

**ББК 63.3(4УКР)я721
К90**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 235 від 16.03.2011 р.)*

**Наукову експертизу проводив
Інститут історії України НАН України.**

**Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України.**

Кульчицький С.В.

К90 Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень / С.В. Кульчицький, Ю.Г. Лебедева. – К. : Генеза, 2011. – 304 с. : іл., карти.
ISBN 978-966-11-0095-3.

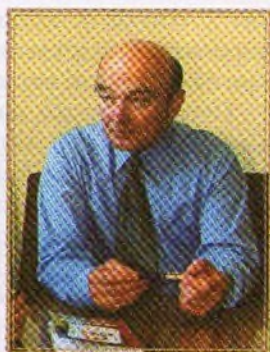
Підручник висвітлює події вітчизняної історії від кінця 1930-х років до сучасності. Його обсяг і зміст відповідають вимогам програми з історії України для 11 класу (рівень стандарту, академічний рівень).

Запропонований методичний матеріал сприятиме набуттю предметних компетентностей, розвитку критичного мислення, формуванню навичок самостійної роботи та творчого дослідження. Значну увагу приділено розвитку національної культури та історії повсякденності.

ББК 63.3(4УКР)я721

ISBN 978-966-11-0095-3

© Кульчицький С.В.,
Лебедева Ю.Г., 2011
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2011

Шановні учні!

Підручник, який ви розгорнули, присвячений історичному періоду від 1939 року до сьогодення. Визначальними подіями і тенденціями розвитку цього періоду були: Друга світова війна, поз'єднання українських земель, вихід радянської України на міжнародну арену, лібералізація суспільно-економічного устрою, відновлення зруйнованого господарства, спроби здійснення радикальних реформ у часи «перебудови», розпад СРСР, проголошення незалежної України.

22 червня 1941 р. Радянський Союз став жертвою нападу нацистської Німеччини та її союзників. Війна вогненним смерчем двічі прокотилася Україною. Наша держава перебуває серед країн, які найбільше постраждали від воєнних дій. Вчені й дотепер не можуть точно порахувати кількість тих, хто загинув на полі бою та на окупованій ворогом території. Українці разом з іншими народами зробили значний внесок у розгром ворога й відстояли майбутнє європейської цивілізації.

Післявоєнний процес відновлення народного господарства був завершений успішно, в рекордний термін.

Наступні три десятиліття невідворотно вели до наростання системної кризи радянського ладу. Окремі заходи щодо його лібералізації мали тимчасовий характер. «Перебудова» різко прискорила темпи суспільно-політичного життя країни. Події вийшли з-під контролю влади, розпочалися революційні зміни. Народ України здобув омріяну віками незалежність і від 1991 р. розбудовує власну державу.

Події вітчизняної історії останніх 20 років навряд чи можуть бути висвітлені цілком об'єктивно. Існування різних точок зору спонукає вас сприймати інформацію вдумливо, спираючись на гуманістичні національні цінності, традиції своєї сім'ї, власний досвід. Важливо розуміти, що в людини завжди є вибір.

Сучасна освіта – це якісна освіта. Для набуття предметних компетентностей пропонується робота з картами, таблицями, схемами, ілюстративним матеріалом, введено рубрики: «Мовою джере-

ла» і «Особа в історії». Текст кожного параграфу закінчується короткими підсумками, які можуть стати відправним пунктом при формуванні вашого погляду на події новітньої історії України.

Перед кожним параграфом розміщено запитання на повторення попереднього матеріалу та перелік термінів і понять, які використовуються в тексті. У кінці параграфів запропоновано дискусійні запитання для обговорення в групі, класі, подаються різні погляди на одну проблему. Частина такого матеріалу має вигляд тестових завдань і відкритих запитань. Методичний апарат сприятиме формуванню наукового світогляду, особистісного погляду на історичні події, розвитку інтелектуальної діяльності, наблизить підручник до життя.

Автори продовжують започатковану в підручнику для 10-го класу практику системного використання спогадів учасників історичних подій. Усна історія дозволяє відчути загальні історичні тенденції, олюднити й оживити сторінки минулого. При цьому треба зазначити, що частина дат, імен, історичних подробиць, що розкривають колорит національної історії, має довідковий характер і не потребує заучування.

У кінці підручника розміщено довідковий матеріал за рубриками: «Хронологічний довідник», «Імена в історії», «Основні терміни і поняття», «Література».

Ми рекомендуємо ознайомитися із змістом розділу «Наш край» на початку вивчення курсу. Такий підхід допоможе з перших уроків організувати системну пошуково-дослідницьку роботу з вивчення історії рідного краю та підготуватися до участі в роботі Малої академії наук.

Обсяг і зміст підручника відповідають вимогам програми з історії України для 11-го класу (рівень стандарту, академічний рівень). Автори намагалися поєднати науковий підхід до висвітлення тем з доступним та цікавим викладом їхнього змісту.

На основі роботи з різними джерелами, а також самостійного опрацювання наукової й науково-популярної літератури, активного використання можливостей Інтернету підручник відкриває шлях до творчого дослідження, стимулює розвиток критичного мислення, але не дає остаточних відповідей. Ви маєте самостійно навчитися бачити проблеми, знаходити альтернативні шляхи їхнього розв'язання, мати власний погляд на минуле своєї країни, прогнозувати її майбутнє.

ВСТУП

1. Етапи історичного розвитку

Курс охоплює період вітчизняної історії від 1939 р. до сьогодні. У ньому органічно поєднані події європейського та регіонального масштабу. Кульмінацією цих подій є утворення незалежної України.

Хронологічно курс поділяється на шість періодів, які відповідають складним соціально-економічним і політичним процесам, що відбувалися в Україні.

Перший період тривав від 1939 до 1945 р. З нападом нацистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. почалася Друга світова війна. Її подих відразу відчула на собі Західна Україна. Від перших годин вторгнення німецьких військ та їх союзників 22 червня 1941 р. вся територія України опинилася в епіцентрі бойових дій. Тут зосереджувалися найбільші армії воюючих сторін. Протягом 1941–1945 рр. загинули мільйони українців, було зруйновано 1714 міст і поселень міського типу, 28 тис. сіл.

Величезні втрати і вагомий внесок у розгром окупантів дозволили Україні стати країною-співзасновницею ООН – міжнародної організації, створеної заради збереження миру та співробітництва народів світу.

Другий період охоплював 1946 – початок 1950-х рр. Він увійшов у новітню історію як період повоєнної відбудови. Відбудова збіглася з початком «холодної війни», спричиненої різким загостренням відносин між колишніми учасниками антигітлерівської коаліції. За перше повоєнне десятиліття ціною героїчних зусиль українського народу за неймовірно скрутних обставин промислове виробництво УРСР майже досягло довоєнного рівня. Суспільно-політичне і культурне життя розвивалося у межах, визначених сталінським тоталітарним режимом.

Третій період продовжувався від середини 1950-х до середини 1960-х рр. У цей час розпочався процес лібералізації суспільно-політичного життя. Найважливішим її елементом стала ліквідація ГУЛАГу. Були зроблені спроби децентралізації управління промисловістю, реформування соціально-економічної та культурної сфер. Новий курс у соціально-економічній політиці призвів до послаблення ідеологічного тиску й позитивно позначився на розвитку національно-культурного життя України.

Четвертий період тривав від середини 1960-х до середини 1980-х рр. Він увійшов у новітню історію як період «застою», хоча ця назва і не дає його вичерпної характеристики. Індустріальні галузі розвивалися в основному екстенсивним шляхом. Можливості розвитку командної економіки в її неререформовано-

му вигляді вичерпалися. Період завершився поглибленням системної кризи суспільно-економічного ладу. Тягар «холодної війни» на тлі глибокої ідеологічної кризи підірвав могутність СРСР. Країна опинилася перед загрозою розпаду. Під кінець «застою» в українському суспільстві зросли соціальне напруження та опір русифікації.

П'ятий період продовжувався від 1985 до 1991 р. Він проходив під гаслами перебудови, нового мислення і гласності. Під тиском всеохоплюючої кризи нове керівництво СРСР змушене було лібералізувати політичний режим. Це прискорило розклад тоталітаризму, і центральна влада почала втрачати контроль над суспільними процесами, у тому числі – в національному питанні. В Україні з'явилися «неформальні» організації, найголовнішою з яких став Народний рух України.

Шостий період розпочався в 1991 р. і триває досі. 24 серпня 1991 р. Україна була проголошена суверенною незалежною державою. Країна намагається здійснити економічні реформи, побудувати громадянське суспільство. З появою незалежної України змінилася політична ситуація в Європі. Геополітичне становище нашої держави вимагає визначення стратегічних векторів економічної та політичної інтеграції. Європейський вектор для України залишається ключовим.

2. Характерні риси розвитку на сучасному етапі новітньої історії

Історичний розвиток України в сучасну добу характеризується кількома закономірностями принципового характеру.

По-перше, наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. відбулася значна історична подія – реальне входження українських земель в єдине державне утворення. І хоча приєднання західної частини українських земель здійснювалося насильницькими методами, ця подія мала вирішальне значення у формуванні соборної України. Це був унікальний шанс здійснити справу національного масштабу. Він давно визрів, але не міг бути розв'язаним раніше за відсутності історичних умов.

По-друге, під час Великої Вітчизняної війни Україні випала особлива роль. На її території було зосереджено близько половини діючої армії СРСР. Народ України зробив великий внесок у розгром ворога, що стало основою для вирішення двох важливих складових «українського питання» – врегулювання проблеми західних кордонів УРСР та її реального виходу на міжнародну арену.

По-третє, за показниками відбудови й розвитку промисловості Україна посідала провідне місце в загальносоюзному народногосподарському комплексі. Однак екстенсивний характер

радянської економіки, коли кількісні показники домінували над якісними, а можливості додаткового залучення матеріальних і людських ресурсів вичерпалися, спричинив зниження темпів економічного зростання країни. Ця закономірність особливо виразно виявлялася в УРСР. Неодноразові спроби реформування радянської системи не мали успіху. У той час, як в розвинутих країнах світу відбувалося формування постіндустріального (інформаційного) суспільства, Радянський Союз охопила системна криза.

По-четверте, найвагомішою подією на сучасному етапі вітчизняної історії є **проголошення України суверенною, незалежною державою**. Становлення демократичної держави відбувалося в складних умовах: відцентрові сили прагнули перетворити Україну в федеративну державу, мали місце боротьба за владу та протиборство між гілками влади. Об'єктивні економічні труднощі наклалися на некомпетентне керівництво господарством. Непродумані економічні реформи на тлі різкого погіршення екологічної ситуації спричинили негативні соціальні наслідки.

Прийняття Конституції України стабілізувало українське суспільство. Була затверджена державна символіка, здійснено демократичний розподіл влади, проголошена недоторканність приватної власності, утверджено державний статус української мови.

Геополітичне становище країни визначило пріоритети зовнішньої політики – зміцнення економічних, політичних і культурних зв'язків з державами Сходу і Заходу. Сьогодні Україна – держава з ринковою економікою, член Ради Європи і СОТ.

По-п'яте, перехідний період характеризується істотними ускладненнями в духовному житті суспільства. Держава на цьому етапі об'єктивно нездатна підтримувати належний рівень культурного обслуговування населення. Засилля низькопробної масової культури деформує духовні цінності суспільства.

По-шосте, сучасний стан характеризується істотним підвищенням ролі жінок в житті суспільства. Гендерний чинник має бути усвідомлений в ході аналізу історичного процесу і знайти гідне місце у шкільному підручнику з вітчизняної історії.

По-сьоме, вагомим зрізом історії як науки і навчальної дисципліни є повсякденне життя. Відображення повсякденності у підручнику є запорукою успішного засвоєння закономірностей історичного процесу.

3. Суперечливі процеси модернізації суспільного та повсякденного життя

Відомо, що в суспільно-економічному, політичному й культурному розвитку країн спостерігаються як великі досягнення за одними вимірами, так і суттєві відставання – за іншими. Це

призводить до нагромадження суперечностей, що періодично переростають у кризи, масштаби яких іноді набувають глобального характеру.

Яскравим прикладом цього може слугувати Друга світова війна. З одного боку, війна супроводжувалася небаченими руйнуваннями й багатомільйонними жертвами, з іншого – стала могутнім поштовхом до переростання індустріального суспільства в постіндустріальне.

Не менш суперечливо відбувалися економічні перетворення. Спроби економічних реформ періоду «відлиги» мали безсистемний і суперечливий характер. За винятком підприємств, які працювали на ВПК, розвиток економіки відбувався переважно екстенсивним шляхом.

Від другої половини 1960-х до середини 1980-х рр. для вітчизняної економіки склалися несприятливі зміни. Науково-технічний прогрес мав місце головним чином на підприємствах військово-промислового комплексу.

З вичерпанням можливостей додаткового залучення фінансових, матеріальних і трудових ресурсів темпи економічного зростання неухильно знижувалися.

За часи «перебудови» спроби заміни директивного управління ринковим лише посилили системну кризу: командна економіка реформуванню не піддавалася.

Суперечливими були й політичні перетворення. Спроби часткової лібералізації режиму другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. сприяли активності суспільного життя, але не стали невідворотними. Дозовані політичні зміни «згори» не привели до утвердження демократії, оскільки не передбачали суттєвого обмеження впливу Комуністичної партії та партійного апарату.

Друга десталінізація періоду «перебудови» набула більш радикального характеру. Проте спроба шляхом політичної реформи забезпечити «повновладдя рад» не мала успіху: за лічені роки Радянський Союз розпався.

З 1991 р. Україна вступила в новий історичний період, маючи перед собою дві мети: перетворення директивної економіки в ринкову і трансформацію тоталітарного суспільства в громадянське.

Важливу роль у державотворчих процесах відіграла Конституція України 1996 р.

Сьогодні Україна є членом авторитетних міжнародних організацій. Підтримуючи й розвиваючи економічні та культурні зв'язки з країнами СНД, Україна ставить своїм завданням бути у складі об'єднаної Європи.

ВИСНОВКИ

Історія України від 1939 р. до сьогодні є органічною частиною європейської історії. У центрі уваги знаходяться події, пов'язані з проголошенням незалежності України. Вони сприяли піднесенню національної свідомості народу й ознаменувалися створенням суверенної демократичної України.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть хронологічні періоди, на які поділяється курс новітньої історії України.
2. Дайте коротку характеристику кожному періоду.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Сформулюйте власне судження щодо суперечливості суспільних процесів, які мали місце в період 1985–1991 рр.
2. Складіть короткий відгук на відповідь однокласника з питання суперечливості періоду «перебудови».

Висловіть власне судження

1. Запропонуйте і обґрунтуйте власний варіант структурування історичного матеріалу.
2. Які ідеї викликали у вас бажання висловити особисту точку зору?

Тестові завдання

Хронологія

Позначте період «перебудови».

А 2000–2004 рр.

Б 1953–1964 рр.

В 1985–1991 рр.

Г 1941–1945 рр.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і

носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх під час розв'язання проблем і питань суспільного врядування, – це...».

- А** гласність
- Б** демократія
- В** лібералізація
- Г** децентралізація

Послідовність

Розставте у хронологічній послідовності історичні періоди, які перебувають в рамках 1939–1991 рр.

- А** «застій»
- Б** «відлига»
- В** «перебудова»
- Г** світова війна

Відповідність

Установіть відповідність між термінами й поняттями та їхніми визначеннями.

А світова війна	1. Невдала спроба реформаторської частини керівництва шляхом «революції згори» внести корінні зміни в усіх сферах суспільства
Б «перебудова»	2. Консервативний політичний курс, який викликав глибоку системну кризу та супроводжувався жорстким партійним контролем усіх сфер суспільно-політичного життя
В «відлига»	3. Збройний конфлікт між провідними державами світу, який мілітаризує їхню економіку та повсякденне життя, змушує взаємно втрачати величезні людські й матеріальні ресурси
Г «застій»	4. Періодично повторюване перевиробництво товарів, які не знаходять збуту внаслідок обмеженого платоспроможного попиту населення
	5. Лібералізація політичного режиму в СРСР після смерті Й. Сталіна

Відкрите запитання

Спираючись на знання з історії, схарактеризуйте основні етапи розвитку України в період 1990–2000 рр.

Тема 1.

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА

Чи можна було уникнути Другої світової війни?

§1 Міжнародні відносини в 1939 – першій половині 1941 рр.

Пригадайте!

1. До складу яких країн входили західноукраїнські землі?
2. Як ви розумієте вираз «політика умиротворення» агресора?

Основні терміни і поняття

►Міжнародна ізоляція ►система колективної безпеки ►агресор ►пакт ►«визвольний похід» ►«золотий вересень» ►радянiзація.

1. Секретний протокол «Ріббентропа – Молотова»

Наприкінці 1930-х рр. суттєво зросла небезпека війни в Європі. «Політика умиротворення» агресора, яку проводили уряди європейських демократичних країн, не дала позитивних результатів. У вересні 1938 р. була підписана Мюнхенська угода, яка передбачала відторгнення від Чехословаччини третини її території.

Як показала Мюнхенська угода, СРСР перебував у стані міжнародної ізоляції. Тому він був готовим до переговорів як з демократичними державами Європи, так і з Німеччиною. У березні 1939 р. в Москві розпочалися перемовини з представниками Великої Британії та Франції про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора. Вони протікали мляво і практично безрезультатно.

Натомість активізувалися дипломати Німеччини. Представник СРСР у Берліні повідомляв Москву про готовність німців відмовитися від претензій на Прибалтику, Бессарабію і Східну Польщу (тобто Західну Україну і Західну Білорусію) за обіцянку не втручатися у конфлікт з Польщею. 19 серпня 1939 р. між обома країнами було підписано торговельно-кредитну угоду. Проте Гітлер бажав більшого. Постає питання про укладення спільного договору про ненапад. Напередодні його підписання Гітлер виступив 22 серпня 1939 р. на таємній нараді вищого генералітету.

Мовля джсерела

Прочитайте уривок з виступу Гітлера і дайте відповідь на запитання.

«Обнародування пакту про ненапад справить ефект бомби, що вибухнула. Наслідки – неосяжні. Сталін теж сказав, що такий курс піде на користь обом сторонам. Вплив на Польщу буде жахливим...».

Кучер В., Чернега П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С. 26.

Поміркуйте, чому Гітлер вважав, що наслідки пакту – «неосяжні».

23 серпня 1939 р. у Москву прибув наділений необхідними повноваженнями міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп. Пізно ввечері було підписано, а наступного дня опубліковано радянсько-німецький договір про ненапад терміном на 10 років. До нього додавався секретний протокол про розмежування «сфери обопільних інтересів» у Центрально-Східній Європі, який пізніше дістав назву пакту Ріббентропа–Молотова. Диктатори поділили між собою Польщу.

Підписання
радянсько-німецького
договору

Радянське керівництво особливо цікавили території Західної України та Західної Білорусії з населенням, що складало приблизно 12 млн осіб. Розмежувальна лінія пролягала по Нареву, Віслі та Сяну.

У Південно-Східній Європі Радянський Союз підкреслював свій інтерес до Бессарабії.

Прочитайте відгук У. Черчілля на укладення німецько-радянського договору про ненапад. Дайте відповіді на запитання.

«...Неможливо сказати, у кого він викликав більшу відразу – у Гітлера чи у Сталіна. Обидва усвідомлювали, що це могло бути лише тимчасовим заходом, продиктованим обставинами. Антагонізм між двома імперіями і системами був смертельним».

Черчилль У. *Вторая мировая война*. – М., 1991. – Кн.1, т. 1–2. – С. 179–180.

1. Поясніть, чому Черчілля назвав нацистсько-радянський союз «тимчасовим заходом, продиктованим обставинами».
2. Поміркуйте, використовуючи знання із всесвітньої історії, що давало підстави У. Черчіллю говорити про «смертельний антагонізм» між двома «імперіями і системами».

Підписання пакту про ненапад із секретним протоколом змінило розстановку сил як у Європі, так і в світі. Світова війна невинно наближалася.

2. Початок Другої світової війни

1 вересня 1939 р. Гітлер вторгся в Польщу. Маючи з нею договірні зобов'язання, Велика Британія і Франція 3 вересня оголосили війну Німеччині. Так почалася Друга світова війна.

Коли війна стала доконаним фактом, Й. Сталін не поспішав з наступом на Польщу, чекаючи «відповідного моменту». Крім того, він відмовився від окупації Люблінського і частини Варшавського воєводств на користь Німеччини, але наполіг на переведенні Литви з німецької в радянську «сферу інтересів». Гітлер змушений був погодитися з радикальною зміною статті пакту Ріббентропа–Молотова, в якій йшлося про поділ Польщі. Зміни знайшли відображення в радянсько-німецькому договорі «Про дружбу і кордон» від **28 вересня 1939 р.**

Зміна «сфери інтересів» знадобилася Сталіну для того, щоб залишитися поза світовою війною. До 3 вересня ніхто не мав певності в тому, чи зважаться втрутитися в німецько-польський конфлікт невідгодувані до масштабної війни західні демократії.

За сигналом з Кремля радянська преса раптом почала розповідати про українців і білорусів, які два десятки років знемагали під польським гнобленням. «Визвольний похід» Червоної армії став ідеологічним виправданням узгодженого за пактом Ріббентропа–Молотова вторгнення в Польщу.

17 вересня о 5-й ранку Червона армія перейшла кордон і до кінця дня просунулася вглиб на 70–80 км. 22 вересня війська Українського фронту (командуючий С. Тимошенко) увійшли до Львова. Через тиждень Червона армія зайняла узгоджені з Німеччиною території Польщі.

Понад 240 тис. військовослужбовців польської армії опинилися в радянських таборах. Незабаром рядові й унтер-офіцери, які проживали на територіях, приєднаних до СРСР, були відпу-

С. Тимошенко оглядає форти у Перемишлі

Народні збори Західної України. 1939 р.

щені додому, а інші передані німецькій адміністрації. Польських офіцерів і чиновників залишили в концтаборах. У квітні-травні 1940 р. ті з них, хто не виявив готовності до співпраці, були страчені.

Ставлення переважної більшості місцевого населення до червоноармійців було позитивним. Українці назвали неочікуване вторгнення військ зі Сходу «золотим вереснем». Завдяки приходу Червоної армії вони возз'єднувалися з власним народом.

Не бажаючи загострювати ситуацію в Європі, Велика Британія і Франція погодилися з формулюванням радянського нападу на Польщу як «визвольного походу». Навіть польський уряд обмежився протестами замість оголошення війни. Таким чином, СРСР поглинув половину території Польщі в її довоєнних кордонах, але залишився поза війною.

У жовтні 1939 р. були проведені вибори до Народних зборів Західної України. Вони проголосили встановлення в краї радянської влади і звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням включити землі Західної України до складу УРСР.

У листопаді було прийнято закон про включення Західної України до складу УРСР.

Через рік, 28 червня 1940 р., СРСР змусив Румунію поступитися йому Північною Буковиною і Бессарабією. Хотинський повіт Бессарабії разом з Північною Буковиною були включені в кордони УРСР як Чернівецька область. Два південні повіти Бессарабії теж увійшли в УРСР як Ізмаїльська область. Молдавська АРСР у складі УРСР була розформована. Половина її території з переважаючим українським населенням залишилася у

складі УРСР, інша половина (Придністров'я) разом із шістьма центральними повітами Бессарабії утворила нову союзну республіку – Молдавську РСР.

3. Радянізація західних областей

Червона армія прийшла на Західну Україну, в Бессарабію та Північну Буковину з гаслами возз'єднання західноукраїнських земель з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі СРСР. Радянська пропаганда наголошувала, що віднині українці – колишні громадяни Польщі та Румунії – користуватимуться всіма національними правами в єдиній радянській Україні.

На приєднаних землях почали активно створюватись національні школи, вузи, працювати різноманітні культурні заклади.

На підприємствах, які стали державними, були утворені профспілки радянського типу. За їхньої участі визначалося все

потрібне для відновлення виробничого процесу. Ці заявки негайно задовольнялися промисловими підприємствами східних областей України та інших союзних республік. Безробіття зникло за кілька місяців. Зарплата робітників істотно зросла. Ті, хто не міг працевлаштуватися на місці, відряджались у східні області УРСР.

До кінця 1939 р. поміщицькі маєтки були поділені. Майже півмільйона селян Західної України одержали в користування понад мільйон гектарів землі, десятки тисяч коней і корів. Третина селянських господарств, які були найбіднішими, звільнялася від податків. Але вступати до колгоспів селяни не поспішали.

Усна історія

З розповіді селянина с. Вишенка Мала Городоцького району Львівської області:

«Агітація вступати до колгоспів не мала результатів. Тоді уряд вдався до насильства. До Сибіру почали вивозити заможних селян. Депортація проводилася грубо і жорстко: під'їжджали до селянина, дозволяли взяти із собою необхідні в дорогу речі й дещо з продуктів харчування, вантажили на автомашини або фури і вивозили на залізничну станцію. Як правило, це відбувалося ночами. На станціях люди мерзли по кілька днів у товарних вагонах, доступ до рідних і близьких був заборонений».

1. Поясніть, чому селяни не хотіли вступати до колгоспів, незважаючи на репресії.
2. Чим можна пояснити жорстокість, з якою здійснювалися депортації? Як, на ваш погляд, це могло мати наслідки в майбутньому?

Населення західноукраїнських земель швидко побачило справжнє обличчя тоталітарної держави. «Соціалістичні перетворення» на приєднаних територіях здійснювалися примусово-насильницькими методами.

Радянізація означала, перш за все, депортацію осіб небажаного соціального походження, національності та умонастрою. Менш ніж за два роки кількість депортованих з території Західної України і Західної Білорусії склала 320 тисяч осіб. У віддалені регіони СРСР (зокрема, до Казахстану) висилалися всі ті, хто у майбутньому міг чинити опір владі. Одночасно на цій території органи державної безпеки заарештували 110 тисяч осіб.

Ілюзії «золотого вересня» швидко розвіялися. Хоча в першу чергу від репресій постраждали польські службові особи й осадники, населення західних областей УРСР гостро відчувало ту неволю, якою тоталітарний режим огорнув кожну людину, даючи їй гарантований мінімум засобів існування.

Історичний факультет
кооперативний коледж економіки і права
ім. М. П. Сая

БІБЛІОТЕКА
Інв. № 43527

ВИСНОВКИ

Радянсько-німецький договір про ненапад від 23 серпня 1939 р. торував шлях до світової війни. Хоча приєднання західної частини українських земель до України в межах Радянського Союзу було здійснено в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами, ця подія мала вирішальне значення у формуванні соборної України.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли було підписано договір про ненапад між СРСР і Німеччиною?
2. Вкажіть дати приєднання до УРСР Західної України, частини Бессарабії та Північної Буковини. Покажіть ці території на карті.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Чи можна вважати, що Сталін цілком довіряв Гітлеру, коли підписав з Німеччиною договір про ненапад? Відповідь поясніть.
2. Поміркуйте, які наслідки для європейської політики мало підписання радянсько-німецького договору.

Висловіть власне судження

1. Назвіть причини, які змусили Й. Сталіна й А. Гітлера укласти договір.
2. Поясніть, чому Й. Сталін назвав вступ Червоної армії до Польщі «визвольним походом».

Працюємо з документом

Прочитайте документи, які в різні часи характеризували радянсько-німецький договір про ненапад.

1. «У 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла спеціальну постанову, якою засудила секретний протокол і визнала його таким, що суперечить нормам міжнародного права і моралі».

Кацва Л. *История России. Советский период.* – М., 2002. – С. 115.

2. «Радянський уряд чудово розумів, що гітлерівці ведуть підступну політику і пакт цей не може бути довговічним. Але іншого шляху, щоб відтермінувати війну хоча б на деякий час, не було».

Кондуфор Ю., Котов В. *Історія СРСР.* – К., 1987. – С. 273.

1. Поясніть, чому в двох текстах висловлені протилежні оцінки радянсько-німецького договору.
2. Можливо, ви маєте іншу точку зору на питання? Наведіть аргументи на її користь.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте, коли Червона армія увійшла до Львова.

- А** 17 вересня 1939 р.
- Б** 17 вересня 1940 р.
- В** 22 вересня 1940 р.
- Г** 22 вересня 1939 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Примусове захоплення і приєднання однією державою території чи частини території, що належить іншій державі, яке завжди є порушенням міжнародного права, – це...».

- А** приєднання
- Б** анексія
- В** возз'єднання
- Г** внутрішня колонізація

Послідовність

Установіть хронологічну послідовність.

- А** підписання договору про ненапад між Німеччиною і СРСР
- Б** укладення договору «Про дружбу і кордон»
- В** вступ Червоної армії до Львова
- Г** напад Німеччини на Польщу

Відповідність

Установіть відповідність між історичними подіями та датами:

А вступ Червоної армії на територію Польщі	1. 28 червня 1940 р.
Б приєднання трьох повітів Бессарабії до УРСР	2. 17 вересня 1939 р.
В договір про ненапад між СРСР і Німеччиною	3. 22 червня 1941 р.
Г торговельно-кредитна угода між СРСР і Німеччиною	4. 23 серпня 1939 р.
	5. 19 серпня 1939 р.

Відкрите запитання

Після підписання радянсько-німецького договору в іноземній пресі почали ширитися чутки про те, що СРСР готується до війни з Німеччиною. Прочитайте витяг з повідомлення ТАРС від 14 червня 1941 р. і дайте відповідь на запитання.

«СРСР, як це впливає з його мирної політики, дотримувався і має намір дотримуватися умов радянсько-німецького пакту про ненапад, у зв'язку з цим чутки про те, що СРСР готується до війни з Німеччиною, є брехливими і провокаційними».

Каца Л. История России. Советский период 1917–1941 гг. – М., 2002. – С. 416.

Чи відповідала дійсності, на ваш погляд, заява ТАРС?

§2 Напередодні агресії

Пригадайте!

1. Які країни і чому в кінці 1930-х рр. боролися за домінування в Європі?
2. Чому Німеччині вдалося підписати договір про ненапад із своїм суперником – СРСР?

Основні терміни і поняття

►Світова війна ►привід до війни ►причини війни ►агресія ►бліцкриг («блискавична війна») ►директива ►окупація ►окупаційний режим ►ринки збуту ►сфери впливу ►оборона.

1. Плани розгрому СРСР і загарбання України

Союз з СРСР досить скоро перестав влаштовувати Німеччину. Приєднання Північної Буковини до Радянського Союзу всупереч пакту Молотова–Ріббентропа викликало занепокоєння Гітлера. До того ж Москва хотіла мати контроль над Балканами і чорноморськими протоками.

Після капітуляції Франції договір з СРСР остаточно втратив для Гітлера всяку ціну. В липні 1940 р. він дав вказівку генштабу вермахту розробити план нападу на СРСР під кодовою назвою «Барбаросса» (за ім'ям імператора першого німецького рейху – Фрідріха Барбаросси). 18 грудня план був затверджений як директива № 21. Вона передбачала розгром СРСР за одну військову кампанію тривалістю від чотирьох до шести тижнів – «блискавичну війну», німецькою мовою – бліцкриг.

Мовно дожерела

Прочитайте витяг з плану «Барбаросса». Дайте відповіді на запитання.

«Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити радянську Росію у ході короткочасної кампанії ще до того, як буде завершена війна проти Англії... Кінцевою метою операції є створення загороджувального бар'єра проти азійської Росії по загальній лінії Волга–Архангельськ...

За допомогою концентрованих ударів... знищити російські війська, що перебувають в Україні, ще до виходу останніх до Дніпра».

Кучер В., Чернега П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С. 103–104.

1. Як ви думаєте, чому німецьке командування планувало завершити російську кампанію до того, як буде завершена війна проти Англії?
2. З якою метою ставилося завдання «створення загороджувального бар'єра проти азійської Росії по загальній лінії Волга–Архангельськ»?
3. Чому необхідно було знищити російські війська, що перебувають на Україні, ще до виходу останніх до Дніпра?

В інструктивному додатку до плану «Барбаросса» підкреслювалося, що «...мета цієї війни – розгром нинішньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю».

Значне місце в планах нацистів відводилося Україні. Ідеолог нацистської партії А. Розенберг видав спеціальну працю під назвою «Україна – вузол світової політики», маючи на увазі світову політику Німеччини. Україна з її багатими ресурсами мала постачати Третій рейх та його армію продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Колоніальна політика спиралася на антибільшовизм й расову ідеологію.

У Кремлі невдовзі стали відомі основні положення плану «Барбаросса». Проте радянське керівництво схилилося до думки, що цей план є фальсифікацією і розмови довкола нього мають на меті лише зрив договору про ненапад.

З кінця серпня 1940 р. Німеччина почала передислокацію військ із заходу на схід. У грудні Гітлер остаточно підтвердив рішення про бліцкриг на Схід і назвав його дату – 15 травня 1941 р. Вторгнення в Югославію і Грецію змусило його відкласати початок війни з Радянським Союзом на 22 червня.

Згідно з планом «блискавичної війни» німецькі генерали виробили тактику бойових дій – застосування танкових клинів, які забезпечували б стрімкість та глибину прориву на радянську територію. Кількість танкових і моторизованих з'єднань збільшувалася удвоє. Різко нарощувався випуск зразків зброї, яка добре зарекомендувала себе під час європейської кампанії. Німецькі війська отримали досвід ведення сучасної війни і були кращими в Європі.

Уздовж радянського кордону розміщувалися спеціальні органи для ведення агентурної та диверсійної роботи на радянській території. Для спільних дій з німецькою армією готувалися й війська союзників – Італії, Румунії, Угорщини, Словаччини і Фінляндії.

2. СРСР напередодні війни

Початок Другої світової війни і загроза нападу на Радянський Союз змусили керівництво країни вжити заходів, спрямованих на зміцнення Збройних сил. Суттєво збільшилося фінансування потреб армії.

1 вересня 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про загальний військовий обов'язок», який відіграв істотну роль у підвищенні мобілізаційної готовності країни. Улітку 1941 р. чисельність Червоної армії збільшилася до 5 млн бійців і командирів. Основна частина цих сил зосереджувалася вздовж західного кордону – у Ленінградському, Прибалтійському, Західному особливому, Київському особливому та Одеському військовому округах.

У Червону армію почали надходити зразки досконалої техніки: реактивні мінометні установки БМ-13 («катюші»), середні танки Т-34, винищувачі Як-1 і МіГ-3, штурмовики Іл-2, напівавтоматичні зенітні гармати і великокаліберні зенітні кулемети. Проте воєнна промисловість не встигала переходити від виготовлення окремих зразків експериментальних озброєнь в конструкторських бюро до серійного виробництва. Існувала й проблема освоєння новітніх озброєнь військовослужбовцями. Зокрема, з новою радіоапаратурою, котра якісно покращила управління військами, мало хто з командирів встиг ознайомитися, тимчасом як застаріла техніка не давала можливості налагодити оперативне управління військами.

У своєму розвитку СРСР багато в чому завдячував Україні. Її паливно-металургійна та машинобудівна галузі посідали провідне місце в радянській промисловості.

Конструктор Іл-2 С. Ільюшин і його літак

**Частка промислового виробництва України
в загальносоюзному виробництві у 1940 р. (%)**

Вугілля	Чавун	Сталь	Залізна руда
50,5	64,7	48,8	67,6

Швидко зростала чисельність армії. З 1939 по 1941 р. було сформовано 125 нових дивізій. Тільки в Київському особливому військовому окрузі (КОВО) додатково було сформовано 18 стрілецьких та авіаційних дивізій і 8 механізованих корпусів. За кількісними показниками Червоної армії не було рівних – лише за чисельністю танків і літаків вона майже вдвічі переважала Німеччину, Італію, Румунію, Фінляндію і Японію разом узяті.

Проаналізуйте дані таблиці й дайте відповіді на запитання.

	СРСР (у прикордонних округах)	Німеччина та її союзники (на кордоні з СРСР)
Чисельність військ	3 млн 488 тис.	4 млн 795 тис.
Дивізії	170	190
Танки	13 379	3 668
Гармати	47 000	53 843
Авіація	19 500	2 850

Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни. – К., 2010. – С. 104–105.

1. Чи можна з наведених даних зробити висновок, що перевага у війні Німеччини або СРСР була беззаперечною?
2. Використовуючи знання з історії, спробуйте пояснити причини впевненості керівництва СРСР у перемозі в майбутній війні.

У Червоній армії катастрофічно не вистачало кваліфікованого керівництва. Сталінські «чистки» завдали Збройним силам непоправних втрат. У 1937–1938 рр. було репресовано 44 тис. осіб командирського складу (щоправда, в 1939–1940 рр. чверть з них було повернуто в армію). Відчутно постраждало вище командування. В ув'язненні перебували 1800 генералів.

У травні 1940 р. начальник політуправління Червоної армії Л. Мехліс звертав увагу на рівень підготовки командного складу, який «не зовсім відповідає реальним умовам сучасності». Різко критикувався стан військової дисципліни та моральний стан військ: «Пиятика залишається лихом армії. Переважають... недбале ставлення до збереження зброї і набоїв, самовільні відлучки і дезертирство».

Влада вирішила виправити стан справ за рахунок так званих «висуванців», але це призвело до сумних наслідків. На початку 1941 р. лише 7 % командного складу мали вищу освіту. Більшість командирів взагалі не мала відповідної військової освіти й кваліфікації. Під час навчання солдати користувалися дерев'яними макетами гвинтівок і гранат й у віці не бачили танків. Усе це суттєво погіршило стан бойової підготовки.

Незважаючи на це, радянська воєнна доктрина передбачала, що майбутня війна буде вестися на ворожій території і «малою нашою кров'ю». Можливість оборонних дій не припускалася. Про незадовільний стан справ у Збройних силах СРСР було відомо керівництву Німеччини, яке називало Червону армію «глиняним велетнем без голови».

У 1940 р. радянський уряд запровадив на підприємствах і в установах ряд жорстких заходів зі зміцнення трудової дисципліни. Робочий день було подовжено з 7 до 8 годин. П'ятихвилинне запізнення загрожувало позбавленням волі. Заборонявся самовільний перехід на іншу роботу.

Випуск неякісної продукції прирівнювався до шкідництва. Створювалася єдина система державних трудових резервів, яка базувалася на примусовій мобілізації учнів для ремісничих шкіл, залізничних училищ і шкіл фабрично-заводського навчання.

Радянський плакат. 1940 р.

Мовне джерело

Прочитайте витяг з Указу Верховної Ради СРСР і дайте відповідь на запитання.

«Установити, що робітники і службовці, які самовільно пішли з державних, кооперативних і громадських підприємств або установ, віддаються під суд і відповідно до вироку народного суду піддаються ув'язненню на термін від 2-х до 4-х місяців... За прогул без поважної причини робітники і службовці... за вироком народного суду караються виправно-трудовими роботами за місцем роботи на строк до 6 місяців з утриманням із заробітної плати до 25 %».

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р.

Поясніть, чому радянське керівництво вже в 1940 р. почало проводити таку жорстку соціальну політику.

Одночасно припинялася антинацистська пропаганда. Розмови в суспільстві про можливість майбутньої війни з Німеччиною суворо заборонялися. У повідомленні ТАРС від 14 червня 1941 р., вже за тиждень до війни, говорилося, що чутки про наміри Німеччини розірвати існуючі з СРСР договори не мають жодного підґрунтя. Скупчення німецьких військ біля західних кордонів пояснювалося не підготовкою до нападу, а зовсім іншими мотивами. Таке «заспокоєння» дезорієнтувало радянське суспільство.

3. Становище на радянсько-німецькому кордоні

На старому кордоні, так званій «лінії Сталіна», система оборонних споруд роззброювалася і планомірно руйнувалася, у той час як на новій лінії – «лінії Молотова» – з'являлася швидкими темпами. Проте жодна з «ліній» не була надійним захистом західного кордону СРСР.

Першими відчули наближення війни прикордонники. Перетин кордону нацистськими агентами, перестрілки і навіть бої з диверсійними групами стали звичним явищем. Німецькі літаки з метою розвідки регулярно порушували кордон.

Мовне джерело

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«Напередодні Великої Вітчизняної війни радянські солдати затримали обладнаний новітньою фотоапаратурою німецький літак, який здійснив вимушене приземлення на території СРСР. На півці були мости і залізничні вузли київського напрямку. Про це відразу повідомили Москву. Проте Наркомат оборони дав розпорядження негайно відпустити екіпаж разом з літаком і дати в супровід два радянських винишувачі».

Степаніщев О. История Отечества. – М., 2001. – С. 299.

Поясніть, чому екіпажу німецького літака-розвідника дозволили повернутися до Німеччини.

Починаючи з червня 1940 р. радянські резиденти доповідали керівництву СРСР про серйозні наміри Німеччини порушити договір про ненапад. Серед перших повідомлень була й інформація українського художника, розвідника М. Глуценка. Проте радянське керівництво ці дані відкидало як дезінформацію.

Радянський плакат «Любимый Сталин – счастье народное!». Поміркуйте, чому плакат мав саме таку назву.

Пропозиції військових керівників про приведення Збройних сил у бойову готовність Сталін розглядав як паніку. І тільки деякі командири, ризикуючи не тільки посадою, а й життям, здійснювали окремі дії по підготовці до війни. Командуючий КОВО Герой Радянського Союзу М. Кирпонос отримав суворе попередження за те, що спробував привести війська у бойову готовність.

Проте ознак війни ставало все більше і більше. В ніч на 21 червня 1941 р. нарком оборони С. Тимошенко і начальник генштабу Г. Жуков під час зустрічі з Й. Сталіним наполягали на приведенні всіх прикордонних округів у бойову готовність. Сталін дав такий дозвіл, але без права відкривати вогонь по військах противника, якщо вони перетнуть кордон.

Одночасно у війська надійшла директива, яка дозволила бійцям звільнення на 20–21 червня, а командирам – навіть до ранку 22 червня. Також було дозволено провести ремонтно-профілактичні роботи в авіаційних, артилерійських і танкових частинах.

ВИСНОВКИ

Із вересня 1939 р. західноукраїнські землі стали театром воєнних дій. Мілітаризація економіки та загострення подій на новому кордоні суттєво ускладнили всі сфери життя українського суспільства. Для СРСР, у тому числі й для України, катастрофічні події ставали невідворотними.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Чому А. Гітлер прийняв рішення про напад на Радянський Союз саме у червні 1941 р.?
2. Як ви розумієте поняття «блискавична війна»?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Існують різні точки зору щодо підготовки СРСР до війни з Німеччиною. Деякі історики вважають, що Й. Сталін не вірив у можливість війни з Німеччиною. Проаналізуйте дані таблиці і висловіть власну точку зору.

**Частка асигнувань на оборону
в держбюджеті СРСР (%)**

1929–1932 рр.	1933–1937 рр.	1939 р.	1940 р.	1941 р.
11,5	16,4	25,6	32,6	43

2. Підготуйте міні-проект «Початок Великої Вітчизняної війни – випадок чи закономірність?». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому стан військової дисципліни та моральний стан військ різко критикувався у документі Л. Мехліса, але в пресі досягнення Червоної армії лише прославлялися.
2. Чи можна вважати хибною радянську воєнну доктрину?

Працюємо з документом

Ознайомтеся з двома версіями сучасних істориків щодо непередбачуваності Радянського Союзу до майбутньої війни. Дайте відповідь на запитання.

Спираючись на знання із всесвітньої історії та додаткову літературу, пригадайте, які ще точки зору на це питання вам відомі.

1. «За версією історика В. Суворова, радянського контррозвідника, який в 1970-х рр. втік до Великої Британії, Й. Сталін

готував плани превентивної (попереджувальної) війни проти Німеччини, намічаючи її на початок липня 1941 р.»

*История России XX века / Под редакцией
А. Чубарьяна. – М., 2003. – С. 110.*

2. «Смертельний ризик, на який диктатор Сталін цілком свідомо наразив країну та армію, коштував надто дорого: і країна, і армія не були своєчасно переведені на режим посиленого забезпечення обороноздатності».

Коваль М. Україна під час Другої світової та Великої Вітчизняної війни. – К., 1999. – С. 41.

1. Поясніть, чию точку зору ви підтримуєте.
2. Можливо, у вас є власна точка зору на це питання? Сформулюйте її.
3. Уявіть себе журналістом, який перед війною і в наш час пише статтю про обороноздатність СРСР у 1940-х рр. Чи різнився б зміст у ваших статтях?

Тестові завдання

Хронологія

Позначте, коли Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про загальний військовий обов'язок».

- А** 1 вересня 1940 р.
- Б** 22 червня 1940 р.
- В** 1 вересня 1939 р.
- Г** 22 червня 1941 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає визначенню: «Війна, яка розпочата з наміром випередження противника у зв'язку з явною загрозою нападу з його боку, – це війна...».

- А** превентивна
- Б** оборонна
- В** наступальна
- Г** позиційна

Послідовність

Установіть хронологічну послідовність історичних подій.

- А** затвердження в СРСР третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства
- Б** приєднання до СРСР Північної Буковини
- В** дозвіл керівництва СРСР на приведення всіх прикордонних округів у бойову готовність
- Г** затвердження директиви № 21

Відповідність

Установіть відповідність історичних осіб посадам, які вони займали перед початком війни в 1941 р.

А Л. Мехліс	1. Начальник Генерального штабу СРСР
Б С. Тимошенко	2. Нарком оборони СРСР
В Г. Жуков	3. Командуючий КОВО
Г М. Кирпонос	4. Начальник політуправління Червоної армії

Відкрите запитання

Російський історик О. Степанищев зазначає: «Спеціалісти стверджують, що ніколи жодна держава в історії воєн не знала стільки про плани ворога і його сили, скільки Росія завдяки своїй розвідці про Німеччину в 1941 р. Чому Й. Сталін та його оточення так мало зробили для підвищення готовності до відсічі можливій агресії?».

Степанищев О. *История Отечества*. – М., 2001. – С. 300.

Дайте аргументовану відповідь історику.

§3-4 Перший етап Великої Вітчизняної війни

Пригадайте!

1. Коли і з якою метою в Німеччині було затверджено план «Барбаросса»?
2. Чому оборонні споруди «лінії Молотова» виявилися не готовими до початку війни?

Основні терміни і поняття

► Оборона ► мобілізація ► евакуація ► тил ► Державний Комітет Оборони ► «котел» ► стратегічний напрямок

1. Початок війни

На світанку 22 червня 1941 р. Німеччина та її союзники без оголошення війни почали наступ на трьох стратегічних напрямках. Група армій «Північ» мала захопити Ленінград, група армій «Центр» націлювалася на Москву, група армій «Південь» мала на меті окупацію України.

Групі армій «Південь» протистояли Київський особливий і Одеський військовий округи, розгорнуті у перший день війни відповідно у Південно-Західний і Південний фронти. За живою

силою і технікою вони відчутно переважали противника. Зокрема, мали 5 625 танків проти 850 в групі армій «Південь» і 2 700 літаків проти 1 300. Але перевага зникла відразу після початку воєнних дій. Користуючись ефектом раптовості, противник у перші години війни завдав бомбового удару по 66 аеродромах Південно-Західного фронту і вивів з ладу 579 літаків. Значна їх частина не змогла навіть злетіти через зруйнованість злітних смуг. Лише 359 машин, придатних до бою, перебазували в далекі тиллові аеродроми.

Ветеран війни З. Балюк згадував: «Дістався аеродрому, коли його ще бомбили фашисти. На бриючому польоті вони запалили наші літаки, які стояли “під лінієчку”, як на параді. А пілоти в цей час були у Львові, відпочивали. Згоріли всі машини до одної».

Лише окремі льотчики змогли вступити у бій з ворогом. Так у перші години війни зав'язався нерівний бій Д. Кокарева з німецьким пілотом новітнього літака «мессершміт-110». Після раптової відмови кулеметів Д. Кокарев гвинтом свого літака збив ворога.

Спеціально для бойових дій на території СРСР німецьке командування розробило незвичайну тактику. Попереду танкових дивізій йшли передові загони, що складалися з мотоциклістів, бронемашин, бронетранспортерів та середніх танків. Слідом за ними просувалася основна маса танків. Позаду – йшла змішана група з мотопіхоти та артилерії. У такий спосіб танкова дивізія розтягувалася на 10–16 км і швидко просувалася в глиб радянської території.

Перші бомби впали на українську землю

У районі Леско–Глинне–Тальни (після війни ця територія відійшла до Польщі) радянські воїни в оточених ворогом дотах вели бої з 454-ю німецькою дивізією аж до початку липня. Один з її офіцерів згадував: «Щоб придушити в 1940 р. французькі доти, німецьким артилеристам треба було зробити 4–5 пострілів, а в Леско для такої операції потрібно було випустити 150 снарядів».

У перші дні війни розгорнулася запекла танкова битва у смузі Південно-Західного фронту в районі Луцьк–Броди–Рівне–Дубно. На ділянці в 70 км зіткнулися близько двох тисяч танків. У небі діяли сотні літаків, переважно німецьких. Танкова битва тривала тиждень.

На початку липня війська фронту залишилися практично без танків.

Втративши в перших боях більшість літаків і танків, частини Червоної армії не могли не тільки наступати, а й успішно оборонятися. Радянське командування майже одразу втратило зв'язок із своїми військами, тому його директиву про перехід 23 і 24 червня 1941 р. у контрнаступ, з метою вибити ворога з радянської території і перенести бойові дії на територію Польщі, виконувати було нереально, тим більше, що у військах не вистачало навіть пального й боеприпасів. 25 червня цю директиву було скасовано.

Тогочасний плакат

Втрати сторін до середини липня 1941 р.

Жива сила і техніка	СРСР	Німеччина та її союзники
Забито і поранено	850 000	100 000
Танки	Більше 6000	Більше 1500
Літаки	Близько 3500	950

2. Мобілізаційні заходи

22 червня в СРСР було оголошено про мобілізацію військовозобов'язаних. Проте воєнний стан оголосили лише на європейській частині країни – у Ленінградському, Прибалтійському, Західному, Київському, Одеському, Харківському, Орловському, Московському, Уральському, Приволзькому та деяких інших округах. Мобілізаційний народногосподарський план було прийнято 30 червня. Того ж дня утворили вищий надзвичайний орган влади – Державний Комітет Оборони на чолі з Й. Сталіним.

Сталін у перші дні війни розгубився. Із заявою про початок війни замість нього 22 червня 1941 р. виступив заступник голови РНК СРСР В. Молотов.

Лише 3 липня Сталін виступив по радіо і визнав, що країна у зв'язку з німецькою агресією опинилася в скрутному становищі. У липні він взяв на себе обов'язки наркома оборони, а на початку серпня став Верховним головнокомандувачем Збройних сил СРСР.

силою і технікою вони відчутно переважали противника. Зокрема, мали 5 625 танків проти 850 в групі армій «Південь» і 2 700 літаків проти 1 300. Але перевага зникла відразу після початку воєнних дій. Користуючись ефектом раптовості, противник у перші години війни завдав бомбового удару по 66 аеродромах Південно-Західного фронту і вивів з ладу 579 літаків. Значна їх частина не змогла навіть злетіти через зруйнованість злітних смуг. Лише 359 машин, придатних до бою, перебазували в далекі тиллові аеродроми.

Ветеран війни З. Балюк згадував: «Дістався аеродрому, коли його ще бомбили фашисти. На бриючому польоті вони запалили наші літаки, які стояли “під лінієчку”, як на параді. А пілоти в цей час були у Львові, відпочивали. Згоріли всі машини до одної».

Лише окремі льотчики змогли вступити у бій з ворогом. Так у перші години війни зав'язався нерівний бій Д. Кокарева з німецьким пілотом новітнього літака «мессершміт-110». Після раптової відмови кулеметів Д. Кокарев гвинтом свого літака збив ворога.

Спеціально для бойових дій на території СРСР німецьке командування розробило незвичайну тактику. Попереду танкових дивізій йшли передові загони, що складалися з мотоциклістів, бронемашин, бронетранспортерів та середніх танків. Слідом за ними просувалася основна маса танків. Позаду – йшла змішана група з мотопіхоти та артилерії. У такий спосіб танкова дивізія розтягувалася на 10–16 км і швидко просувалася в глиб радянської території.

Перші бомби впали на українську землю

У районі Леско-Глинне-Тальни (після війни ця територія відійшла до Польщі) радянські воїни в оточених ворогом дотах вели бої з 454-ю німецькою дивізією аж до початку липня. Один з її офіцерів згадував: «Щоб придушити в 1940 р. французькі доти, німецьким артилеристам треба було зробити 4–5 пострілів, а в Леско для такої операції потрібно було випустити 150 снарядів».

У перші дні війни розгорнулася запекла танкова битва у смузі Південно-Західного фронту в районі Луцьк-Броди-Рівне-Дубно. На ділянці в 70 км зіткнулися близько двох тисяч танків. У небі діяли сотні літаків, переважно німецьких. Танкова битва тривала тиждень.

На початку липня війська фронту залишилися практично без танків.

Втративши в перших боях більшість літаків і танків, частини Червоної армії не могли не тільки наступати, а й успішно оборонятися. Радянське командування майже одразу втратило зв'язок із своїми військами, тому його директиву про перехід 23 і 24 червня 1941 р. у контрнаступ, з метою вибити ворога з радянської території і перенести бойові дії на територію Польщі, виконувати було нереально, тим більше, що у військах не вистачало навіть пального й боєприпасів. 25 червня цю директиву було скасовано.

Тогочасний плакат

Втрати сторін до середини липня 1941 р.

Жива сила і техніка	СРСР	Німеччина та її союзники
Забито і поранено	850 000	100 000
Танки	Більше 6000	Більше 1500
Літаки	Близько 3500	950

2. Мобілізаційні заходи

22 червня в СРСР було оголошено про мобілізацію військовозобов'язаних. Проте воєнний стан оголосили лише на європейській частині країни – у Ленінградському, Прибалтійському, Західному, Київському, Одеському, Харківському, Орловському, Московському, Уральському, Приволзькому та деяких інших округах. Мобілізаційний народногосподарський план було прийнято 30 червня. Того ж дня утворили вищий надзвичайний орган влади – Державний Комітет Оборони на чолі з Й. Сталіним.

Сталін у перші дні війни розгубився. Із заявою про початок війни замість нього 22 червня 1941 р. виступив заступник голови РНК СРСР В. Молотов.

Лише 3 липня Сталін виступив по радіо і визнав, що країна у зв'язку з німецькою агресією опинилася в скрутному становищі. У липні він взяв на себе обов'язки наркома оборони, а на початку серпня став Верховним головнокомандувачем Збройних сил СРСР.

Мовне джерело

Прочитайте уривок із виступу Й. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. і дайте відповіді на запитання.

«Можуть запитати: як могло трапитися, що радянський уряд пішов на укладення пакту про ненапад з такими віроломними людьми й недолюдками, як Гітлер та Ріббентроп? Чи не було тут помилки? Звичайно, ні! Пакт про ненапад є пакт про мир між двома державами. Саме такий пакт запропонувала нам Німеччина в 1939 році. Чи міг Радянський уряд відмовитися від такої пропозиції? Я думаю, що жодна миролюбна держава не може відмовитися від мирної угоди із сусідньою державою, якщо навіть на чолі цієї держави стоять такі недолюдки і людоїди, як Гітлер і Ріббентроп. І це, звичайно, за однієї неодмінної умови – якщо мирна умова не чіпає ані прямо, ані побічно територіальної цілісності, незалежності та честі миролюбної держави. Як відомо, пакт про ненапад між Німеччиною і СРСР є саме таким пактом».

Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1948. – С. 11.

1. Чи дотримувалося, на ваш погляд, керівництво СРСР «однієї неодмінної умови», коли підписувало пакт з Німеччиною?
2. Поміркуйте, як вплинув виступ Сталіна на настрій радянського суспільства. Відповідь аргументуйте.
3. Спираючись на знання з всесвітньої історії, поясніть, яке враження справив цей виступ на керівництво провідних країн Європи. Обґрунтуйте свою відповідь.

Запис добровольців у військкоматі. 1941 р.

До лав Червоної армії було мобілізовано понад 2,5 млн жителів України. Водночас близько 1,5 млн осіб добровільно вступили до загонів народного ополчення та винищувальних батальйонів для охорони тилкових районів від шпигунів і диверсантів.

Робота над будівництвом оборонних споруд

Понад 2 млн жителів міст і сіл України працювали на будівництві оборонних споруд, створювали грошовий та оборонний фонди країни, брали шефство над пораненими в госпіталях, родинами фронтників, дітьми, які залишилися без батьків.

3. Переведення економіки на воєнні рейки

До початку війни радянське керівництво запевняло, що країна готова до наступальної переможної війни. Але СРСР виявився не готовим до широкомасштабних оборонних дій. У країні не було відповідальних за перебудову економіки на воєнний лад, за евакуацію, за організацію роботи тилу тощо.

Під загрозою окупації опинилася величезна територія СРСР, у тому числі вся Україна. В умовах війни необхідно було швидко перебудовувати господарство.

У червні 1941 р. при РНК було створено Раду у справах евакуації та Радінформбюро, прийнято постанови про охорону підприємств і установ, про режим роботи робітників та службовців в умовах воєнного часу.

Першим кроком в економічному протистоянні двох держав стала успішна евакуація людей і промислового устаткування. Були евакуйовані підприємства Придніпровського промислового району, Києва, Харкова, Одеси та інших міст. За 45 діб демонтовано і відправлено на схід обладнання заводу-гіганта

«Запоріжсталь», хоча деякі ділянки заводської території вже прострілювалися ворогом із гармат і кулеметів.

Головним чином з Лівобережної України було евакуйовано найцінніше устаткування 550 найбільших підприємств, худобу, майно радгоспів і машинно-тракторних станцій, науково-дослідних установ, 70 вузів.

Швидкі наступальні дії ворога ускладнювали умови евакуації. Нерідко вона проходила під артобстрілами і бомбардуванням з повітря.

Уже через тиждень після початку війни більшість підприємств виконували замовлення фронту: випускали або ремонтували танки, бронепотяги, міномети. Робітників, селян і службовців було закріплено за їхніми робочими місцями, відпустки заборонялися.

За самовільне залишення підприємства у робочий час працівників оголошували дезертирами і засуджували на строк від 5 до 8 років. До перебудови економіки було залучено все працездатне населення.

На селі за складних умов збирали врожай і виконували державні поставки. Переважну більшість чоловіків мобілізували на фронт, і робота лягла на плечі селянок, які годували і армію, і країну. Жінки й дівчата ставали трактористками і комбайнерами.

У перше воєнне літо селянам вдалося зробити те, що в мирний час уявлялося неможливим. Адже, незважаючи на нестачу робочих рук, темпи збирання хліба в тилкових районах у 2–3 рази перевищували довоєнні.

Те, що не можна було вивезти, Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) директивою від 29 червня 1941 р. розпорядилися «безумовно знищувати».

Це було ніби логічно: щоб ворог не міг використати майно. Але населення, яке залишалося на випаленій землі, позбавлялося засобів до існування.

29 червня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) направили партійно-радянським організаціям директиву, яка вимагала швидкої перебудови життя під гаслом «Все для фронту, все для перемоги».

Була посилена централізація управління економікою. Виконавчим органам надавалося право здійснювати переведення робітників на іншу роботу без їхньої згоди. До роботи залучалися пенсіонери, жінки, діти.

Розгортання роботи заводів на Уралі, в Сибіру, Казахстані та в Середній Азії проводилося в стислі строки. Часто не закінчивши будівництва корпусів, під відкритим небом робітники починали випускати продукцію для фронту. Металург із Криворіжжя Г. Горобець, який працював на одному з підприємств Нижнього Тагіла, згадував: «Ми не йшли додому доти, доки не

На воєнному заводі

закінчили роботу. Це тривало 24 години при 30-градусному морозі. Ходив я тоді в гумових чоботях. Забіжиш у приміщення погрітися, онучі (шматок тканини, яким обгорталися ноги. – Авт.) на ногах вологими стають. А коли знову вийдеш – замерзають».

Продовольство серед робітників і службовців розподілялося за картками. Робітники отримували від 500 г до 1,2 кг хліба на добу (хліб був основним продуктом харчування), службовці – від 400 до 500 г, а діти й утриманці – по 300–400 г.

У скрутному становищі опинилося селянство. Після здійснення державних поставок і сплати податків зерна майже не залишалося. Селяни голодували. Ще гіршим було становище в окупованих районах.

Усна історія

Прочитайте уривок із спогадів Пащенко А.І., жительки Василівського району Запорізької області, й дайте відповіді на запитання.

«...Забігли німці-румуні до хати, чиркотять-чиркотять щось, руж'я понаставляли. Сіли за стіл, а кусочок хліба у мене був. Вони той хліб розламали: "Мамка-мамка! Хлеб, мамка, хлеб!". У мене свого хліба не було, але лежали продукти родичів. Вони забрали все чисто... У 1941-му і 1942-му оп'ять голод був».

Усна історія Степової України. Т. 3. Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – С. 149.

1. Проаналізуйте поведінку німецьких та румунських солдат на окупованій території і поясніть, чому вони вилучали продукти харчування в українського населення.
2. Поміркуйте, чому населення окупованої України було приречене на голодне існування.

На тлі катастрофічних невдач першого періоду війни евакуація, як гігантський маневр продуктивними силами країни, виглядала успішним заходом. Було досягнуто головної мети евакуації – створено умови для швидкого відновлення військово-господарської бази для ведення війни з Німеччиною.

4. Оборонні бої

За три тижні боїв з 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберегли лише 70. Фронт потребував величезних людських, матеріальних і фінансових ресурсів.

Червоноармійці, озброєні переважно трьохлінійками, не могли боротися на рівних з німецькими автоматниками. Не маючи досвідченого керівництва, вони постійно потрапляли у «котли».

Маршал К. Рокоссовський (з липня 1941 р. командував 16-ї армії), згадуючи ті дні, писав: «Завданий ворогом неочікуваний удар величезної сили і його стрімке просування в глибину території на деякий час приголомшили наші не підготовлені до цього війська... Бували випадки, коли навіть цілі частини, які потрапляли під раптовий фланговий удар невеликої групи ворожих танків і авіації, піддавалися паніці».

16 липня на центральному напрямку ворог увійшов у Смоленськ. На початку липня він просунувся на південному напрямку на глибину до 600 км і вийшов на підступи до Києва й Одеси.

З 7 липня по 19 вересня 1941 р. Київ стає центром оборонних дій Південно-Західного фронту, яким командував генерал-полковник М. Кирпонос. Червоноармійців підтримували сотні тисяч киян з народного ополчення.

М. Кирпонос

Більше двох місяців тривала героїчна київська оборона, яка відвокліла великі сили противника і сприяла зменшенню тиску ворога на московському напрямку. Під Києвом ворог втратив більш як 100 тис. солдат і офіцерів.

Негативний вплив на обстановку під Києвом справило оточення 6-ї і 12-ї армій Південного фронту в районі Умані. 6–7 серпня, знаходячись у подвійному оточенні, армії були розгромлені. 108 тис. червоноармійців разом з командуючими арміями І. Музиченком та П. Пономаренком потрапили в полон. У результаті на стику Південного і Південно-Західного фронтів утворився

великий розрив, куди й ринулися танкові групи противника. Німці впритул наблизилися до Києва.

16 серпня з'явився наказ Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії № 270.

Мовно-джерела

Прочитайте витяг із наказу № 270 і, спираючись на знання з історії, дайте відповіді на запитання (текст подано мовою оригіналу).

«1. Командиров и политработников, во время боя срывающих с себя знаки различия и дезертирующих в тыл или сдающихся в плен врагу, считать злостными дезертирами, семьи которых подлежат аресту...

2. ...Обязать каждого военнослужащего, независимо от его служебного положения, потребовать от вышестоящего начальника, если часть его находится в окружении, драться до последней возможности, чтобы пробиться к своим, и если такой военачальник или часть красноармейцев вместо организации отпора врагу предпочтут сдать ему в плен – уничтожать их всеми средствами, как наземными, так и воздушными, а семьи сдавшихся в плен красноармейцев лишать государственного пособия и помощи».

1941 год: В 2 кн. – Кн. 2. – М., 1998. – С. 478.

1. Поміркуйте, що стало причиною створення такого наказу.
2. Поясніть, з якою метою в наказі зазначалося, що сім'ї дезертирів підлягають арешту і позбавляються державної допомоги.
3. Проаналізуйте обставини, через які десятки і сотні тисяч червоноармійців потрапляли в полон. Зробіть висновки.

Запекла боротьба військ Південно-Західного фронту призвела до серйозної затримки наступу противника в цьому напрямку. Німецьке командування вимушене було зняти з московського напрямку й перекинути на Київ польову армію і танкову групу.

У вересні німці форсували Дніпро, обійшли Київ з півночі й півдня. На армії Південно-Західного фронту насунулася загроза оточення. Й. Сталін наказав утримувати Київ до кінця. У телеграмі на ім'я М. Хрущова від 11 липня Сталін наголошував: «Попереджаю вас, що, якщо ви зробите хоч один крок у бік відведення військ на лівий берег Дніпра, не будете до останньої можливості захищати райони УРів (укріплених районів. – Авт.) на правому березі Дніпра, вас усіх спіткає кара як боягузів і дезертирів».

Захисники Києва стояли на смерть, але 17 вересня кільце оточення замкнулося. Коли Й. Сталін дав згоду на виведення військ з міста, в оточення вже потрапило майже півмільйона воїнів, у тому числі й командуючий фронтом генерал-полковник М. Кирпонос. Більшої за масштабами катастрофи історія війн не знала.

Одночасно з боями за Київ ворожі армії (переважно румунські) повели наступ на південний схід і південь України. Була організо-

Захисники Одеси. 1941 р.

Усна історія

Прочитайте уривок з розповіді Д.А. Пекла, жителя с. Мала Білозерка Василівського району Запорізької області, й дайте відповідь на запитання.

«В обороні Севастополя я був артилеристом, лейтенантом в окупвзводі. Це ж в сорок першій було діло. Німецьке командування хотіло подарити Гітлерові Севастополь на Новий рік. І туди спереду першими посилали румунів – п'яних, полуп'яних... Та положили їх там гори... Психічні атаки були. Це перший штурм Севастополя був. А тоді ж на Новий рік не вдалося Севастополя взяти їм. І так було 250 днів».

Усна історія Степової України. Т. 3, Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – С. 153.

Оборона Севастополя, худ. О. Дейнека, 1942 р.

Поміркуйте, чим керувалися захисники Севастополя, які 250 днів стояли на смерть, обороняючи рідне місто.

Підсумком першого етапу війни стала битва за Москву. Німецький план «Тайфун» передбачав взяття Москви до 7 листопада 1941 р. Але активна оборона радянських військ завершилася перемогою Червоної армії. У листопаді генерал-фельдмаршал фон Бок записав у щоденнику: «Думка про те, що противник перед фронтом групи армій, знесилившись, впаде, виявилася, як показали бої за останні 14 днів, міражем. Група армій «Центр» в обмежений час не в змозі це зробити... Наступ, таким чином, не має ні сенсу, ні мети». Під Москвою було розгромлено 38 німецьких дивізій, ворога відкинуто від столиці на 100–200 км.

Після перемоги під Москвою Генштаб запропонував план активної стратегічної оборони з накопиченням ресурсів і подальшим контрнаступом. Проте Й. Сталін наполягав на наступальних операціях. З ініціативи керівників Південно-Західного фронту (С. Тимошенко, М. Хрущов) у травні 1942 р. в районі Харкова було проведено стратегічно неграмотну наступальну операцію. У результаті в оточення потрапили і були повністю знищені три армії. Бої за Донбас у січні–березні 1942 р. результату не дали.

Трагічною виявилася доля Кримського фронту, утвореного в січні 1942 р. Війська фронту тричі робили спробу наступати, але в травні зазнали нищівної поразки і залишили Керченський півострів. Третина бійців потрапила в полон, понад 10 тис. червоноармійців сховалися в Аджимушкайських каменоломнях. Вони тримали оборону декілька місяців, марно сподіваючись на допомогу. Після ліквідації Кримського фронту становище захис-

Гіркі дні відступу

ників Севастополя стало безнадійним, і на початку липня вони припинили опір.

22 липня 1942 р. частини Червоної армії залишили Червоноармійськ і Свердловськ – останні населені пункти Ворошиловградської (тепер – Луганської) області.

У радянські часи поразки 1941–1942 рр. пояснювали раптовістю нападу ворога, недосвідченістю командирів та воєначальників, які прийшли на зміну репресованим фахівцям, і невідповідністю країни до боротьби з противником, що у 1941 р. поставив під свій контроль весь воєнно-економічний потенціал Європи.

24 травня 1945 р. на прийомі в Кремлі Й. Сталін, проголосуючи тост на честь російського народу-переможця, зробив визнання, якого раніше уникав: «У нашого уряду було немало помилок, були у нас моменти розпачливого становища в 1941–1942 роках, коли наша армія відступала... Інший народ міг би сказати урядові: ви не виправдали наших очікувань, ідіть собі геть, ми поставимо інший уряд, який укладе мир з Німеччиною і забезпечить нам спокій».

ВИСНОВКИ

На початку Великої Вітчизняної війни Червона армія виявилася цілковито невідповідною до війни. У перші тижні було втрачено значну частину довоєнного кадрового і технічного складу прикордонних частин. Проте нерівне протистояння в 1941–1942 рр. дало можливість не лише зірвати план «блискавичної війни», а й завдати ворогові відчутних втрат у живій силі і техніці.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть і нанесіть на контурну карту основні битви 1941–1942 рр. Зробіть висновки.
2. Назвіть причини, які призвели до масових втрат на Південно-Західному і Південному фронтах у червні–вересні 1941 р.

Питання для обговорення в групі, класі

Спираючись на знання з історії та додаткову літературу, підготуйте міні-проект на тему: «Сучасні історики про основні причини поразок СРСР 1941–1942 рр.». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чи дали евакуаційні заходи позитивні результати. Підтвердіть відповідь конкретними прикладами.
2. Чому, на ваш погляд, так багато червоноармійців у 1941–1942 рр. потрапило у полон?

Працюємо з документом

Прочитайте текст. Дайте відповідь на запитання.

«...При всіх успіхах кампанії 1941 року для Німеччини, сам початок війни проти СРСР був величезним прорахунком Гітлера».

Кредер О. Новейшая история XX века. – М., 2009. – Ч. I. – С. 164.

Чи погоджуєтесь ви з думкою автора? Відповідь обґрунтуйте.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте, коли відбулася оборона Києва.

А липень–вересень 1942 р.

Б липень–вересень 1941 р.

В червень–липень 1942 р.

Г червень–липень 1941 р.

Терміни, поняття

Позначте поняття, яке відповідає такому визначенню: «Вивіз (вивід) населення, військовополонених, поранених, хворих, техніки, військового майна, господарських цінностей з районів бойових дій – це...».

А евакуація

Б мобілізація

В репатріація

Г еміграція

Послідовність

Установіть хронологічну послідовність історичних подій, які відбулися в 1941–1942 рр.

А оборона Севастополя

Б оборона Києва

В Волинська танкова битва

Г оборона Одеси

Відповідність

Установіть відповідність історичних осіб посадам, які вони займали на початку війни.

А П. Понеделін

1. Заступник голови РНК СРСР

Б К. Рокоссовський

2. Командувач 12-ї армії Південного фронту

В В. Молотов

3. Командувач 6-ї армії Південного фронту

Г І. Музиченко

4. Командувач 16-ї армії Західного фронту

Відкрите запитання

Дайте розгорнуту відповідь на питання: «Наказ № 270 – драконівський захід чи своєчасний і необхідний?».

§5 Україна в роки окупації. Визвольний рух

Пригадайте!

1. Які основні події відбувалися на Східному фронті в 1941–1942 рр.?
2. Коли була окупована Україна?

Основні терміни і поняття

► Окупація ► «новий порядок» ► колабораціонізм ► визвольний рух
 ► адміністративна влада ► військова влада ► оstarбайтери ► діти війни ► воєнний злочин

1. Встановлення окупаційного режиму

У липні 1941 р. Гітлер «врегулював» питання щодо українських земель, які підлягали окупації, позбавивши їх територіальної єдності. Україна була поділена на кілька частин. Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області увійшли до складу Генерал-губернаторства (так називалася окупована Польща), в якому утворили новий округ – «Дистрикт Галичина» з центром у Львові.

Значну частину українських земель, як плату за участь у війні проти СРСР, А. Гітлер віддав румунському союзнику І. Антонеску. Одеська область, південні райони Вінницької й західні райони Миколаївської областей увійшли до румунської провінції «Трансністрія» (Задністров'я) з центром у Одесі. Румунії також були передані Чернівецька та Ізмаїльська області.

У серпні було утворено рейхскомісаріат «Україна» з цивільною адміністрацією у м. Рівному. До складу рейхскомісаріату увійшли Правобережжя, більша частина Лівобережжя й південні райони, що прилягали до Криму. Рейхскомісаром було призначено Е. Коха, який заявив, що «Україна» стане місцем утілення творчого духу германців.

Сталінська (Донецька), Ворошиловградська (Луганська), Чернігівська, Сумська, Харківська області і Кримський півострів перебували під управлінням військової адміністрації. Україна як цілісність перестала існувати.

У липні 1940 р. рейхсфюрер СС Г. Гімлер підготував план «Ост», який передбачав «обезлюджування» й онімечування східних територій, у тому числі й України. На родючих українських чорноземах колонізатори мали намір після війни розмістити мільйони німців і створити для них поміщицькі й фермерські

Карта території України в 1941–1942 рр.

господарства. Сільське населення повинне було працювати в маєтках нових панів. Міське населення підлягало поступовому вимиранню. Німців не вистачало для заселення території «Великої Німеччини» від Чорного до Північного морів, тому в Україні передбачалося оселити «арійців» з Данії, Голландії, Норвегії.

2. «Новий порядок»

На окупованій території німці встановили «новий порядок», який супроводжувався масовим терором, насильством і пограбуванням. Фельдмаршал Кейтель у наказі, датованому вереснем 1941 р., підкреслював, що на окупованих територіях «людське життя нічого не варте і вплив може бути досягнутий тільки надзвичайною жорстокістю... За життя одного німецького солдата – смертна кара для 50–100 комуністів». У Німеччині було створено міністерство у справах окупованих територій Сходу на чолі з А. Розенбергом, яке керувало вивозом продовольства, цінностей та робочої сили.

На початку 1942 р. серед населення України розгорнули агітацію про виїзд на роботу до Німеччини. Наголошувалося на добрих умовах праці й хорошій платні. За весь час перебування оstarбайтерів у Німеччині окупаційна адміністрація обіцяла дбати про їхні родини. Безробіття, голод, спокусливі обіцянки змусили в січні–лютому кілька тисяч добровольців виїхати до Німеччини. Проте дуже швидко звідти почали надходити розпачливі листи про жахливі умови існування заробітчани. Бажаючих виїхати не стало, але в березні прийшло розпорядження про вивіз на роботи до Німеччини 527 тис. робітників, у вересні – ще 500 тис. українців у віці 15–35 років для роботи в домашньому господарстві. Почалося насильницьке вивезення молоді. На майбутніх оstarбайтерів влаштовували облави, брали в заручники рідних, спалювали будинки тих, хто тікав. За роки окупації з території України було вивезено 2 млн 400 тис. осіб, що становило 48 % від усіх примусово вивезених на Захід з території СРСР.

Праця іноземних робітників використовувалася в Німеччині на великих підприємствах, у сільському господарстві, сфері обслуговування. Багато молоді зі Сходу працювало в німецьких сім'ях. Можливість вижити залежала від того, де працював оstarбайтер.

Усна історія

Прочитайте уривок з розповіді Н.С. Бредіхіної, жительки м. Рогань, що на Харківщині. Дайте відповідь на запитання.

«У 1942 р. був набір у Германію. Я втекла. Дома не була... А в маю 1943 р. нас угнали.. У вагони – і повезли в Германію... довели до міста Вуперталь... Привели нас до біржі. І вже немки прийшли, нас вибирають... Оформили нас... Приїхала я на станцію Фельд. Зайшли в хату. Хазяйка сказала: йди на второй этаж, ото тобі комната там буде. А домік сільський... Сідайте їсти. А в їх хлопець уже був один. Воєнний робив, з Азербайджану... Брехать не буду я на німців, на мою сім'ю: ніколи нас зі столу не відсадили. Ні хлопця, ні мене. Гості прийдуть – ми з ними. Самі вони – ми з ними... За другі сім'ї я не знаю».

Прошу вас мене не забувати: усні історії українських оstarбайтерів. – Харків, 2009. – С. 189–194.

1. У яку місцевість потрапила Н.С. Бредіхіна?
2. Чим ви можете пояснити таке ставлення господарів до оstarбайтера з України?

Життя робітників у містах було значно гіршим. Зарплата складала третину від зарплати німецького робітника. Життя в бараках, мінімум харчування, відсутність медичного обслуговування, побої і знущання наглядачів робили існування нестерпним.

Усна історія

Прочитайте уривок з розповіді З. Кривич, мешканки Києва, яка під час війни була малолітнім в'язнем. Дайте відповіді на запитання.

«У січні мені виповнилося 14 років, а в травні – вивезли в Німеччину... Етапом гнали на вокзал. Там на нас чекали товарні вагони. Завантажували так, що сісти було складно... Нас не годували... У Магдебурзі завели на біржу праці, і ми, діти, три доби сиділи й чекали своєї черги. Годування не було.

Нас завезли на патронно-порохову фабрику Шенабеку. Там були готові бараки для нас. Вони знаходилися на території виробництва і були обнесені високим парканом і дротом. Видали нам дерев'яні туфлі... Працювали сутками.

Ми працювали в рукавичках, які були настільки просякнуті порохом, що від іскри моментально спалахували й вибухали. Зняти їх швидко було неможливо... Темп роботи вимагали великий...

Годували нас жадливо. Тільки відварна бруква і шпинат. Яюсь ми зробили забастовку і перекинули ті миски. Ми залишилися голодними. А те все зібрали, поклали в каструлю, перекип'ятили і дали нам наступного разу... До іноземців ставилися геть по-іншому...»

Прошу вас мене не забувати: усні історії українських остарбайтерів. – Харків, 2009. – С. 162–163.

1. З якою метою дітей з окупованих територій відправляли до Німеччини?
2. Поясніть, чому, на вашу думку, їх відправляли і тримали в таких умовах, які суттєво відрізнялися від умов перебування іноземців.

На окупованих територіях більша частина харчів була вивезена або знищена при відступі Червоної армії. Те, що залишилося, забирали німці. Населення міст почало голодувати.

Вже 5 серпня 1941 р. з'явилося розпорядження про те, що «всі жителі окупованих східних територій віком від 18 до 45 років зобов'язані працювати згідно з їхньою придатністю до праці». Всі вони мали стати на облік на «біржах праці». Пізніше цей вік становив від 14 до 65 років. Тих, хто ухилявся від роботи, заарештовували або відправляли до Німеччини.

Перш за все окупанти відновлювали роботу електростанцій, великих підприємств, налагоджували видобуток стратегічної сировини. Проте із зміною стратегічної ситуації поведінка німців змінилася. Із фабрик і заводів України масово вивозилося обладнання. Також цілими ешелонами вивозився й чорнозем. Те, що не могли вивезти, знищували під час відступу, воду отруювали, застосовуючи тактику «спаленої землі».

У сільському господарстві колгоспи були збережені, але перейменовані в громадські господарства. Відновлювалися переробні підприємства: спиртові, цукрові й консервні заводи, тютюнові фабрики.

Основним завданням органів окупаційної адміністрації було вилучення продуктів харчування. За роки окупації з України було вивезено: зернових і борошна – 25 млн т; цукру – 155 тис. т;

Окупація

меду – 4,5 тис. т; соняшникового насіння – 600 тис. т; пива – 250 тис. л; спирту – 70 тис. л; великої рогатої худоби – 7,6 млн голів; свиней – 9,3 млн; коней – 3,3 млн; домашньої птиці – 59,2 млн штук тощо.

До Німеччини відправлялося все: машини, сільськогосподарська продукція, коштовності, твори мистецтва і навіть чорнозем та елітна деревина.

Через 3–4 місяці окупації німці запровадили продовольчі картки, якими забезпечувався лише кожен шостий мешканець України. На людину в місяць припадало по 2–3 кг борошна та 2–3 кг овочів. Тим, хто працював, давали ще по 2 кг хліба.

Норми забезпечення робітників та їхніх утриманців продуктами харчування в Донбасі (на один день)

Продукти	Робітник	Утриманець
хліб	260 г	170 г
масло	7 г	4 г
м'ясо	10 г	6 г
овочі	350 г	310 г
круп	21 г	14 г

Кваліфікований робітник фактично міг заробити приблизно 380 руб. на місяць. Після сплати комунальних послуг і медичного страхування залишалося близько 260 руб. Оскільки навіть за наявності карток отримати харчі практично було неможливо, жителі змушені були купувати їх на ринку за спекулятивними цінами.

Ціни на основні продукти харчування на ринку (у руб.)

Продукти	Хліб, 1 кг	Сало, 1 кг	М'ясо, 1 кг	Масло, 1кг	Смалець, 1 кг	Яйце, 1 шт.	Сіль, 1 склянка
Ціна	200	6 тис.	7 тис.	5 тис.	2 тис.	20	250

Внаслідок голоду, холоду, виїзду на роботу до Німеччини, масових розстрілів, епідемій черевного тифу, дифтерії населення міст скоротилося на 40–60 %. Так здійснювався план «обезлюджування» на територіях, які нацисти розглядали як власний «життєвий простір».

3. Визвольний рух

«Новий порядок» дуже скоро показав своє звіряче обличчя: шибениці, масові розстріли, табори смерті, спалені села, зруйновані міста. Навіть ті, хто чекав на нову владу, жахалися від наслідків її «діяльності».

Расова політика нацистів передбачала безжалісне знищення слов'янських народів, ромів та євреїв. Щоб виправдати нелюдську поведінку на окупованих територіях, німецькі ідеологи звинуватили у всіх бідах євреїв і більшовиків. Почалося масове знищення євреїв – голокост. У Києві 29 і 30 вересня в Бабиному Яру було знищено 34 тис. осіб. Розстріли тривали кожного вівторка й п'ятниці. За кілька місяців у місті було знищено 40 тис. євреїв. Тут знищувалися й ті, хто становив «небезпеку» для окупаційного режиму. Загалом у Бабиному Яру окупанти розстріляли понад 195 тис. осіб. Усього за роки війни нацисти знищили 6 млн євреїв, з них в Україні – 1,6 млн.

«Менора» – пам'ятник загиблим євреям у Бабиному Яру

На окупованих територіях співпраця з окупантами – колабораціонізм – мала багато проявів і пояснювалася різними причинами.

Мала місце економічна співпраця, коли населення працювало в промисловості й сільському господарстві, ідеологічна – в закладах освіти і культури, співпраця на побутовому рівні: надання власного житла окупантам. Уникнути такої співпраці було практично неможливо.

Було чимало тих, хто добровільно йшов на співпрацю. Частина приєднаного перед війною населення Польщі й Румунії ще не вважала себе громадянами СРСР. З ідеологічних причин свідомо співпрацювали з окупантами члени деяких репресованих і «розкуркулених» родин. Були й такі, хто брав участь в каральних операціях проти мирного населення. Їхні дії кваліфікуються як воєнний злочин.

«Горе годує ненависть. Ненависть укріплює надію», – писав письменник І. Еренбург про почуття людей, які перебували в окупації. Таку надію подавали учасники визвольного руху.

До війни радянська воєнна доктрина не передбачала організації партизанської боротьби в тилу ворога. Лише 29 червня з'явилася відповідна директива, яка зобов'язувала партійні й радянські органи впритул зайнятися цим питанням. Основу партизанських загонів складали бійці Червоної армії, що потрапили у оточення.

Діяльність партизанських загонів становила серйозну небезпеку для окупантів.

Найбільш активними виявилися партизанські загони під командуванням **С. Ковпака**, **С. Руднєва**, які базувалися у Спідчанському лісі на Сумщині, загін **О. Федорова** – на Чернігівщині, загін **О. Сабурова** – на території Сумської і Брянської областей. На основі цих загонів утворилися великі партизанські з'єднання.

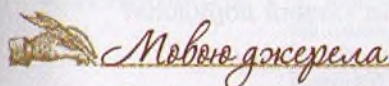
З метою налагодження регулярного зв'язку з партизанами в **червні 1942 р.** було створено Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив **Т. Строкач**. По тилах ворога проводилися рейди партизанських загонів і з'єднань. У жовтні–листопаді 1942 р. відбувся рейд з'єднань **С. Ковпака** і **О. Сабурова** з Брянських лісів на Правобережжя. З лютого до початку квітня – степовий рейд партизанського з'єднання **М. Наумова** по семи областях України. Весною 1943 р. із Сумщини і Чернігівщини на Правобережжя пройшли партизани під керівництвом **О. Федорова** і **І. Шушпанова**, а з червня до жовтня легендарний **С. Ковпак** здійснив свій Карпатський рейд. Часто партизанські загони в тилу ворога утримували під своїм контролем цілі райони, як, наприклад, на Сумщині, Рівненщині та Волині. Найбільш значною партизанською акцією цього періоду була «рейкова війна».

Активно діяли підпільні організації «Арсеналець» (м. Київ), «Молода гвардія» (м. Краснодар), «Партизанська іскра» (с. Кримки Миколаївської області) та багато інших.

Підпільники збирали розвіддані, виводили з ладу обладнання, саботували виробництво, брали участь у диверсійних операціях, інформували населення про дійсне становище на фронті, видавали 60 багатотиражних газет, поширювали тисячі листівок.

На завершальному етапі війни в Європі боротьба підпільників і партизанів у тилу німецької армії посилилася. У 1944 р. українські партизани тісно взаємодіяли з армією, допомагали партизанам Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини. Частина українських партизанських груп діяла на території цих країн.

Поряд з радянськими партизанами в західних областях України розгортали боротьбу націоналістичні сили. Після вбивства Є. Коновальця Організація українських націоналістів розкололася на дві самостійні фракції: ОУН(м) під керівництвом А. Мельника і ОУН(б), керовану С. Бандерою. 30 червня 1941 р. бандерівці проголосили у Львові «Акт відновлення Української держави», але Берлін поставив вимогу офіційно відкликати документ. Члени центрального проводу ОУН(б) відмовилися й були відправлені до концтабору.

Прочитайте уривок з виступу Е. Коха на нараді в Ровно в серпні 1942 р. і дайте відповіді на запитання.

«Немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут для того, щоб ошчасливити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає у Німеччині. Це завдання повинно бути виконане, незважаючи на втрати».

Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986. – С. 179.

Поміркуйте, спираючись на знання з історії, якою бачив нашу країну у майбутньому Е. Кох, призначений Гітлером очільником рейхскомісаріату «Україна».

У серпні 1941 р. Т. Бульба-Боровець, який твердив, що діє від імені уряду УНР у вигнанні, створив загони Української повстанської армії (УПА) – «Поліська Січ». Він вважав, що згодом партизанська армія має перетворитися в регулярну армію майбутньої української держави (УНР), і не хотів об'єднуватися

з оунівцями. Навесні 1943 р. військові формування ОУН(б), які очолив Р. Шухевич, також стали називати себе Українською повстанською армією. Силою зброї бульбівські загони було включено до складу цієї УПА, а сам Бульба-Боровець залишив країну.

ВИСНОВКИ

Страхітливий план «обезлюджування» і онімечування окупованих територій нацисти здійснювали з надзвичайною жорстокістю. Терором і насильством, голодом і приниженням окупанти прагнули підірвати моральні й фізичні сили народу.

Учасники визвольного руху, який розгорнувся на території України, зробили свій внесок у вигнання і розгром ворога. Окупаційна адміністрація мала всі підстави називати партизанську боротьбу «регулярним другим фронтом».

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли на території всієї України було встановлено окупаційний режим?
2. Як ви розумієте суть поняття «новий порядок»?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поміркуйте, чому партизани і націоналісти не об'єднали зусилля для спільної боротьби проти ворога.
2. Поясніть, чому нацисти так безжально експлуатували молодь з України.

Висловіть власне судження

Коли і в якому питанні виявилися перші серйозні розбіжності між ОУН(б) і німецькою владою? Поясніть, чому.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте місто, у якому було проголошено «Акт відновлення Української держави».

- А Ровно
- Б Тернопіль
- В Львів
- Г Київ

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає визначенню: «Теорія про фізичні й психічні нерівноцінності людських рас та вирішальний вплив расових відмінностей на історію й культуру суспільства, про споконвічний поділ на вищі й нижчі раси, з яких перші нібито покликані панувати, а другі – приречені на експлуатацію, – це...».

- А** комунізм
- Б** расизм
- В** націоналізм
- Г** фашизм

Послідовність

Розставте історичні події у хронологічній послідовності.

- А** рейд О. Сабурова з брянських лісів на Правобережжя
- Б** степовий рейд партизанського з'єднання М. Наумова
- В** проголошення «Акта відновлення Української держави»
- Г** Карпатський рейд С. Ковпака по тилах окупантів

Відповідність

Встановіть відповідність між термінами і визначеннями.

А «остарбайтери»	1. Учасники боротьби за визволення Батьківщини, яка ведеться на окупованій території. Форми боротьби: ведення бойових дій, диверсії, саботаж тощо
Б «діти війни»	2. Жителі східної частини Європи, у тому числі України, які були мобілізовані для праці в Німеччині під час Другої світової війни
В полонені	3. Українські громадяни, які у дитячому віці постраждали від злигоднів під час Другої світової війни
Г партизани	4. Солдати діючої армії, які під час воєнних дій насильно або добровільно потрапили до ворога

Відкрите запитання

Спираючись на сучасні історичні дослідження, спогади родичів або знайомих, ветеранів війни, німецькі документи та статистичні дані, дайте розгорнуту відповідь на запитання: «Яку роль відігравав партизанський рух на окупованих ворогом територіях?».

Свою точку зору обґрунтуйте.

§6 Визрівання корінного перелому в ході війни

Пригадайте!

1. Чому на початку 1942 р. провалилася операція радянського командування з визволення Харкова?
2. Коли була повністю окупована територія України?

Основні терміни і поняття

►Штрафні роти ►загороджувальні загони ►корінний перелом
►плацдарм ►стратегія ►тактика

1. Початок визволення України

Більше шести місяців з 17 липня 1942 по 2 лютого 1943 р. тривала запекла Сталінградська битва, яка стала вирішальною в історії Великої Вітчизняної війни. У кінці липня Й. Сталін підписав наказ № 227, відомий під назвою «Ані кроку назад!». У ньому, з метою налагодження в лавах Червоної армії дисципліни й попередження відступу, командирам надавалося право розстрілювати підлеглих на місці, без суду і слідства. Для покарання створювалися штрафні роти і батальйони. Рідних і близьких порушників дозволялося притягати до кримінальної відповідальності й заслання.

Разом з битвою під Ель-Аламейном у Північній Африці битва під Сталінградом визначила корінний перелом у ході Другої світової війни.

Усна історія

Прочитайте рядки із щоденника нацистського солдата, який брав участь у Сталінградській битві. Дайте відповідь на запитання.

«Нам треба пройти до Волги ще тільки один кілометр, але ми його ніяк не можемо пройти. Ми ведемо боротьбу за цей кілометр довше, ніж війну за всю Францію, але росіяни стоять, мов кам'яні брили».

Поміркуйте, чому бої саме за Сталінград були такими запеклими з обох сторін.

Загальні втрати ворога на сталінградському напрямку становили 800 тис. осіб і десятки тисяч одиниць бойової техніки. Подібної битви історія ще не знала. Під Сталінградом Червона армія перехопила стратегічну ініціативу і розпочала контрнас-

Битва за Сталінград

туп, який тривав до кінця березня 1943 р. Ворог був відкинутий на 600–700 км по всій лінії фронту від Ленінграда до Кавказу.

18 грудня 1942 р. війська Південно-Західного фронту почали визволення України. Першим населеним пунктом, який звільнили радянські війська, було село Півнівка на Ворошиловградщині, за визволення якого віддали життя 1066 червоноармійців. До квітня 1943 р. була звільнена значна частина Харківщини і Донбасу.

Опинившись перед загрозою поразки у війні, німецьке командування в кінці березня 1943 р. організувало контрнаступ і війська відбили Харків. З метою повернення стратегічної ініціативи було розроблено операцію під кодовою назвою «Цитадель». Місцем її проведення влітку 1943 р. обрали вразливу для радянських військ Курську дугу. Для реалізації задуму німці сконцентрували в районі Орла і Харкова близько 900 тис. осіб, 2 тис. літаків, 2,7 тис. танків і самохідних артилерійських установок, 10 тис. гармат.

Курська битва розпочалася 5 липня 1943 р. на території семи областей, у тому числі двох українських – Харківської і Сумської. Вона йшла на землі і в небі й мала безкомпромісний характер. 6 липня, повертаючись на базу, льотчик-винищувач старший лейтенант О. Горовець прийняв нерівний бій з 20 ворожими бомбардувальниками, 9 з яких знищив. Протягом одного бою такого в світі не досягав ніхто. За цей подвиг льотчик посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Олександр Горовець

Особа в історії

Свою першу перемогу льотчик-винищувач із Сумщини **Іван Кожедуб** одержав у боях під Белгородом у 1943 р. У битвах за Дніпро лейтенант Кожедуб за 10 днів збив ще 10 ворожих літаків. У повітряному поєдинку в районі Одера гвардії майор І. Кожедуб одержав шістдесяті перемогу. У боях за Берлін він довів свій рахунок до 62-х збитих літаків ворога. Уславлений льотчик був нагороджений трьома медалями «Золота Зірка».

Зліва: І. Кожедуб. Справа: бої за визволення Харкова

Після Курської битви О. Довженко занотував у своєму щоденнику: «Навколо України точиться добра половина усієї світової війни». Дійсно, з осені 1943 р. в межах України зосередилася майже половина радянських військ – 47 армій, Чорноморський флот і три військові флотилії. З боку Німеччини та її союзників у воєнних діях брали участь дві потужні групи армій – «Північна Україна» і «Південна Україна», які включали найбоездатніші сили вермахту і всі есесівські танкові частини.

У липні 1943 р. радянські війська перейшли в контрнаступ, який завершився 23 серпня визволенням Харкова. Генерал Гудеріан пізніше так оцінював результати Курської битви: «У результаті провалу операції “Цитадель” ми зазнали рішучої поразки. Бронетанкові війська, які поповнювалися з великими труднощами, на довгий час були виведені з ладу.

Через велику втрату в людях і техніці ініціатива остаточно перейшла до росіян».

Відступаючи, нацисти залишали після себе лише спалену землю. Рейхсфюрер СС Гімmlер віддав наказ, у якому наголошувалося: «Домогтися того, щоб, відступаючи з України, не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки, щоб не залишився збереженням жоден дім, жодна шахта... щоб не залишилося жодного колодязя, який би не був отруєним. Противник має знайти дійсно тотально спалену і зруйновану країну».

Визволення м. Сталіно (нині – Донецьк)

Його доповнювала директива керівництва армійського угруповання «Південь».

Мовне джерело

Прочитайте уривок з директиви господарського керівництва армійського угруповання «Південь» про вивезення і знищення матеріальних цінностей в Донбасі від 2 вересня 1943 р. Дайте відповіді на запитання.

«1. Увесь Донецький басейн повинен бути евакуйований в господарському відношенні й повністю зруйнований... У цьому регіоні в майбутньому ніяких господарських завдань ставитися не буде.

1) Все, що не може бути евакуйоване, підлягає зруйнуванню, особливо: водогінні та електричні станції, і взагалі силові й трансформаторні станції, шахти, заводські споруди, засоби виробництва всіх видів, урожай, який не може бути вивезений, села і будинки.

2) Худоба повинна бути відправлена гуртом на захід.

3) Забороняється видача місцевому населенню продовольства.

4) Руїнування слід провести не в останній момент, а... своєчасно, так, щоб повністю можна було використати команди для руїнування».

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 219–220.

1. Поясніть, чому в директиві наказувалося зруйнувати і знищити не тільки промислові об'єкти та сільськогосподарську продукцію, а й житлові будинки.
2. Поміркуйте, чому категорично стверджувалося, що в регіоні «ніяких господарських завдань ставитися не буде», адже військові можливості Німеччини були ще досить серйозними.

За визволення Донбасу розгорнулися надзвичайно жорстокі бої. По р. Міус німці створили оборонний рубіж «Міус-фронт», який складався із залізобетонних і земляних укріплень, мінних полів та рядів дротяних огорожень. Він вважався неприступним. Військове командування Червоної армії вдало поєднало дії танкових і механізованих корпусів з висадкою морського десанту. Крім того, ворожими тилами пройшли кавалерійські корпуси. У ході Донбаської операції фронт «Міус» було прорвано. Червона армія перейшла в контрнаступ і в серпні очистила від ворога Лівобережну Україну та весь Донбас. Радянські війська просунулися на 300 км, знищивши 13 дивізій ворога.

2. Форсування Дніпра

В кінці вересня радянські війська вийшли до Дніпра на 700-кілометровому фронті. Тут нацисти створили стратегічний оборонний рубіж «Східний вал», серцевиною якого була середня течія Дніпра. Німці розраховували, що біля Дніпра війна набуде позиційного характеру й Німеччина зможе укласти сепаратний мир на Заході. Гітлер вірив у неможливість взяття «Східного валу», заявивши: «Скоріше Дніпро потече у зворотньому напрямку, ніж росіяни подолають його».

Бої за визволення Києва

Проте до кінця вересня 1943 р. Червона армія прорвала оборонні укріплення «Східного валу». За спогадами очевидців під час битви за Дніпро перемога вимірювалася не кілометрами чи населеними пунктами, а шматочками землі довжиною в 10–15 кроків. І навіть ці десять кроків, пройдені під шаленим вогнем супротивника, робили честь воїну.

Першими форсували Дніпро війська 13-ї армії. У ніч на 21 вересня при сприянні партизанського загону «За Батьківщину» вони переправились через річку в районі Теремці. Потім на другий бік Дніпра переправились бійці 60-ї армії І. Черняховського.

Усна історія

Прочитайте уривок з розповіді колишнього артилериста, Героя Радянського Союзу А.Я. Ворончука і дайте відповіді на запитання.

«У жовтні 1943 р. ми почали форсування Дніпра. Глибина річки сягала 11 метрів, ширина – майже півкілометра. Зробили і замаскували плоту, на яких вночі почали переправляти гармати, автомати, набої і снаряди. Бійці пливли поруч у крижаній воді... Коли до берега залишалося метрів п'ятдесят, ударили ворожі кулемети і гармати. Дніпро ніби застогнав, здавалося, що вода в ньому закипіла. Несподівано плот перекинуло, гармата й снаряди пішли на дно.

Наказавши ординарцеві підняти гармату, сам з рештою бійців пішов на захоплення ворожої гармати. З подивом подивився на свою мокру, побиту осколками тілогрійку, з якої вата звисала бурульками. Через хвилину ворожа гармата була захоплена і вже вела вогонь по німцях...

Гітлерівці контратакували безперервно. Найзапеклішою була одинадцята контратака... Всі, хто там був, стояли на смерть. Рукопашну цю ми виграли. Ми три дні утримували плацдарм, відбивали атаки. Коли на допомогу підійшло підкріплення, догорало більше десяти танків. На четвертий наступив перелом. Мене контузило й засипало землею. Думали, що я загинув, і прислали додому «похоронку». Але мої батареї не повірили в мою смерть, шукали мене і, ледь живого, все-таки відкопали. Завдяки фронтовим друзям я народився вдруге».

1. Звідки, на ваш погляд, під час наступальних операцій брали сили воїни Червоної армії для ведення боїв на межі людських можливостей?
2. Поміркуйте, що означала фронтowa дружба для воїна.

За успішне форсування Дніпра 2438 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Особа в історії

Серед тих, хто визволяв Київ, був і заступник командира 1850-го стрілецько-протитанкового артилерійського полку капітан **Василь Петров**. Він організував переправу гармат і боеприпасів на саморобних плотах через Дніпро. У нерівному бою з ворогом капітан знищив чотири ворожих танки і два потужних шестиствольних міномети, але був тяжко поранений. Лікарі змушені були ампутувати йому обидві руки. Після лікування повернувся в діючу армію і в боях за утримання плацдарму на р. Одер вдруге отримав звання Героя Радянського Союзу.

Після війни продовжував військову службу, жив у Києві.

Генерал В. Петров

Повернення Червоної армії в Україну засоби масової інформації супроводжували пропагандою національних цінностей українського народу. У жовтні 1943 р. було засновано орден Богдана Хмельницького. 20 жовтня Ставка Верховного Головнокомандування реорганізувала: Воронежський фронт у Перший Український, Степовий фронт – у Другий Український, Південно-Західний – в Третій Український, Південний – у Четвертий Український фронт.

Чисельність уродженців України у складі українських фронтів була вагомюю. В деяких арміях Першого Українського фронту частка українців досягала до 80 %.

Сталін віддав наказ зайняти столицю УРСР до жовтневих свят. Київ дійсно взяли на світанку 6 листопада. К. Москаленко згадував:

«І ось ми вже в Києві. Навкруги йшли бої, гриміла артилерія, палали будинки, серед яких я з болем побачив будівлю університету, підпалену гітлерівцями. Просуваючись слідом за танками, ми добралися по бульвару Т. Шевченка до Хрещатика. Там нас несподівано зустріли великі групи захоплених сяючих киян. Навкруги рвалися снаряди, свистіли кулі, а жителі міста тісним кільцем оточили наші машини й бурхливо висловлювали свою радість».

У Києві. Листопад 1943 р.

Визволителям відкрилися жахливі злочиння нацистів на українській землі. 13 липня 1943 р. гітлерівці оточили село Малин Рівненської області. Жінок і дітей загнали в сарай, чоловіків – до церкви і підпалили. Загинуло 850 мирних жителів. У селі Козари Носівського району на Чернігівщині до війни було 4700 осіб. Нацисти оточили село, коли люди ще спали. Позвірячому розправилися з дітьми, жінками, старими. Будівлі спалили. Залишилося в живих 432 особи. Село перестало існувати. Подібні трагедії мали місце в с. Кортеліси на Волині (загинуло 2875 осіб), с. Копище на Житомирщині (3236 вбитих) та багатьох інших. На Сумщині тільки у Хильчицькому і Середино-Будському районах, де був масово поширений партизанський рух, населення зменшилося майже вдвічі. В Україні відомо про 335 випадків знищення окупантами населених пунктів.

У Севастопольському порту нацисти завантажували баржі місцевими жителями і регулярно топили їх у відкритому морі. Не було жодного населеного пункту на окупованій території України, де нацисти не знищили б сотні й тисячі жителів.

На карті України є страхотливі місця масових страт: Бабин Яр, Сирець і Дарниця в Києві, лісопарки біля селища Сокольники і в селі Підвірки на Харківщині, урочища Криволісівщина і Березовий Ріг на Чернігівщині та багато інших, що перетворилися у величезні кладовища. Гітлерівський план «обезлюджування» України окупанти здійснювали люто і методично. На сьогодні відомо не менше 250 місць масових розстрілів населення.

Із звірячою жорстокістю нацисти розправлялися з військовополоненими. Вони масово гинули від нелюдської праці, хвороб, голоду і холоду.

Усна історія

Із спогадів М.Т. Щербак, жительки с. Широке Василівського району Запорізької області.

«У Василівці був лагерь для наших, страшне. Люди возили туди, що було: то картошку зварять, то сала кусочок наріжуть. Не підпускали близько німці, так кидали отак-о. А проволочка високо. Біжать, падають одне наверх одного, слабші, дають одне одного. Хватають – їсточки хочеться. Не походить на людей були. Щоб ви оце бачили, які вони худі й страшні».

*Усна історія Степової України. Запорізький край.
Запоріжжя. – Т. 1. – С. 175.*

Пояснить, чому німці утримували полонених червоноармійців у таких нелюдських умовах.

Жертвами «нового порядку» стали 1,4 млн радянських військовополонених у 180 концентраційних таборах, розташованих на території України.

ВИСНОВКИ

Перемога під Сталінградом засвідчила, що Червона армія вийшла з кризового стану. СРСР здобув перевагу над Німеччиною в живій силі й техніці. Армія отримала достатній бойовий досвід і могла вести наступальні дії.

Вагомий внесок в укріплення обороноздатності Радянського Союзу зробила Україна.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Поясніть значення поняття «загороджувальні загони».
2. Які фронти діяли на території України в жовтні 1943 р.? Для відповіді використайте карту.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Чи обов'язково було, на вашу думку, визначати конкретну дату визволення Києва?
2. Поміркуйте, з якою метою Кремль акцентував увагу на патріотичних почуттях українців.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому в 1943 р. стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Червоної армії.
2. Чому радянські військовополонені утримувалися в нелюдських умовах?

Працюємо з документом

Прочитайте спогади колишніх українських оstarбайтерів – жертв нацизму і дайте відповіді на запитання.

1. «Поляки були, бельгійці, чехи були. Взагалі іноземців багато було. Там же працювали на фабриці, але вони працювали в чистих цехах. Ставлення до них було відмінне... А ось ми – ізгої».

*Із спогадів Анастасії Годун, с. Кухарі,
Розважівський район, Київська область*

2. «Французи, італійці, бельгійці, чехи, поляки – оце стільки націй робили. Ну вони десь у городі жили і їх возили на завод. А нас водили пішки три кілометри. Такі дерев'яні чуні з дерева. По асфальту знаєте як. А мозолі, мозолі на ногах!».

Із спогадів Зої Кривич, м. Київ

*Прошу вас мене не забувати: усні історії
українських оstarбайтерів. – Харків, 2009.*

1. Поясніть, чому ставлення до українських оstarбайтерів було набагато гіршим, ніж до робітників інших національностей.
2. Висловіть свою точку зору на питання.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте, яке місто було визволено 6 листопада 1943 р.

- А** Керч
- Б** Тернопіль
- В** Київ
- Г** Харків

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає визначенню: «Дільниця місцевості, захоплена наступаючими військами в ході форсування водної перепони або така, що утримується при відході на її протилежний берег, – це...».

- А** фронт
- Б** дислокація
- В** рекогносцировка
- Г** плацдарм

Послідовність

Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

- А** битва на «Міус-фронті»
- Б** остаточне визволення Харкова
- В** битва під Сталінградом
- Г** визволення Києва

Відповідність

Визначте відповідність історичних дат і подій.

А 2 лютого 1943 р.	1. Визволення Києва
Б 18 грудня 1942 р.	2. Початок Курської битви
В 5 липня 1943 р.	3. Завершення Сталінградської битви
Г 6 листопада 1943 р.	4. Початок визволення України

Відкрите запитання

Відомо, що фельдмаршал фон Паулюс 24 грудня 1943 р. звернувся до А. Гітлера з проханням дати дозвіл на капітуляцію під Сталінградом. Зокрема, він писав: «Подальша оборона не має сенсу. Катастрофи не уникнути. Для порятунку тих, хто залишився у живих, прошу дозволити капітуляцію». Гітлер відповів: «Забороняю капітуляцію. Армія повинна утримувати свої позиції до останньої людини і до останнього патрона». У результаті Німеччина втратила 330 тис. солдатів і офіцерів. Поясніть, чому Гітлер віддав такий наказ.

§7

Україна на завершальному етапі війни

Пригадайте!

1. Коли почалося визволення України?
2. Коли було визволено Донбас?

Основні терміни і поняття

►Капітуляція ►національні збройні формування ►сепаратизм

1. Зимовий наступ 1944 р.

На початку 1944 р. до Конституції СРСР і конституцій союзних республік були внесені зміни, які передбачали можливість утворення національних збройних формувань та право республік встановлювати безпосередні дипломатичні зв'язки з урядами інших країн. У радянській пропаганді знову, як і в 1920-ті роки, почали говорити про суверенність союзних республік-держав. У березні 1944 р. в уряді УРСР з'явився наркомат оборони, який очолив уродженець Полтавщини генерал-лейтенант **Василь Герасименко**.

Узимку 1943–1944 рр. основні військові події знову розгорталися на території України. Радянський Союз значно перевищував Німеччину в живій силі й техніці.

Мовля джерела

Порівняйте дані про кількість живої сили й техніки СРСР і Німеччини та її союзників на Східному фронті узимку 1943–1944 рр. Дайте відповіді на запитання.

	Кількість солдатів і офіцерів	Кількість гармат і мінометів	Кількість танків і штурмових гармат	Кількість літаків
СРСР	6,4 млн	95 900	понад 5200	10 200
Німеччина та її союзники	4,9 млн	54 470	5400	понад 3000

Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 586.

1. Поміркуйте, за рахунок яких джерел стали можливими такі зміни в озброєнні протиборствуючих армій.
2. Висловіть припущення: чи логічно було за наявності такої переваги у живій силі і техніці сподіватись на перемогу? Поясніть свою відповідь.

Радянське командування розробило 10 операцій, які мали на меті визволення України: Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська, Нікопольсько-Криворізька, Рівненсько-Луцька, Проскурово-Чернівецька, Умансько-Батшанська, Березнегувато-Снігурівська, Поліська й Одеська.

Наприкінці грудня 1943 р. 1-й Український фронт (командуючий – генерал армії М. Ватутін), чисельністю понад 800 тис. бійців, успішно здійснив Житомирсько-Бердичівську операцію. Вона поклала край намаганням німців знову оволодіти Києвом. Після цього перед фронтом було поставлено завдання оточити й знищити Корсунь-Шевченківське угруповання ворога. Бойові дії значно утруднювала відлига. Битва тривала з **24 січня по 17 лютого 1944 р.** Ворог втратив більш як 80 тис., у тому числі 18,2 тис. полоненими. Корсунь-Шевченківська операція – одна з найвидатніших операцій з оточення і знищення угруповань ворога. Цю битву назвали малим Сталінградом.

Корсунь-Шевченківська битва

2. Наступ українських фронтів весною 1944 р.

Навесні 1944 р. здавалося, що сама природа теж веде війну: зливи воювали із снігом. Поля й дороги швидко перетворилися на болота. Але там, де не брали мотори, все долали руки і плечі солдат.

На початку березня силами чотирьох Українських фронтів почалося визволення Правобережної України й Криму. Наступ Червоної армії розпочався на величезній території від Прип'яті до Чорного моря. Долаючи опір ворога та бездоріжжя, радянські війська успішно провели Нікопольсько-Криворізьку, Березнегувато-Снігурівську й Одеську операції. Були визволені Вінниця, Проскурів, Чернівці, Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. Червона армія поповнювалася молоддю з окупованих територій.

28 березня було визволено Миколаїв. У боях за місто уклалися моряки-десантники під командуванням старшого лейтенанта К. Ольшанського. 67 десантників і один рибалка дві доби билися в порту проти трьох батальйонів піхоти, танків і артилерії ворога. Загін відбив 18 атак ворога, знищив до 700 гітлерівців, але не відступив і завдання виконав. Залишилося в живих

Кордон. 1944 р.

тільки 12... Всім бійцям загону присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У Миколаєві одна з вулиць названа іменем Десантників К. Ольшанського.

25 березня на 1009-й день війни з'єднання 2-го Українського фронту (командуючий маршал І. Конєв) вийшли на державний кордон з Румунією. Разом з армією сюди прибули й бійці 24-го прикордонного полку під командуванням підполковника С. Капустіна, який в 1941 р. прийняв тут перший бій з ворогом.

Про цю знаменну подію письменник Олесь Гончар писав: «...Кордон! Ми повернулися сюди, і вартовий став на тому самому місці, де він стояв 22 червня 1941 року. Ми нічого не забули, але багато чому навчились. Ми живі, змужнілі й досвідчені. А чи живий ти, ворожий авіаторе, із залізним хрестом на грудях, ти, який у ту далеку чорну неділю скинув на цю прикордонну будку першу бомбу із свого літака? Чи думав тоді ти, що дуже скоро прийде час твоєї загибелі, що бійці нового, народженого битвами 2-го Українського фронту знову з'являться в своїх зелених безсмертних гімнастках на берегах цієї ріки і переплывуть її? Доля – сказав би ти. Так! У справедливих армій завжди доля прекрасна».

Звільнення Севастополя

Радянські війська швидко просувалися вперед. У квітні–травні було розгромлене кримське угруповання ворога. Віддаючи 7 квітня 1944 р. наказ військам 4-го Українського фронту (командуючий генерал армії Ф. Толбухін), командування вимагало: «...Перейти в рішучий наступ, прорвати оборону німців, оточити частинами й знищити». Наказ було виконано: 10 квітня звільнили чорноморську перлину – Одесу. П'ять днів тривала битва за Севастополь. 9 травня місто було звільнено.

Усна історія

Прочитайте уривок із спогадів П.В. Бакуна, жителя Василівського району Запорізької області, про участь у визволенні Криму. Дайте відповідь на запитання.

«Був стояв 2–3 місяці на Сиваші. А потім у Джанкой зайшли. Його партизани захватили. До Сапун-гори дійшли почти без бою. А тоді в оцепленіє. Там німецькі доти з каменю граніту, метр ширина. Не проб'єш. Сапун-гора – це ворота Севастополя були. Моряки ж прорвали оборону, і ото тоді тільки його взяли. Мене тоді ранило і в руку, і в грудь. Багато там померло».

*Усна історія Степової України. Запорізький край.
Запоріжжя. – Т. 3. – С. 106.*

Оборона Севастополя тривала 250 днів, а визволили місто за п'ять днів. Про що, на вашу думку, свідчать ці цифри?

Через три дні від ворога звільнили весь Крим. Спроби німецького командування евакуювати з півострова залишки військ морським шляхом зазнали невдачі. 200-тисячне угруповання гітлерівців припинило існування.

3. Завершення визволення України

Навесні та влітку 1944 р. перед військами 1-го Українського фронту стояло завдання: визволити західні області України та південно-східну частину Польщі. На середину літа в його арміях зосередилося понад мільйон бійців. Почалися запеклі, виснажливі бої. На першому етапі операції на львівсько-перемишльському напрямку **27 липня 1944 р.** були визволені Львів і Станіслав. На другому – наступ проводився на сандомирському напрямку.

Використовуючи Сандомирський плацдарм, війська 1-го Українського фронту у взаємодії з сусідніми фронтами перейшли в наступ, звільнили південні райони Польщі й перенесли бойові дії на територію нацистського рейху. Львівсько-Сандомирська операція, яка тривала з **17 липня по 29 серпня**, була прикладом блискучих стратегічних дій одного фронту.

2-й Український фронт у взаємодії з 3-м Українським фронтом (командуючий – маршал Р. Малиновський), Чорноморським фронтом і Дунайською військовою флотилією в серпні 1944 р.

здійснили Яссько-Кишинівську наступальну операцію. Її метою був розгром південного угруповання німців та остаточне визволення Молдавії. Уряд Румунії 24 серпня заявив про вихід з війни і оголосив війну Німеччині.

У вересні почалася Східно-Карпатська операція, в ході якої завершилося визволення України від окупантів. 18 жовтня 1944 р. радянські війська оволоділи перевалами через Карпати, які відкривали шлях до Закарпатської України. Разом з радянськими солдатами територію краю звільняли загони місцевих партизан.

Наприкінці жовтня 1944 р. від окупантів було очищено всю територію України.

4. Завершення війни в Європі

Після відкриття Другого фронту й висадки в Нормандії в червні 1944 р. американських і англійських армій стратегічне становище Німеччини стало критичним. Уперше в Другій світовій війні нацисти змушені були воювати в Європі на два фронти.

Українські фронти відіграли вагомую роль в остаточному розгромі Німеччини та її союзників.

Наприкінці вересня 1944 р. війська 3-го Українського фронту вийшли на болгарсько-югославський кордон. На белградському напрямі було створене могутнє угруповання у складі двох армій 3-го Українського фронту, підсилених військами 2-го, та трьох болгарських армій і з'єднань Народно-визвольної армії Югославії. 20 жовтня Белград було звільнено.

Наприкінці жовтня 1944 р. війська 2-го Українського фронту, підсилені арміями 3-го Українського фронту, з метою визволення Угорщини розпочали Будапештську операцію. Вона супроводжувалася великими втратами й тривала до лютого 1945 р. Весною 1945 р. 2-й Український фронт брав участь у звільненні Чехословаччини й Австрії. 13 квітня 1945 р. війська 3-го Українського фронту увійшли в австрійську столицю.

Г. Жуков

Завершилася війна Берлінською операцією, яка проходила 16 квітня – 8 травня 1945 р. У ній, окрім 1-го й 2-го Білоруських фронтів, брали участь 1-й Український фронт і Дніпровська воєнна флотилія. 2 травня опір у Берліні припинився. Було взято в полон 480 тис. осіб та тисячі одиниць бойової техніки. 9 травня 1945 р. в 0 годин 43 хви-

лини маршал Г. Жуков від імені Радянського Союзу підписав Акт беззастережної капітуляції Німеччини.

Вказуючи на високу емоційну напругу тієї події, маршал писав: «Згадуючи близьких друзів і бойових товаришів, яким довелося дожити до цього радісного дня, ці люди, які звикли без найменшого остраху дивитися смерті в обличчя, як не трималися, не могли стримати сліз».

День 9 травня в Радянському Союзі був оголошений Днем Перемоги.

5. Внесок України в перемогу

Радянсько-німецький театр воєнних дій був головним в Другій світовій війні. Громадяни України, незалежно від того знаходилися вони на фронті чи в тилу, перебували в епіцентрі війни.

Фронт двічі перекочувався по українській землі. Продуктивні сили республіки виявилися зруйнованими. Матеріальні втрати України становили до 40 % від втрат СРСР, а втрати СРСР, у свою чергу, становили 40 % від сукупних втрат, заподіяних всім учасникам Другої світової війни. Ці цифри висувують Україну на сумне перше місце серед держав, які матеріально постраждали від війни.

13 вересня 1945 р. Надзвичайна державна комісія повідомила про матеріальні збитки СРСР у війні, які становили 2 трлн 569 млрд крб. Загальна сума втрат, яких зазнала Україна, становила 1,2 трлн крб.

На території України було знищено: 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС.

Вирішальні перемоги на фронтах значною мірою були досягнуті за рахунок звитяжної праці тилу. Вже з весни 1942 р. більша частина українських підприємств, евакуйованих у східні регіони СРСР, почала виробляти продукцію для фронту. Обладнання, вивезене з України, складало майже половину всіх потужностей підприємств, уведених в дію на сході Радянського Союзу.

У березні 1995 р. в Москві відбулася міжнародна наукова конференція на тему «Людські втрати в Другій світовій війні». На ній було оголошено, що за роки війни в Збройних силах СРСР перебувало 34,5 млн осіб, а загинуло 11,9 млн осіб. Загальна кількість втрат СРСР у війні, включаючи смертність через воєнні нестатки, досягла 37,2 млн осіб. Якщо виключити завищену смертність і обмежитися тільки підтвердженими випадками загибелі військовослужбовців та цивільних громадян, то цифра втрат знижується до 26,6 млн осіб.

Втрати України підрахувати важче. «Книга пам'яті» засвідчує, що на фронтах загинуло 3 млн жителів України. Однак про

Р. Малиновський, І. Черняхівський та А. Єременко

достовірність цифр, встановлених через багато десятиріч, говорити важко. Сукупні втрати громадян України оцінюються у 7–8 млн осіб. Більш точну цифру назвати, мабуть, не вдасться.

Україна дала Збройним силам СРСР 7 млн осіб. Кожен другий з них загинув на фронті, кожен другий з тих, хто залишився живим, став інвалідом.

Вісім фронтів Збройних сил СРСР очолювали маршали та генерали – українці за походженням: Й. Апанасенко, М. Кирпос, С. Тимошенко, А. Єременко, І. Черняхівський, Р. Малиновський, Ф. Костенко, Я. Черевиченко. Понад 300 воєначальників були родом з України.

За роки війни в СРСР учасникам бойових дій було вручено 7 млн орденів і медалей, з яких 2,5 млн припало на частку уроженців України. Серед 11 633 Героїв Радянського Союзу – 2072 українці.

Парад Перемоги на Красній площі в Москві

ВИСНОВКИ

Україна однією з перших прийняла на себе удар ворога. Зловісні наміри «обезлюджування» за планом «Ост» не залишали сумнівів, що на карту поставлено фізичне існування тих народів Східної Європи, окуповану територію яких нацисти розглядали як життєвий простір німецького народу.

Разом з росіянами, білорусами, іншими народами і народностями, що населяли СРСР, українці воювали на фронтах і в партизанських загонах або наближали жадану перемогу самовідданою працею в тилу.

За перемогу український народ заплатив високу ціну. Його внесок у перемогу над ворогом здобув міжнародне визнання.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть і покажіть на карті операції, які були проведені радянськими військами на території України в 1944 р.
2. Складіть хронологічну таблицю основних боїв Червоної армії на території України в 1944 р.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Проаналізуйте роль Українських фронтів в остаточному розгромі ворога. Підведіть підсумки.
2. Подумайте, чому німецька армія після поразок під Сталінградом й на Курській дузі так і не змогла більше вести наступальні дії, хоча Європа, як і раніше, «працювала на рейх».

Висловіть власне судження

1. Проаналізуйте внесок України в розгром нацистської Німеччини. Зробіть відповідні висновки.
2. Поміркуйте, в чому полягали причини успіхів Червоної армії в 1944–1945 рр. Відповідь обґрунтуйте.

Працюємо з документом

Прочитайте і порівняйте тексти, в яких йдеться про втрати Червоної армії та мирного населення СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (втрати армії, винищення мирних жителів окупантами та перевищення смертності над народжуваністю).

1. «СРСР втратив у Великій Вітчизняній війні понад 20 млн осіб».

2. «Остання офіційна оцінка, яка була опублікована в газеті «Известия» 9 травня 1990 р., – 27 млн осіб. Серед вітчизняних істориків різнобій даних про людські втрати Радянського Союзу склав від 25–30 млн до 43–44 млн осіб».

Киселев А., Попов В. История России XX – начало XXI века. – М., 2007. – С. 174.

Поясніть, чому цифри про людські втрати СРСР під час Другої світової війни кілька разів уточнювалися.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте дату визволення України від окупантів.

- А** вересень 1944 р.
- Б** листопад 1944 р.
- В** серпень 1944 р.
- Г** жовтень 1944 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає визначенню: «Припинення збройної боротьби і здача збройних сил однієї з воюючих держав без будь-яких умов і застережень... – це ...».

- А** тривала облога
- Б** беззастережна капітуляція
- В** наступальна оборона
- Г** контрнаступ

Послідовність

Розставте військові операції в хронологічній послідовності.

- А** Березнегувато-Снігурівська
- Б** Львівсько-Сандомирська
- В** Корсунь-Шевченківська
- Г** Київська

Відповідність

Визначте, хто з воєначальників очолював відповідні Українські фронти в 1943 році.

А Перший Український	1. М. Ватутін
Б Другий Український	2. К. Рокоссовський
В Третій Український	3. Ф. Толбухін
Г Четвертий Український	4. Р. Малиновський

Відкрите запитання

Поясніть, як ви розумієте слова О. Гончара: «У справедливих армій завжди доля прекрасна».

§8 Культура в 1939–1945 рр.

Пригадайте!

1. Коли територія України була остаточно визволена від окупантів?
2. Як ви розумієте термін «ідеологізація»?

Основні терміни і поняття

- «Культурна революція» ► комуністична ідеологія ► цензура
 ► духовне життя ► «соціалістичний реалізм» ► колабораціонізм.

1. Стан освіти й культури в 1939–1941 рр.

У 1940–1941 навчальному році в республіці працювало понад 32 тис. шкіл, до 700 технікумів, 170 вищих навчальних закладів. Порівняно з 1913 р. кількість молоді, що навчається, збільшилася в 3 рази.

Відбувався активний процес формування кадрів нової робітничо-селянської інтелігенції. Особлива увага приділялася науковим установам, які працювали над максимально наближеними до розвитку господарства темами. В Україні працювали такі видатні вчені, як М. Боголюбов, О. Богомолець, М. Крилов, І. Курчатів, Є. Патон, В. Філатов та багато інших. Було здобуто вагомі досягнення у галузі розщеплення атомного ядра, отримання рідких газів, автоматичного дугового електрозварювання тощо.

У галузі літератури поряд із знайомими майстрами М. Рильським, В. Сосюрою, Ю. Яновським з'явилося багато обдарованої молоді: М. Трублаїні, О. Донченко, О. Десняк та ін.

Суттєво розширилася мережа кінотеатрів. Кіно продовжувало бути наймасовішим серед мистецтв, блискучим представником якого був О. Довженко. Його ім'я знали в багатьох країнах світу, а твори – увійшли до скарбниці світового кіно.

Широкою популярністю користувалися театри: Київський драматичний ім. І. Франка і Харківський ім. Т. Шевченка, Київський театр опери і балету ім. Т. Шевченка. У них працювали видатні актори Г. Юра, З. Гайдай, І. Мар'яненко, О. Петрусенко та ін. Чимало уваги приділялося впровадженню української мови в усі сфери культурного життя.

Плідно працювали художники М. Бурачек, М. Самокиш, І. Їжакевич, композитори Ю. Мейтус, М. Вериківський, Г. Жуковський.

2. Освіта

З початком Другої світової війни культурні процеси в Україні продовжували розвиватися. Напередодні окупації освітні, вищі та наукові заклади України були евакуйовані в глиб СРСР. У лютому 1942 р. у Казахстані поновив свою діяльність Український університет (який об'єднував колективи Київського і Харківського університетів). Одеський університет переїхав до Туркменії, Миколаївський суднобудівний інститут – до Киргизії. Деякі вузи діяли на правах факультетів при місцевих вищих навчальних закладах. Перебуваючи у тилу (Саратовська, Новосибірська, Пензенська обл. та ін.), вони продовжували готувати спеціалістів, розвивати науку, здійснюючи свій внесок у розгром ворога.

В евакуації працювали сотні шкіл. Відкривалися школи й класи з українською мовою навчання.

На окупованій території проводилася політика, спрямована на духовну і культурну деградацію українців. Під час воєнних дій були спалені сотні сільських шкіл, розпущені всі українські громадські організації, закриті 75 газет, решта підлягала жорсткій цензурі. Радянська система освіти була ліквідована. Для дітей 9–12-ти років запровадили чотирирічні школи. Будь-які навчальні посібники були відсутні. Мережа шкіл, порівняно з довоєнною, була скорочена в 4 рази.

Мовля Джерела

Прочитайте витяг з розпорядження рейхскомісара України Е. Коха, виданого в жовтні 1942 р. Дайте відповіді на запитання.

«У такий час, коли навіть у Німеччині розвиток освіти майже відсутній... абсолютно не має значення, буде чи не буде в Україні освіта, яку німецька влада планує тільки через 10 років.

А тому я вимагаю... закрити всі школи, інститути, у яких навчаються учні старше 15 років, а всіх учнів і викладачів цих закладів... закритим способом відправити на роботу до Німеччини.

Я вимагаю також одночасно подбати про те, щоб, крім 4-класних шкіл, не було жодної школи, не дозволеної мною».

*Хрестоматія з історії України / Упорядники
В. Гусев, Г. Сургай. – К., 1986. – С. 253–254.*

1. Поміркуйте, чому про майбутнє освіти в Україні німецька влада планувала подумати тільки через 10 років.
2. Поясніть, чому Е. Кох дозволяв існування в Україні лише 4-класних шкіл.

Вища освіта скасовувалася. Особисто Гітлер вважав, що «краще не вчити їх навіть писати». Німецькі пропагандисти прагнули довести, що українська освіта і культура виникли й розвиваються виключно завдяки німецькому впливу.

Проте у міру вигнання окупантів відновлювалася робота щодо розвитку шкільництва. Багато вчителів були мобілізовані на фронт, тисячі дітей стали сиротами та напівсиротами і не мали можливості продовжувати навчання. Не вистачало палива, продуктів харчування, теплового одягу, взуття, шкільного обладнання, посібників, підручників. Дитячі будинки та інтернати були переповнені. На кінець 1943–1944 навчального року почали роботу понад 30 тис. шкіл та 490 дитбудинків, в яких навчалися лише 1,77 млн учнів. Протягом 1943–1945 рр. уряд видав постанови «Про навчання підлітків, працюючих на виробництві», «Про організацію вечірніх шкіл сільської молоді».

В республіку повернулися й розгорнули активну роботу 154 вищі навчальні заклади, в яких навчалося 137 тис. студентів.

3. Наука

З початком війни українська інтелігенція пішла на фронт, у народне ополчення. Ті, хто залишався в тилу, бажали допомогти фронту своєю працею. Вже на другий день після вторгнення німецьких військ в СРСР президент АН УРСР О. Богомолець зустрівся з командуючим Південно-Західним фронтом М. Кирпоносом, щоб опрацювати план допомоги вчених діючій армії.

Особа в історії

Олександр Богомолець (1881–1946). Народився в Києві. Закінчив медичний факультет Новоросійського університету. Стажувався у Франції. Працював у Саратовському університеті, 2-му Московському державному університеті. На кінець 1920-х рр. завдяки йому було створено мережу наукових інститутів і станцій переливання крові, яка в період Другої світової війни врятувала сотні тисяч життів. У 1929 р. обраний дійсним членом Академії наук УРСР, а в 1930-му – її президентом.

Автор багатьох праць у галузі фізіології та патології вегетативної нервової системи, переливання крові, висунув теорію довголіття.

Герой Соціалістичної Праці і лауреат Державної премії СРСР.

О. Богомолець

Науковці Харківського фізико-технічного інституту у власних майстернях почали виробляти запалювач для запалювальної суміші в пляшках, що використовувалися у боротьбі з тан-

ками. Київським інститутом клінічної фізіології були створені препарати для лікування ран і переломів кісток.

Співробітники Харківського інституту переливання крові відправляли на фронт для переливання консервовану кров та готували відповідних спеціалістів для роботи на пунктах переливання крові. На великий спеціалізований госпіталь перетворився Одеський інститут очних хвороб під керівництвом академіка В. Філатова.

Величезним був внесок вчених Інституту електрозварювання під керівництвом академіка Є. Патона у створення досконалої зброї. На танкових заводах Уралу вони застосували ефективний спосіб автоматичного дугового зварювання під флюсом, який сприяв різкому підвищенню продуктивності праці. Завдяки цьому істотно зріс випуск танків Т-34, створених в Україні, у Харкові. Цю машину фельдмаршал фон Клейст назвав найкращим танком у світі.

За роки війни на танкових заводах СРСР з використанням нової технології зварювання було випущено 35 тис. бойових машин. За видатні заслуги з прискорення виробництва бойової техніки Є. Патону було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Харківський фізико-технічний інститут, який перебазувався в Алма-Ату, підключився до розробки нових видів зброї. Група співробітників на чолі з А. Слуцкіним удосконалила сконструйовану ними ж оригінальну радіолокаційну установку і провела її успішне випробування у бойовій обстановці.

Завдяки зусиллям українських вчених в Башкирії була створена виробнича база кольорових і рідкісних металів. Геологи і хіміки довели, що низькосортні башкирські боксити придатні для виробництва глинозему, тобто основної сировини для одержання алюмінію.

Навесні 1944 р. почалася реєвакуація установ АН УРСР в Україну. Було прийнято рішення зосередити всі установи у Києві, за винятком Фізико-технічного інституту, який залишився у Харкові. Перед науковими установами АН УРСР було поставлене завдання якнайшвидше перебудувати роботу з метою відновлення народного господарства УРСР.

4. Література і мистецтво

На фронті перебувало більше половини з майже 200 членів Спілки письменників України. З них на передовій вже в перші місяці війни загинув кожен четвертий письменник-фронтовик. З'являються патріотичні твори В. Сосюри, П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка, Л. Первомайського та багатьох інших, які допомагали людям вийти зі стану пригнічення і відчаю, викли-

каного сталінськими репресіями. Починають друкувати статті, присвячені героїчним сторінкам українського минулого, що пов'язані з боротьбою проти загарбників і поневолювачів.

У роки війни нові твори написали: П. Тичина (збірник «Перемагати і жити»), М. Рильський (поема «Спрага»), А. Малишко (збірник «Битва»), В. Сосюра («Любіть Україну») та багато інших. Літератори пристрасно закликали до священної боротьби з ворогом. Багатьох українських письменників за мужність нагороджено бойовими орденами і медалями. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно Ю. Збанацькому, С. Борзенку, Б. Котову, І. Рачаді (І. Зайцеву).

Письменники працювали військовими кореспондентами в майже 50 фронтових газетах, були рядовими і командирами. Мужність кореспондентів не може не вражати. Їхні імена були знані бійцями: О. Довженко і А. Малишко, В. Собко і Л. Первомайський та ін.

З перших днів війни кінооператори-фронтовики Б. Вапер, В. Смородин знімали хронікально-документальні репортажі з фронту. О. Довженко разом з оператором Ю. Солнцевою створили в 1943 р. документально-художній фільм «Битва за нашу Радянську Україну», а в 1945 р. – «Перемога на Правобережній Україні». Це були документальні фільми за матеріалом і високохудожні за виконанням. На Київській кіностудії, евакуйованій в Ашхабад, режисер М. Донської створив шедеври кіно «Райдуга» (1943 р.) та «Нескорені» (1945 р.). Йому першому з кінематографістів було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Кадри з фільму «Райдуга»

Проте творити митцям в той час було непросто. За свій кіносценарій «Україна в огні» (1943 р.) О. Довженко на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) був звинувачений Й. Сталіним у націоналізмі. Кіноповість була названа антирадянською, а сам письменник затаврований як націоналіст і звільнений від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії.

Мовна джерела

Прочитайте уривки із «Щоденника» О. Довженка. Дайте відповіді на запитання.

«Заборона "України в огні" сильно пригнобила мене... Сьогодні я, нарешті, говорив по телефону з Хрущовим... Виявляється, я осушав Микиту Сергійовича, я написав "Україну в огні", щось вороже народу, партії і уряду... я розумів... що Сталін обурений мною, а за ним і Хрущов... Я відчуваю скоро на своєму карку... тягар розправи».

О. Довженко. Зачарована Десна. Україна в огні.
Щоденник. – К., 1995. – С. 323–324.

1. Поміркуйте, чому влада затаврувала О. Довженка як націоналіста.
2. Чому письменник жив у передчутті «тягаря розправи»?

З 1942 р. у радянському тилу почали видаватися українські газети й журнали («Радянська Україна», «Правда України», «Перець», «Українська література» тощо).

Було замовлено кілька кінофільмів на історичну тематику, що пробуджували патріотизм людей («Кутузов», «Богдан Хмельницький», «Олександр Пархоменко» та ін.). У прифронтовій смузі діяла радіостанція «Дніпро», в Саратові – радіостанція ім. Т. Шевченка, в Москві – «Радянська Україна». Для воїнів інших національностей та населення тилу Україна ставала більш зрозумілою і ближчою.

В умовах війни зростала роль засобів театрального мистецтва. Були створені так звані «театри малих форм», фронтові театри. Під час війни діяли понад 100 концертних фронтових бригад, які виступали на фронті, в госпіталях і тилу. Популярністю користувалися ансамблі української пісні і танцю.

Саме під час війни отримав визнання відомий дует Штепселя і Тарапуньки (Ю. Березіна і Ю. Тимошенка). Згадуючи свої виступи на фронті, артист естради Ю. Березін в одному з телеінтерв'ю сказав, що вони з Ю. Тимошенком часто сумнівалися в доцільності своїх сатирико-гумористичних виступів на фронті. Але щирі посмішки та вдячність бійців за короткі хвилини перепочинку між боями приносили радість взаємного спілкування, підтримували віру в неминучу перемогу.

Талановиті музичні твори створили М. Вериківський, Ю. Мейтус, К. Данькевич, Б. Лятошинський. Їхня музика мала яскраво виражений патріотичний характер.

В роки війни продовжувалася творча діяльність українських художників. Майстри з України брали участь у художніх виставках у Москві (1942, 1943 рр.), Алма-Аті, Самарканді та інших містах, створювали портрети воїнів безпосередньо в військових частинах діючої армії, в партизанських загонах.

Під час окупації було зруйновано 151 музей, вивезено близько 40 тис. експонатів. Масово вивозили до Німеччини цінне обладнання, твори образотворчого мистецтва, унікальні колекції тощо.

Воєнний період був важливим етапом у розвитку української літератури і мистецтва, закликаючи до боротьби з ворогами та стверджуючи ідеали гуманізму.

ВИСНОВКИ

Українська культура відчутно постраждала під час Другої світової війни. На окупованих територіях було втрачено багато культурних цінностей.

Проте культура не лише вижила, а й продовжувала бути активним чинником визвольного руху народу як на фронті, так і в тилу. Українська наука, література і мистецтво були гострою, дієвою зброєю у боротьбі проти людиноненавистницької ідеології нацизму.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті місця евакуації українських закладів освіти і науки.
2. Назвіть твори літератури і мистецтва воєнного періоду, які вам відомі.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поміркуйте, чи могли повноцінно існувати українські заклади освіти й культури на окупованій ворогом території.
2. Спробуйте оцінити масштаби втрат культурного надбання України в часи війни.

Висловіть власне судження

1. У чому полягає історичне значення розвитку літератури і мистецтва в часи війни?
2. Чому А. Гітлер вважав, що «українців краще не вчити навіть писати»?

Працюємо з документом

Прочитайте текст про заклади освіти на окупованій території. Дайте відповідь на запитання.

«У Західній Україні на прохання греко-католицької церкви окупаційна влада дозволила продовження навчання в 10 гімназіях та відкрила мережу ремісничих, промислових, торговель-

6. Порівняйте та проаналізуйте життя оstarбайтерів з України та інших держав у містах і селах Німеччини. Зробіть відповідні висновки.
7. Поясніть, чому А. Гітлер був проти української державності в будь-якій формі.
8. Проаналізуйте мету й дії радянських партизанів та ОУН і УПА. Зробіть відповідні висновки.
9. Порівняйте позицію Франції та Великої Британії щодо Німеччини і СРСР до початку Другої світової війни та після 22 червня 1941 р. Поясніть причини змін.
10. У чому полягали роль і значення культури в роки війни? Наведіть приклади.

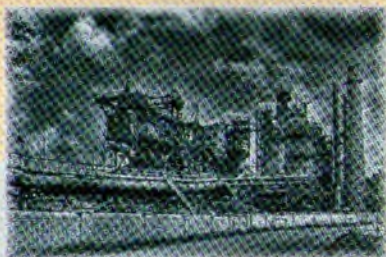
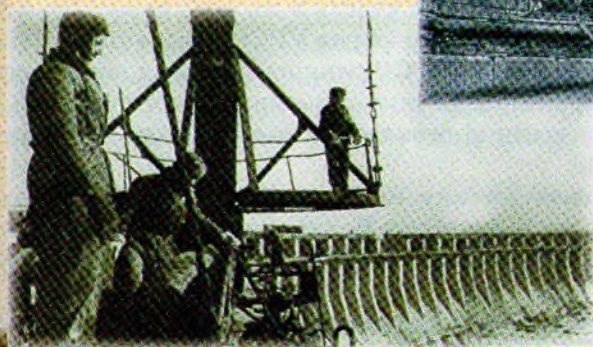
Поміркуйте!

1. Поясніть, як ви розумієте суть поняття «українське питання». У чому полягало історичне значення воз'єднання західноукраїнських земель у межах УРСР?
2. Складіть таблицю: «Пакт Молотова-Ріббентропа – початок територіальних змін в Європі» за схемою: Назва території – Країна, яка втрачала території – Країна, яка нарожувала території – Можливі наслідки. Доведіть, що за секретним протоколом СРСР і Німеччина прагнули розмежувати сфери впливу в Європі.
3. Поміркуйте, чому радянізація західноукраїнських земель супроводжувалася державним терором, хоча було зрозуміло, що він викличе спротив населення.
4. Уявіть собі, що ви є свідком політичного діалогу, один з учасників якого стверджує, що українці в СРСР не відчували на собі тиску тоталітарної системи. Інший дотримується протилежної думки. Хто правий у цій суперечці? Наведіть аргументи, які б підтвердили вашу думку.
5. Поясніть, як ви розумієте вислів І. Еренбурга, що «горе годує ненависть. Ненависть укріплює надію».
6. Поміркуйте, яку роль відіграв тил у розгромі ворога.
7. Поясніть, чому Черчилль назвав нацистсько-радянський союз «тимчасовим заходом, продиктованим обставинами». Чи підтвердилися його слова в подальшому? Дайте відповідь, спираючись на конкретні факти.
8. Проаналізуйте внесок України в перемогу над ворогом. Зробіть висновки.
9. Спробуйте оцінити масштаби втрат, завданих під час війни Україні.

Тема 2.

УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1946 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-х рр.)

Чому Й. Сталін після війни спрямував радянську економіку екстенсивним шляхом розвитку?

§9 Вихід УРСР на міжнародну арену

Пригадайте!

1. Які територіальні зміни відбулися в УРСР у 1939–1940 рр.?
2. Коли завершилися воєнні дії на території України?

Основні терміни і поняття

►Адміністративно-територіальний поділ ►«українське питання»
 ►конференція ►статус ►легітимність ►лінія Керзона ►депортація
 ►«холодна війна».

1. Повоєнні адміністративно-територіальні зміни

Перемога над Німеччиною створила умови для розв'язання «українського питання» – об'єднання етнічних українських земель в межах УРСР. Активну участь в цьому процесі брав Народний комісаріат закордонних справ УРСР, створений в 1944 р.

Після нападу Гітлера на СРСР радянський уряд визнав договори 1939 р. з Німеччиною за такі, що «втратили силу». Але Сталін, природно, не хотів відмовлятися від Західної України та Західної Білорусі.

Легітимність возз'єднання Західної України з УРСР треба було підтверджувати рішеннями Великої трійки. Еміграційний уряд Польщі наполягав на відновленні країни в довоєнних кордонах.

За часів окупації він розмістив у Західній Україні одну з дивізій партизанської Армії Крайової. Протягом багатьох місяців відбувалися затяті зіткнення між підрозділами Армії Крайової і вояками Української повстанської армії.

Мовля Джерела

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«...Перед Армією Крайовою, як військовою опорою польського еміграційного уряду, стояли суто політичні завдання: підготовка до повернення під польське панування східних земель разом із Львовом і Вільно... Зрозуміло, що польські плани викликали спротив українського самостійницького підпілля та УПА».

1. Яка територія і чому стала причиною боротьби між польськими й українськими націоналістами?
2. Чи можливим було, на вашу думку, примирення сторін? Відповідь поясніть.

На українсько-польському прикордонні обидва народи спільно проживали впродовж багатьох століть. Кожен з них вважав землі від Холмщини до Волині своєю батьківщиною. Ще на Тегеранській конференції 1943 р. прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчилль запропонував встановити польсько-радянський кордон по лінії Керзона, яка приблизно відповідала етнографічному розмежуванню Польщі, України і Білорусії. Він виявив готовність приєднати до Польщі Східну Пруссію, Західне Помор'я з Данцигом та Верхню Сілезію як компенсацію за Західну Україну й Західну Білорусію, що відходили до СРСР. Остаточного рішення про кордони Польщі було розв'язане в лютому 1945 р. на Кримській конференції.

Процес визначення кордону між СРСР і Польщею супроводжувався відселенням населення, яке проживало в місцевостях, що відходили до обох країн. Українці, що проживали на захід від лінії Керзона, були виселені в Радянський Союз (482 тис. осіб), а поляки з України – в Польщу (810 тис. осіб).

У квітні 1947 р. за погодженням з радянською стороною польський уряд провів операцію «Вісла». Українці, які не переселилися в Радянський Союз, були депортовані невеликими групами (по дві–три сім'ї) на здобуті від Німеччини території. На переселення давали 2–3 години. Під час акції було депортовано близько 150 тис. осіб.

Мовно-джерела

Прочитайте уривок з рішення політбюро ЦК Польської партії робітничої (29 березня 1947 р.). Дайте відповіді на запитання.

«У рамках акції, репресивної щодо українського населення, вирішено:

1. Швидкими темпами переселити українців і змішані сім'ї на повернуті території (насамперед у Північну Пруссію), не створюючи компактні групи і не ближче, ніж за 100 км від кордону.
2. Акцію з виселення узгодити з урядами Радянського Союзу та Чехословаччини.

Термін – 1 тиждень».

Хрестоматія з новітньої історії України. 1945–1998 рр. / Упорядн. С. Падалка, П. Панченко, С. Тимченко. – С. 45.

1. Поміркуйте, чому польська сторона планувала поселити українські сім'ї не ближче ніж за 100 км від кордону, не створюючи при цьому компактні групи.
2. Поясніть, чому радянська сторона не заперечувала проти такої акції, хоча мала всі важелі впливу на Польщу.

Закарпатська Україна входила до складу Чехословаччини. Щоб приєднати її до СРСР, М. Хрущов дав вказівку «підняти маси». Як наслідок, у краї відбулися багаточисельні мітинги і збори, на яких приймалися рішення про возз'єднання з українським народом. У листопаді 1944 р. у Мукачевому з'їзд народних комітетів схвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР і вихід її зі складу Чехословаччини. Переговори проходили в Москві й завершилися 29 червня 1945 р. укладенням договору про включення Підкарпатського краю до складу СРСР. З УРСР була возз'єднана територія площею 12,9 тис. кв. км, яка дістала назву Закарпатської області з центром в м. Ужгород.

Внаслідок цього загальна територія Української РСР досягла 577 тис. кв. км.

Мовою джерела

Прочитайте уривок з Маніфесту з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР від 26 листопада 1944 р. і дайте відповіді на запитання.

«Закарпатсько-український народ, вирваний з німецько-мадярського полону, вирішив раз і назавжди здійснити свою віковичну мрію і возз'єднатися з Радянською Україною. З цими думками він ішов на вибори сільських, районних і міських народних комітетів з наказом їм – добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною».

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – К., 1980. – Т. 3. – С. 482.

1. Поміркуйте, чому в Празі найбільш західну частину українських етнічних земель називали Підкарпатською Руссю, а в Києві — Закарпатською Україною.
2. Які підстави мало населення краю сподіватися на національне відродження після возз'єднання з УРСР?

У липні 1946 р. почала працювати Паризька мирна конференція. В її роботі у складі 21 держави брала участь Українська РСР. Метою конференції було затвердження проектів мирних договорів держав антигітлерівської коаліції з союзниками Німеччини – Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. 10 лютого 1947 р. мирні договори з Румунією й Угорщиною були підписані, в тому числі УРСР. Їх принципове значення для України полягало в тому, що уряди Угорщини та Румунії відмовилися від претензій на українські землі, які відійшли до УРСР (Закарпатська Україна, Північна Буковина, Хотинщина, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії).

2. УРСР – співзасновниця ООН

14 серпня 1941 р. Ф.Д. Рузвельт і У. Черчілль підписали Атлантичну хартію, в якій проголосили свій намір налагоджувати у післявоєнний час рівноправне співробітництво і добиватися відмови застосування сили у міжнародних відносинах. Це були нові принципи співіснування держав.

1 січня 1942 р. представники 26 держав світу у Вашингтоні поставили свої підписи під Декларацією Об'єднаних Націй. Вони зобов'язувалися довести війну до переможного кінця та не укладати сепаратного миру з будь-якою країною німецького блоку. У Декларації вказувалося, що до Об'єднаних Націй (так було підписано цей документ) можуть приєднатися й інші держави.

У квітні 1945 р. уряд УРСР звернувся до учасників конференції ООН у Сан-Франциско. Обґрунтовуючи своє право стати засновником Організації Об'єднаних Націй, уряд зазначав, що солдати – уродженці України становили «найменше одну п'яту частину Збройних сил Радянського Союзу», а український народ зазнав величезних втрат у війні. При цьому уряд запевнив, що УРСР зможе зробити вагомий внесок в справу зміцнення миру.

Мовля Джерела

Прочитайте витяг із звернення уряду УРСР до Конференції Об'єднаних Націй про бажання стати членом ООН (квітень 1945 р.). Дайте відповідь на запитання.

«Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки впевнений в тому, що Україна, яка відіграла помітну роль у розгромі ворога, з її великими людськими силами й матеріальними ресурсами буде спроможна внести великий вклад у справу зміцнення миру і підтримання загальної безпеки».

Гусев Г., Сургай В. Хрестоматія з історії України. – К., 1996. – С. 266.

Поміркуйте, чому конференція Об'єднаних Націй дала позитивну відповідь УРСР.

25 червня в Сан-Франциско відбулося урочисте підписання Декларації про створення Організації Об'єднаних Націй та її Статуту. Від України її підписав глава делегації Д. Мануїльський, який головував у першому комітеті, де були розроблені преамбула та глава 1 (цілі та принципи). За прийняття України до ООН проголосували 47 учасників конференції. Представники УРСР були обрані до дев'яти комітетів і комісій ООН.

Члени делегації УРСР на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН

10 січня 1946 р. у Лондоні відкрилась перша сесія Генеральної Асамблеї ООН. На ній УРСР разом з іншими 17 країнами була обрана членом Економічної та Соціальної рад терміном на один рік.

3. Зовнішньополітична діяльність української дипломатії

У 1945 р. Україна приєдналася до міжнародної організації – Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА). У квітні 1948 р. республіка отримала від ЮНРРА продуктів харчування, одягу і медикаментів на суму 169 млн доларів США.

У 1950-х рр. представники Української РСР працювали в 16 міжнародних організаціях. Українські дипломати працювали в Комісії з прав людини ООН, Міжнародній організації праці (МОП), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) тощо. Україна обмінювалася делегаціями з багатьма державами світу. Хоча українська зовнішньополітична діяльність й підпорядковувалася Москві, але об'єктивно дипломатична служба зміцнювала міжнародний авторитет України в очах світової громадськості.

Важливим напрямком співпраці була економічна сфера. Україна підтримувала зовнішньоторговельні зв'язки з країнами-членами РЕВ (заснована у 1949 р.), постачаючи їм вугілля, продукцію машинобудування, чавун та іншу сировину. Натомість отримувала промислове обладнання та предмети широкого вжитку. УРСР надавала допомогу в будівництві за кордоном великих промислових та інших народногосподарських об'єктів, направляла туди кваліфіковані технічні кадри. Розвивалося культурне й наукове співробітництво.

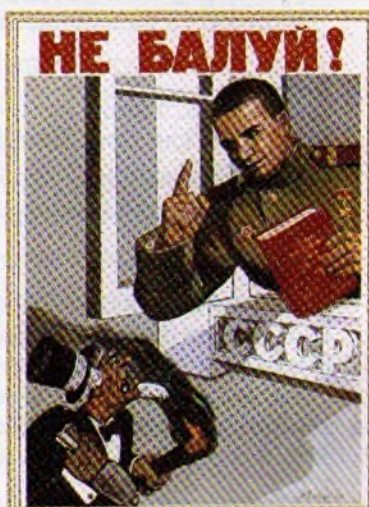
У другій половині 40-х років розгорнувся рух прихильників миру.

Збір підписів під відозвою Постійного комітету Всесвітньої Ради миру про заборону атомної зброї. Київ, 1950 р.

20 млн жителів України підписали відозву до народів світу про заборону атомної зброї, прийняту сесією Всесвітнього конгресу прихильників миру, яка відбулася в Стокгольмі в березні 1950 р. Масовим був рух на підтримку Конгресу народів на захист миру, що відбувся в грудні 1952 р.

Міжнародна дипломатична діяльність надзвичайно ускладнювалася «холодною війною», яка розпочалася відразу після закінчення світової війни. Іноді її називали «третьою світовою». Це було глобальне протистояння двох наддержав, СРСР і США, та їхніх блоків у сфері політики, ідеології, економіки та культури, що супроводжувалося гонкою озброєнь. «Холодна війна» почалася з промови У. Черчілля в Фултоні (США) 5 березня 1946 р., який констатував, що на Європейський континент опустилася «залізна завіса». Він підкреслив, що за нею «все підкоряється в тій чи іншій формі не лише радянському впливові, а й значною мірою контролю з боку Москви, що зростає». Вважаючи, що сталінський режим хоче скористатися наслідками перемоги у війні, він закликав здійснити кроки, спрямовані на досягнення військової переваги над СРСР.

Тогочасний плакат

ВИСНОВКИ

Визначення внеску України у розгром нацизму стало основою вирішення «українського питання». Для українського народу возз'єднання етнічних земель в єдиній державі було споконвічним бажанням. Актом історичної справедливості стала легітимізація нових кордонів УРСР повоєнними мирними договорами.

Повоєнні роки були використані молодією українською дипломатією для набуття міжнародного престижу і впливу України як члена ООН, налагодження певних культурних і наукових зв'язків з іншими країнами, хоча цей процес і стримувався жорсткою регламентацією та контролем з боку загальносоюзного центру.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть і нанесіть на контурну карту країни, з якими СРСР врегулював питання щодо повоєнних українських кордонів.
2. Назвіть міжнародні організації, в роботі яких брала участь УРСР в 1945 р.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Підготуйте проект «Розв'язання проблеми соборності українських земель («українського питання») після Другої світової війни». Обговоріть його результати в групі.
2. Поміркуйте, чому Й. Сталін у 1920-ті рр. був проти утворення української держави, а після Другої світової війни наполягав на входженні УРСР до складу ООН.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, з якою метою Україна увійшла до складу Організації Об'єднаних Націй.
2. Схарактеризуйте особливості дипломатичної діяльності УРСР в другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр.

Працюємо з документом

Прочитайте і порівняйте тексти. Дайте відповідь на запитання.

1. У наказі Організаційної референтури крайового проводу ОУН в Галичині № 7/44 від 3 травня 1944 р. говорилося: «...Давати польському населенню доручення до кількох днів випроводитися на корінні польські землі. Коли воно не виконає цього, тоді слати боївки, які мужчин будуть ліквідувати, а хати й майно палити».

2. Під час погромів українських сіл в районі Ряшева, організованих польською владою в лютому–квітні 1945 р. під

виглядом «помести за Волинь», українці спробували поскаржитися польському урядові, на що отримали відповідь: «Чого ви тут сидите, виїжджайте... Якщо хтось з українців залишиться в Польщі, життя йому не буде».

Слюсаренко А., Патриляк І., Боровик М.
Україна в роки Другої світової війни. – К., 2009. – С. 336, 347.

Поміркуйте, чим пояснювались такі дії українських націоналістів.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте, коли відбулося підписання Атлантичної хартії.

А 1943 р.

Б 1941 р.

В 1942 р.

Г 1944 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає визначенню: «Глобальне протистояння двох наддержав – СРСР і США та їхніх союзників, яке супроводжувалося політичним, ідеологічним, економічним, науковим протистоянням та гонкою озброєнь на виснаження, – це...».

А «холодна війна»

Б локальна війна

В світова війна

Г релігійна війна

Послідовність

Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

А створення РЕВ

Б входження Закарпаття до УРСР

В підписання мирного договору між СРСР і Румунією

Г початок роботи Паризької мирної конференції

Відповідність

Визначте відповідність між датами і історичними подіями.

А 1947 р. 1. Прийняття Декларації Об'єднаних Націй

Б 1941 р. 2. Засідання першої сесії Генеральної Асамблеї ООН

В 1942 р. 3. Проведення операції «Вісла»

Г 1946 р. 4. Підписання Атлантичної хартії

Відкрите запитання

Поміркуйте, яке значення мала міжнародна діяльність УРСР на початку 1950-х рр. Дайте розгорнуту відповідь.

§10 Повоєнна відбудова

Пригадайте!

1. Яких людських та матеріальних втрат зазнала Україна за часів Великої Вітчизняної війни?
2. У якому стані знаходилося сільське господарство УРСР наприкінці 1944 р.?

Основні терміни і поняття

►Відбудовний процес ►репатріанти ►ленд-ліз ►екстенсивний шлях розвитку ►ВПК ►капіталовкладення ►позички ►«план Маршалла» ►самодостатність ►«ударна будова» ►мобілізаційний ресурс ►тоталітарна економіка.

1. Особливості відбудовного процесу

Відступаючи, окупанти зруйнували переважну більшість промислових підприємств України. Найважливіші з них почали відбудовуватися відразу після звільнення. Наголос робився на галузях економіки, пов'язаних з воєнним виробництвом (важкій, паливно-енергетичній, машинобудівній промисловості), а також на залізничному транспорті.

Після закінчення війни політика центру не змінилася. У лютому 1946 р., виступаючи на передвиборних зборах у Москві, Й. Сталін підкреслив необхідність розвитку важкої промисловості.

Щодо народного добробуту, то, за словами генсека, без «тимчасових труднощів» було не обійтися.

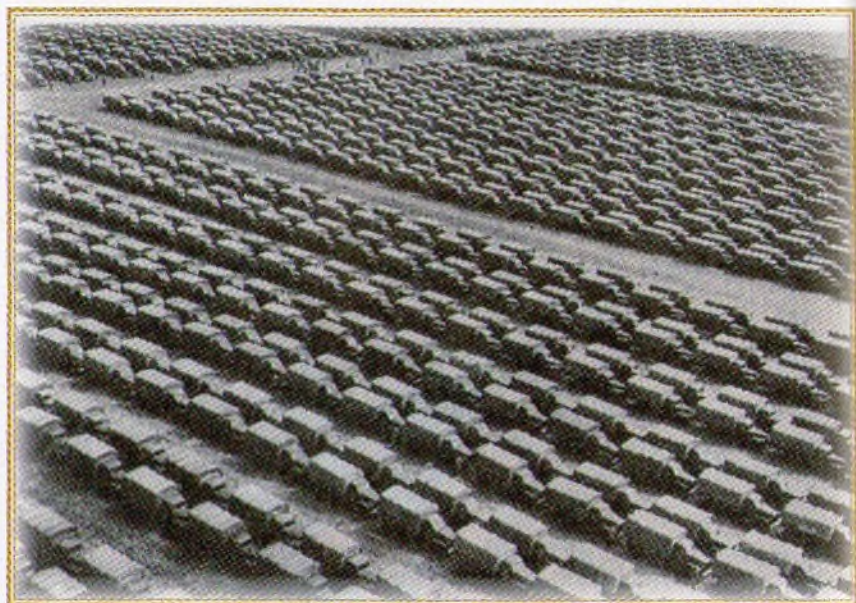
Народне господарство СРСР, порівняно з довоєнним часом, розвивалося без істотних змін – домінувала планова економіка, посилена адміністративним тиском.

Капіталовкладення в українську економіку постійно зростали. Проте розмах відбудовних робіт був настільки масштабним, що їх хронічно не вистачало.

Реевакуація (повернення) українських підприємств на довоєнні місця була визнана недоцільною, оскільки могла дезорганізувати виробництво. Допомогу за «планом Маршалла», яку Сполучені Штати надавали країнам Європи, Радянський Союз не прийняв. Й. Сталін висунув теорію самодостатності Радянського Союзу, за якої слід було покладатися виключно на власні ресурси. Ситуацію дещо покращували поставки за ленд-лізом, але вони дуже швидко припинилися.

Україна в 1945–1965 рр.

Поставки автомобілів за ленд-лізом

Частину устаткування в Україну в порядку репарацій було доставлено з Німеччини, Румунії та Угорщини. Проте воно в значній мірі було морально застаріле й не розв'язувало питань модернізації виробництва.

Хронічно не вистачало робочих рук: на території республіки залишилося лише 17 % від довоєнної кількості робітників. Роботи велися із залученням місцевого населення методом «народної будови».

Усна історія

Прочитайте уривок із спогадів колишнього парторга шахти «Центральна-Ірміно» К. Петрова, який був одним з керівників відбудовних робіт на шахті «Благовіщенка». Дайте відповіді на запитання.

«Завантажили котла на великий лафет. Запрягли в лафет 80 жінок і повезли. Місцевість пересічена, багато спусків і підйомів. На крутих спусках жінки учіплювалися в колеса – живі гальма. Картина приголомшлива. "Бурлаки" Репіна нічого не варті в порівнянні зі сценою перетягування ланкаширського котла».

Слюсаренко А., Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни. – К., 2009. – С. 400.

1. Поясніть, чому К. Петров вважав, що праця волзьких бурлаків не йшла в порівняння з працею жінок на шахтах Донбасу після війни.
2. Поміркуйте, чи були можливості полегшити працю на відбудовних роботах.

У вугледобувній та металургійній промисловостях використовували працю полонених (до 30–40 % трудового фонду).

Донбас був оголошений «ударною будовою», на який працювало майже півмільйона осіб. За 1943–1945 рр. там було видобуто близько п'ятої частини загальносоюзного виробництва вугілля.

Значна увага приділялася відродженню електроенергетики. Особливе значення мала Дніпровська електростанція, на відбудові якої щодня працювало до 50 тис. осіб. Перший струм Дніпрогес дав у березні 1947 р.

Відроджувалася українська металургія. На початку 1950-х рр. у галузі виплавлялося майже стільки ж металу, скільки до війни.

Весною 1945 р. ДКО прийняв постанову про скорочення виробництва озброєнь. Демілітаризація економіки (конверсія) була завершена в основному на кінець 1946 р. Але СРСР не відмовився від модернізації ВПК та розробки нових видів озброєнь.

Мова джерела

Прочитайте витяг з доповідної записки Л. Берії і Л. Курчатова Й. Сталіну 30 серпня 1949 р. Дайте відповідь на запитання.

«29 серпня 1949 р. о 4-й годині ранку за московським часом... у 170 км західніше від Семипалатинська отриманий перший в СРСР вибух атомної бомби, винятковий за своєю руйнівною силою і вражаючий за силою...

Спалах атомного вибуху в багато разів перевищив за своєю яскравістю сонце... Одночасно утворилася вибухова хмара, яка перетворилася згодом у звичайні дощові хмари... Далі виникла ударна хвиля, гуркіт якої було чути за 60–70 км».

Киселев А., Попов В. История России. – М., 2007. – С. 189–190.

Поясніть, чому у післявоєнні, важкі для країни, часи надавалося велике значення випробуванню ядерної зброї.

Після війни в СРСР була продовжена практика роботи за п'ятирічками: в 1946 р. затвердили четвертий п'ятирічний план (1946–1950 рр.).

Через два роки виник «сталінський план перетворення природи», розрахований на п'ятнадцять років. З метою забезпечення сталих врожаїв, він передбачав будівництво водойм, польових насаджень, травопільних сівозмін у степових і лісостепових районах європейської частини країни. Прийняття плану вимагало істотного перерозподілу коштів, передбачених п'ятирічкою.

План грандіозного перетворення природи негативно вплинув на хід виконання четвертого п'ятирічного плану. В останні роки

п'ятирічки зросли незавершене будівництво, диспропорції та дезорганізація виробництва. Проте, за повідомленнями преси, вона була виконана достроково. Промислове виробництво в Україні, порівняно з 1944 р., збільшилося на 15 %.

Частка промислової продукції України в загальносоюзному виробництві (1950 р.)

Чавун	47,8 %
Сталь	30,6 %
Прокат	33,2 %
Залізна руда	53 %
Металургійне обладнання	38,4 %
Вугілля	30 %

Україна знову посіла провідне місце серед республік як паливно-енергетична база СРСР.

2. Стан сільського господарства

У надзвичайно складних умовах відбувалося відновлення українського села. Особливо важкими були перші післявоєнні роки. У машинно-тракторних станцій катастрофічно не вистачало техніки, запчастин і пального. В колгоспах через нестачу коней орати доводилося на коровах, а коли їх не було – у плуг впрягалися жінки-колгоспниці.

Селяни з колгоспу «Жовтень» Кам'янець-Подільської області.
1946 р.

В останньому воєнному році питома вага чоловіків серед працездатних колгоспників становила трохи більше 20 %. Тиск держави на колгоспи в основному ліг на плечі жінок, людей похилого віку та підлітків, які отримували за свою працю мізерну матеріальну винагороду. Так, за день виснажливої праці – один трудовень – видавалася 1 склянка зерна (200–250 г) та 1 картоплина (100 г).

Селяни знаходилися у вкрай безправному становищі: вони не мали пенсійного забезпечення, а відсутність паспортів позбавляла їх свободи пересування по країні.

У першому післявоєнному році температура повітря влітку в окремих місцевостях республіки піднімалася до 39 °С. За столітній період метеорологічних спостережень такої високої температури не фіксувалося. Колгоспники не змогли повернути посіяного.

Мовою джерела

Прочитайте уривок із скарги колгоспників с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області М. Хрущову (червень 1946 р.). Дайте відповіді на запитання.

«Микита Сергійович, батечко наш, заступнику, важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо, ніколи нам не було так важко, як в цю хвилину, люди наші з голоду мруть, діти від недоїдання і хвороб стають каліками. Харчуємося ми лебедою, корою, а в кого є гроші, то їдуть у місто і купують хліб у комерційних магазинах, але і за хлібом йти далеко – 140–160 км, а у нас ніхто не продає. З колгоспу ми нічого не одержали і немає надії, все згоріло».

1. Поясніть, з якою метою колгоспники писали скаргу М. Хрущову.
2. Поміркуйте, яку відповідь вони могли отримати. Поясніть, чому.

М. Хрущов звернувся до Сталіна з проханням переглянути план хлібозаготівель, проте генсек висунув вимогу покінчити з «небільшовицьким ставленням» до державних завдань і виконати план.

Залишені без державної допомоги південні області республіки вразило стихійне лихо, яке стало однією з причин (хоча й не основною) голоду.

Надії на присадибні ділянки теж не виправдовувалися. Через податковий тиск селяни не могли мати власну худобу, а часто й птицю. Багато селян почали тікати в міста, які потребували робочих рук. Наслідком стало падіння виробництва товарного зерна, якого держава отримала на 40 % менше, ніж до війни.

В Одеській, Ізмаїльській, Кіровоградській, Миколаївській і Херсонській областях голод тривав аж до нового врожаю. У сільській місцевості було зареєстровано сотні випадків канібалізму.

Кількість хворих на голодну дистрофію у червні 1947 р. перевищувала мільйон осіб, а кількість померлих від голоду серед госпіталізованих дійшла до 102 тис. осіб.

На початку 1947 р. колгоспи дістали від держави насіннєву позичку для проведення посівної кампанії. Була налагоджена робота харчувальних пунктів. У СРСР було достатньо хліба, щоб нагодувати голодуючих, але селяни стали жертвою бажання його керівництва збільшити експорт зерна в країни Центрально-Східної Європи. Країнам «народної демократії» було поставлено 1,7 млн тонн в основному українського за походженням зерна.

Наслідки катастрофічної посухи село подолато не відразу. У 1950 р. поставки зерна державі було доведено до 92 % довоєнного рівня, а урожайність підвищилася лише на 86,6 %. Це призвело до збільшення частки продукції, яку вилучали у колгоспів.

Істотно зросли поставки технічних культур, передусім цукрових буряків. Колгоспників змушували вирощувати навіть бавовну та каучуконоси (кок-сагіз і тау-сагіз), хоча кліматичні умови України не підходили для цих південних культур.

Свою неспроможність грамотно господарювати влада компенсувала брутальним тиском. У лютому 1948 р. з'явився указ про виселення з Української РСР осіб, які злісно «ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві» та вели «паразитичний спосіб життя».

Право виселення формально надавалося колгоспникам. Але вони, навіть під тиском, не виявляли бажання переслідувати своїх односельців.

За 1948–1950 рр. було винесено не більше 12 тис. «громадських вироків» і до 20 тис. «попереджень» із взяттям письмового зобов'язання надалі сумлінно працювати в колгоспному виробництві.

3. Соціальна політика

Повоєнна відбудова здійснювалася в умовах розрухи і – відповідно – зубожіння населення.

Після введення в дію підприємств по випуску товарів широкого вжитку з'явилися можливості для поліпшення життя населення.

У 1947 р. було відмінено карткову систему, хоча постачання продовольства відбувалося з перебоями. Біля магазинів шикувалися нескінченні черги.

Усна історія

Прочитайте уривок із спогадів мешканки селища Ірміно Ворошиловградської області Г.П. Новокшенової. Дайте відповідь на запитання.

«Ще затемно, з ночі, йшла під м'ясний магазин займати чергу. Чоловік працював в шахті, треба було годувати. Вранці бігла за донькою і ставила її замість себе, а сама – додому, обід готувати. Потім знову приходила в чергу. Так всі жінки робили. До вечора приносила додому шматок м'яса, ще й лаялася з м'ясником. Так і намагався кістки підсунуть, а м'ясо з чорного ходу віддати. Дуже всі цим розлючені були».

Записано одним з авторів підручника в 1965 р.

Подумайте, чому в Донбасі, хоча й з перебоями, але мало місце постачання продовольчих товарів.

Ціни на продовольчі товари після війни спочатку значно виросли, але в наступні роки систематично знижувалися. Середня заробітна плата становила 500 руб. на місяць (прожитковий мінімум у Москві в 1948 р. складав 1933 руб.). Населення вело напівголодне існування.

Ціни на окремі товари в 1945–1952 рр.

Назва і кількість товару	Ціна
кг хліба	3–4 руб.
кг м'яса	28–32 руб.
кг вершкового масла	62 руб.
десяток яєць	11 руб.
костюм з вовни	1500 руб.

Майже одночасно було здійснено грошову реформу, яка сприяла стабілізації фінансової системи. Від конфіскаційної реформи особливо постраждали ті, хто зберігав кошти вдома.

Мешканці міст і сіл змогли купувати недорогі, але добротні костюми, пальта, годинники й радіоприймачі. Значна їхня частина була вироблена у Східній Німеччині (за рахунок репарацій), у Польщі, Румунії, Австрії.

Було відновлено 8-годинний робочий день і щорічні відпустки.

Усна історія

Прочитайте уривок з розповіді мешканки с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області К.В. Чигрин. Дайте відповіді на запитання.

«У нас стара хата. Долівки (утрамбована підлога. – Авт.) ж були, мазали їх кизяком коров'ячим...

Посуда була полив'яна... Вилки були алюмінієві, а ложки дерев'яні. Після війни один чоловік з алюмінію сам виливав вилки...

Мило робили з каустика. Його купляли, а тоді добавляли м'ясо кролів, собак, курей дохлих, їх уварювали і таке мило получали. Ще стірали соняхами. У марлю ложили попіл соняшників і стірали. Утіюги були парові. Купалися кожної суботи. Одяг у скринях зберігали. Зачіску так робили: волосся на гвіздок гарячий або на тряпочку накручували. Солодкою водою бризкали.

Ігри такі були: у крем'яшки, у вибігачки – це з м'ячем, у скакалки. М'ячі робили з коров'ячої шерсті. А зимою нам батьки горки заливали, громаки робили. Громак – це кізяк, його обливали водою, і він замерзав, і ми на нього сідали і каталися з горки. Нам батьки робили здорові снігові баби. Самі становились на лесницю і робили. Взагалі батьки не пускали нас одних, щоб ми десь бовталися. З нами і на качелі раніше ходили».

Усна історія Степової України, Т. 3. Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – С. 34.

1. Поміркуйте, про що свідчив побут людей після війни.
2. Чому, на вашу думку, під час ігор батьки практично завжди були із своїми дітьми? Як це впливало на взаємостосунки?

У 1950-ті роки становище на селі покращилося. Відбудовувалися міста, було газифіковано чимало населених пунктів.

*Прокладка газопроводу.
1949 р.*

Зростала мережа шкіл, медичних установ, культурних закладів, здійснювалося житлове будівництво так званих «сталінок». Але основна маса міського населення продовжувала жити в «комуналках», бараках та підвалах. У цілому соціальна політика радянської влади залишалася жорсткою щодо населення.

Здійснювалися добровільно-примусово державні позики у населення. Запроваджувався високий податок на малосімейних, були скасовані започатковані в роки війни грошові виплати фронтовикам за бойові нагороди.

ВИСНОВКИ

Підсумки відбудовного процесу свідчили про те, що в 1950-ті рр. в Україні було відшкодовано найвідчутніші збитки, заподіяні війною. Цього було досягнуто за рахунок самовідданої праці всього народу. У цілому рівень життя населення покращився, країна переходила на нормований робочий день.

Разом з тим екстенсивний характер радянської економіки, коли віддавалася перевага кількісним показникам над якісними, призводив до деформацій, що позначалися передусім на побуті людей.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли і чому було відмінено карткову систему забезпечення продуктами?
2. Складіть простий план теми «Відбудова народного господарства України».

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поясніть, чому Сталін в 1946 р. висловився за випереджуюче зростання важкої промисловості.
2. Підготуйте проект: «Трудові ресурси післявоєнної України та їхнє використання у відбудові народного господарства». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чи можна було уникнути голоду 1946–1947 рр. у СРСР. Свою точку зору обґрунтуйте.
2. Подумайте, з якою метою було створено «сталінський план перетворення природи». Як він себе виправдав?

Працюємо з документом

Прочитайте оцінки Й. Сталіна і У. Черчілля, які характеризували зовнішню політику один одного в березні 1946 р. Дайте відповіді на запитання.

1. «Я не вірю в те, що Радянська Росія хоче війни. Вона хоче плодів війни і безмежного поширення своєї сили...».

Із промови У. Черчілля у Фултоні 5 березня 1946 р.

*Левандовский А., Щетинин Ю., Мироненко С.
История России XX – начала XXI века. – М., 2007. – С. 225.*

2. «По суті справи, п. Черчілль стоїть тепер на позиції підпалювачів війни. І п. Черчілль тут не єдиний – у нього є друзі не лише в Англії, але й у Сполучених Штатах Америки».

Із відповідей Й. Сталіна кореспонденту «Правди» щодо фултонівського виступу У. Черчілля 5 березня 1946 р. (14 березня 1946 р.).

Іваненко В., Голуб А., Шевченко А. Історія радянської держави (1917–1991). – Дніпропетровськ, 2007. – С. 397.

1. Поміркуйте, чому колишні союзники після закінчення війни відразу почали звинувачувати один одного в розпалюванні чергової війни.
2. Поясніть, що мав на увазі У. Черчілль, коли казав, що СРСР «хоче плодів війни і безмежного поширення своєї сили». Свою точку зору обґрунтуйте.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте, коли був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з УРСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя».

- А** 1946 р.
- Б** 1947 р.
- В** 1945 р.
- Г** 1948 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає визначенню: «Повернення матеріальних цінностей, евакуйованих у тилі райони перед загрозою окупації, – це...».

- А** демобілізація
- Б** конверсія
- В** реевакуація
- Г** демілітаризація

Послідовність

Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

- А** прийняття постанови ДКО про скорочення виробництва озброєнь
- Б** проведення грошової реформи
- В** прийняття п'ятої п'ятирічки
- Г** прийняття «сталінського плану перетворення природи»

Відповідність

Визначте відповідність термінів їхньому визначенню.

А репарація	1. Повернення до держави її громадян, що покинули її з різних причин (з поновленням у громадянських правах, якщо вони були втрачені)
Б рентабельність	2. Система заходів по перебудові, перетворенню підприємства, фірми тощо
В репатріація	3. Показник економічної ефективності виробництва, який відображає його результати (доходність, прибутковість підприємства)
Г реорганізація	4. Відшкодовування державою нанесених нею збитків у грошовій чи іншій формі

Відкрите запитання

Поясніть, як ви розумієте вираз: «Відбудова паливно-енергетичного комплексу УРСР може розглядатися як один з успішних прикладів застосування мобілізаційного ресурсу тоталітарної економіки». Дайте розгорнуту відповідь.

§II Радянізація західноукраїнських земель

Пригадайте!

1. Які західноукраїнські землі були возз'єднані з УРСР у 1939 р.?
2. Коли була врегульована проблема довоєнних кордонів УРСР з Румунією?

Основні терміни і поняття

►Радянізація ►модернізація ►промисловий потенціал ►податковий тиск ►спецпоселення ►національна свідомість.

1. Індустріалізація західних областей

Після возз'єднання Західної України з УРСР у регіоні були створені шість областей: Волинська, Львівська, Ровенська, Тернопільська, Дрогобицька (в 1959 р. об'єднана з Львівською) і Станіславська (з 1962 р. – Івано-Франківська). Ставилося завдання у короткий термін здійснити їхню індустріалізацію, колективізацію сільського господарства та «культурну революцію».

Передбачався розвиток традиційних нафтогазової й деревообробної галузей та створення нових – металообробної, машино- і приладобудівної. У першому повоєнному п'ятирічному плані окремим пунктом передбачалося перетворити Львів на великий промисловий центр. Планувалося побудувати заводи: автобусний, автовантажувачів, електроламповий, телеграфної й телефонної апаратури, підприємства легкої й харчової промисловості. Часом поставлені завдання виконувалися шляхом переведення з Центральної Росії підприємств разом із спеціалістами й кваліфікованими робітниками. Наприклад, завод телефонної і телеграфної апаратури перебазували з Калуги. На електроламповий завод були відряджені понад 730 робітників та інженерно-технічних працівників з Ленінграда. Потреби у матеріалах та обладнанні задовольнялися першочергово. Вже на кінець 1945 р. були введені в дію сотні середніх і малих промислових підприємств.

У регіон прибували десятки тисяч переселенців. Крім робітників, на постійну роботу приїжджали спеціалісти народного господарства, працівники медичних, педагогічних, культурно-освітніх установ. Наприкінці 1950 р. їхня кількість збільшилася майже втричі.

Особлива увага зверталася на розбудову місцевої партійної мережі. Парторганізації поповнювалися за рахунок новоприбу-

лих кадрів, які добровільно або під тиском їхали на постійну роботу в західні області.

У Дрогобицькій області на відкритих газових родовищах почалося будівництво найбільшого тоді в СРСР і Європі магістрального газопроводу Дашава–Київ. Через декілька років західноукраїнський газ почала одержувати Москва. У північній частині Львівської та на півдні Волинської областей були знайдені промислові запаси кам'яного вугілля, де відразу почалося шахтне будівництво. Відкриття найбільшого в СРСР Роздольського родовища сірки сприяло будівництву гірничохімічного комбінату. Став до ладу потужний цементний завод у Миколаєві Дрогобицької області. Були реконструйовані хімічні комбінати в Калуші й Стебнику, Солотвинський соляний рудник у Закарпатті.

Зростання валової продукції промисловості (за окремими областями)

Область	1940 р.	1950 р.
Львівська	100	292
Волинська	100	132
Тернопільська	100	110
Івано-Франківська	100	169
Ровенська	100	166
Чернівецька	100	177
По УРСР	100	115

Українська РСР в цифрах. – К., 1967. – С. 73.

Індустріалізація дала можливість значно підвищити промисловий потенціал краю. На кінець четвертої п'ятирічки Львів перетворився на потужний промисловий центр. Випуск промислової продукції у три рази перевищив довоєнний рівень. Разом з тим харчова й легка галузі промисловості, які виробляли продукти народного споживання, розвивалися повільно. Індустріалізація мала суперечливий характер. Значне зростання промислового потенціалу краю супроводжувалося його розчиненням у загальносоюзному народногосподарському комплексі.

2. Колективізація села

Колективізацію сільського господарства радянський уряд розпочав з підготовчого періоду. У 1944 р. за ініціативи партійних організацій почали діяти групи селян, які закликали відновлювати довоєнні та організовувати нові колгоспи. З цією метою були утворені земельні товариства. Для селян організовувалися екскурсії в колгоспи – «маяки» східних областей України. Вони на власні очі мали перекоонатися в перевагах колективного господарювання й розповісти про це односельцям.

Збори жителів с. Береги

У середині 1948 р. почалося здійснення суцільної колективізації, яка відбулася у стислі строки. У західних областях існувала значна кількість хуторів та дрібних сіл, на основі яких, як вважала місцева влада, існували так звані «куркульські господарства» – господарства заможних селян. Розуміючи, що вони чинитимуть опір колективізації, державні органи застосували податковий тиск: на 50 % було збільшено норми поставок продукції, скорочено строки їхньої здачі на 1–3 місяці, скасовані пільги тощо.

Одночасно колгоспники й бідняки звільнялися від натуральних податків.

До середини 1950 р. було створено 7190 колгоспів, які об'єднували 98 % селянських господарств. Через декілька місяців влада укрупнила їх. З метою зміцнення контролю за діяльністю колгоспів при МТС утворювалися політичні відділи, які проіснували до 1953 р.

Незважаючи на всі зусилля, врожаї в цей період залишали бажати кращого. Причини полягали у тиску з боку влади, яка давала вказівки, що, коли і як сіяти, а також в недостатній матеріально-технічній базі колгоспів і радгоспів.

Вихід селян у поле на Закарпатті

Мовно-джерела

Проаналізуйте запропоновані статистичні дані з точки зору ефективності колгоспної системи. Зробіть висновки.

Валовий збір і врожайність зернових культур (по окремих областях)

Назви областей	1940 р.			1960 р.		
	Посівна площа – тис. га	Валовий збір – тис. ц	Урожайність – з 1 га, ц	Посівна площа – тис. га	Валовий збір – тис. ц	Урожайність – з 1 га, ц
Львівська	630,4	6846	10,9	273,7	3344	12,1
Ровенська	476,0	5711	12,0	214,0	3371	15,7
Тернопільська	740,8	9525	12,9	652,7	6519	17,2
Волинська	517,1	5439	10,6	248,6	3161	12,7
Івано-Франківська	283,5	3182	11,2	143,7	2389	16,3
Чернівецька	264,4	2670	10,1	148,2	3115	21,0
По УРСР	21384,6	264197	12,4	13729,1	217900	15,8

Українська РСР в цифрах. – К., 1967. – С. 96–97.

Незважаючи на запевнення, що колективізація здійснюється за дотримання принципу «поступовості й добровільності», мали місце численні порушення законності та прав людини. Звичайним явищем стали репресії та депортації місцевого населення. Десятки тисяч селян були виселені на Урал і до Сибіру. Не враховувалася політична ситуація в регіоні. Репресивна політика партійно-радянських органів викликала спротив селян, який підтримували сили ОУН і УПА.

У кінці четвертої п'ятирічки партійні органи звітували про завершення суцільної колективізації сільського господарства в західних областях. Було зазначено, що «возз'єднані західні області УРСР включені в загальний потік соціалістичного господарювання».

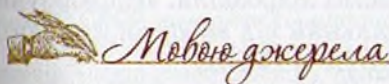
3. Доля Української греко-католицької церкви

Об'єктом гонінь стала й Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Вона об'єднувала понад 4 млн віруючих і була ідеологічним суперником Кремля. Особливу підозру у Сталіна викликали її зв'язки із Заходом, зокрема підпорядкування Ватикану.

На початку Великої Вітчизняної війни Й. Сталін звернувся до патріотичних почуттів віруючих. Це змінило ставлення влади до Російської православної церкви (РПЦ). Їй дозволили відкривати приходи, обирати патріарха, створювати духовні навчальні заклади. Саме РПЦ була відведена особлива роль у процесі ліквідації УГКЦ.

Після визволення Західної України митрополит А. Шептицький звернувся до радянського уряду з пропозицією співпраці. Але в листопаді 1944 р. він помер. У грудні новий глава УГКЦ Й. Сліпий прийняв звернення «До духовенства і віруючих», у якому містився заклик до співпраці з владою. Митрополит направив до Москви делегацію, яка ознайомила владу із змістом його звернення і передала 100 тис. крб. у фонд Червоного Хреста на оборону країни. Влада дала греко-католицькій церкві дозвіл на вільне богослужіння в межах СРСР.

Проте через деякий час у Львові під контролем НКВС було організовано «ініціативну групу» на чолі з настоятелем Преображенської церкви Львова Г. Костельником. Вона почала готувати возз'єднання УГКЦ з Російською православною церквою. У березні 1946 р. відбувся Собор греко-католицького духовенства, на якому були присутні понад 200 священників і 19 представників від мирян. Під тиском державних органів Собор прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р. і підпорядкування греко-католицької церкви російському патріарху Алексію.

Прочитайте витяг із звіту уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви і релігійних культів за 1947 р. і дайте відповіді на запитання.

«З метою ліквідації залишків греко-католицької церкви в західних областях рекомендується:

- посилити податковий тиск з боку фінансових органів по відношенню до греко-католиків, які настирливо ухиляються від злиття з РПЦ;
- підвищити вимоги до укладання орендних договорів з комунальними службами...».

Хрестоматія з новітньої історії України. 1945–1988 рр. / Упорядн. С. Падалка, П. Панченко, С. Тимченко. – С. 37.

1. Поясніть, з якою метою радянська влада рекомендувала посилити податковий тиск на греко-католиків.
2. Поміркуйте, чи могли греко-католики витримати переслідування з боку фінансових органів та комунальних служб. Відповідь аргументуйте.

У Закарпатті під урядовим тиском рішення про злиття греко-католицької церкви було прийняте в 1949 р.

Проте заборонена греко-католицька церква не припинила своєї діяльності. Вона діяла у підпіллі аж до офіційного визнання її права на існування у 1989 р.

4. Боротьба ОУН і УПА

Після капітуляції Німеччини ОУН(м) згорнула бойову діяльність у західних областях України. УПА під контролем ОУН Бандери продовжувала боротьбу, перейшовши до терористичної

й диверсійної діяльності. Між протиборствуючими сторонами часто відбувалися швидкоплинні сутички.

Узимку 1945–1946 рр. проти боївок націоналістів було проведено чимало спецоперацій. Наслідком стало припинення бойової діяльності УПА по всьому регіону, за винятком Карпат і Полісся. Повстанці перейшли до підпільної боротьби.

Наприкінці 1946 р. командир УПА Роман Шухевич отримав від Головної визвольної ради (утворена влітку 1944 р. як політичний центр національної боротьби) директиву про реорганізацію повстанської армії. Враховуючи ситуацію, було прийнято рішення про виведення з України підрозділів УПА в Західну Німеччину й Австрію через Словаччину. Протягом 1945–1948 рр. було здійснено чотири рейди, у ході яких Україну покинули близько 50 тис. осіб. Органам державної безпеки і внутрішніх справ з розрахунком на обіцяну амністію добровільно здалося 41,8 тис. осіб.

Проте вплив УПА був ще достатньо великим, про що свідчила виборча кампанія до Верховної Ради УРСР у 1947 р. За розпорядженням Києва регіон блокували значні сили внутрішніх військ, військ державної безпеки та армійські підрозділи. «Паралізуючи дії бандитів і забезпечуючи нормальний хід виборчої кампанії», вони здійснили ряд операцій проти ОУН і УПА.

На початку березня 1947 р. партійну організацію України замість М. Хрущова очолив Л. Каганович. Він зробив ставку на репресії проти сімей повстанців та місцевого населення, які надавали допомогу повстанцям і розглядалися як «бандпосібники». У 1944–1952 рр. включно було піддано репресіям майже 500 тис. осіб. Зокрема було заарештовано 134 тис., вбито 153 тис., вислано довічно за межі України 203 тис. осіб. Зі свого боку, повстанці вчинили за ці роки 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, у ході яких загинуло не менше 30 тис. осіб.

Спецпоселення та німецькі поселенці

Розгляньте фото і поміркуйте, у яких умовах доводилося жити спецпоселенцям.

**Вислання дітей учасників визвольних змагань
(станом на 1 січня 1948 р.)**

Місце розселення	Вік дітей									
	до 7 р.	з них сиріт	7–14 р.	з них сиріт	14–16 р.	з них сиріт	16–18 р.	з них сиріт	разом дітей	з них сиріт
Казахська РСР	887	6	1132	42	448	14	582	22	3049	84
Красноярський край	128	3	189	2	71	3	140	–	528	8
Іркутська обл.	448	6	903	8	305	5	247	2	1903	21

Гусев В., Сургай В. Хрестоматія з історії України. – К., 1996. – С. 274.

Прочитайте витяг із постанови Ради міністрів СРСР від 6 квітня 1950 р. і дайте відповіді на запитання.

«МВС СРСР, виходячи із недоцільності повернення виселених до місця попереднього проживання із метою зміцнення режиму в місцях поселення членів сімей оунівців, вважає... що вони переселені у віддалені райони СРСР навечно і поверненню у місця попереднього проживання не підлягають... За самовільний виїзд (втечу) – 20 років каторжних робіт».

Історія України / Під ред. Ю. Зайцева. – Л., 1998. – С. 336.

1. Поясніть, чому влада відмінила попереднє рішення про повернення спецпоселенців у місця попереднього проживання.
2. Чим можна пояснити таке жорстоке покарання влади за самовільний виїзд на батьківщину?

Службою безпеки ОУН здійснювалися акції не тільки проти радянських військових. Загинули або були покалічені тисячі ні в чому не повинних людей. Це – лікарі, вчителі, інші спеціалісти, відряджені в Західну Україну із східних областей УРСР або з Росії. Вони допомагали місцевому населенню будувати нове життя, не бачили за собою ніякої провини та й справді її не мали.

З самого початку було зрозуміло, що боротьба повстанського руху проти радянської влади є безперспективною. ОУН прагнула надати підпільно-партизанській боротьбі національного забарвлення, але більшою мірою вона носила соціально-політичний характер: із зброєю в руках селяни відстоювали приватну власність і свою релігію. Протистояння сторін тривало до початку 1950-х рр. Після смерті Романа Шухевича рух опору в Західній Україні пішов на спад.

Протистояння між ОУН і УПА та радянською владою було однією з найдраматичніших сторінок історії України ХХ століття.

ВИСНОВКИ

Радянізація Західної України проходила на тлі тривалого опору ОУН і УПА проти утвердження радянської влади.

Протистояння спричинило загибель десятків тисяч людей, супроводжувалося репресіями, спрямованими, у першу чергу, проти греко-католицької церкви.

Населення почало поступово залучатися до господарських та суспільних форм радянського способу життя.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли почалася суцільна колективізація в регіоні?
2. Які наслідки мав ідеологічний тиск на греко-католицьку церкву?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Підготуйте повідомлення на тему «Індустріалізація західноукраїнських земель: її здобутки та прорахунки». Обговоріть його в класі.
2. Відомо, що відбудова сільського господарства Західної України здійснювалася набагато важче, ніж індустріалізація. Назвіть об'єктивні та суб'єктивні причини, що ускладнювали процес колективізації західноукраїнських земель.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому, незважаючи на позитивний вплив відбудовчого процесу в галузі економіки і культури, значна частина населення західноукраїнських земель не підтримувала радянську владу.
2. Проаналізуйте дії радянських органів влади та УПА в західних областях України в повоєнний час. Зробіть висновки.

Працюємо з документом

Прочитайте й порівняйте тексти, які характеризують діяльність ОУН і УПА. Дайте відповіді на запитання.

1. «Це не були бандитські формування, як їх окреслювали нацисти й комуністи, це були віддані, щирі патріоти, які готові були віддати своє життя за краще майбутнє свого народу».

Гунчак Т. Україна ХХ століття. – К., 2005. – С. 241.

2. «Вооруженные банды, оставленные гитлеровцами и поддерживаемые империалистическими и буржуазно-националистическими центрами, проводили антисоветскую агитацию среди населения, прибегали к террористическим методам борьбы».

УССР. Энциклопедический справочник. – К., 1987. – С. 128.

1. Поміркуйте, чи можна назвати об'єктивним кожен з наведених поглядів на діяльність ОУН і УПА.
2. На яких позиціях, з вашої точки зору, стоять зазначені автори?
3. Висловіть та обґрунтуйте власний погляд на діяльність ОУН і УПА в західноукраїнських землях після Другої світової війни.

Тестові завдання

Хронологія

Коли відбулася «самоліквідація» Української греко-католицької церкви на території Західної України?

- А 1944 р.
- Б 1945 р.
- В 1946 р.
- Г 1947 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає визначенню: «Процес тісного економічного й політичного співробітництва та координації дій з метою взаємовигідної співпраці – це...».

- А модернізація
- Б індустріалізація
- В колективізація
- Г інтеграція

Послідовність

Розставте в хронологічній послідовності історичні події, які мали місце в західноукраїнських землях.

- А початок суцільної колективізації
- Б початок індустріалізації
- В завершення спротиву ОУН і УПА
- Г підпорядкування УГКЦ російському патріарху

Відповідність

Визначте відповідність осіб і посад, які вони обіймали в 1946 р.

А Й. Сліпий	1. Командир УПА
Б М. Хрущов	2. Генеральний секретар ЦК ВКП(б)
В Й. Сталін	3. Митрополит Української греко-католицької церкви
Г Р. Шухевич	4. Перший секретар ЦК КП(б)У

Відкрите запитання

Прочитайте вислів О. Довженка, який він записав у «Щоденник» 18 вересня 1942 р. «Є дві правди. Одна дійсна, реальна правда. Друга – вигадана, неіснуюча, така, якою хотіли б її бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна – за ворожий наклеп». Проаналізуйте події, що відбувалися після війни в Західній Україні, під кутом зору письменника. Поміркуйте, чи потрібна була індустріалізація західних областей. Дайте розгорнуту відповідь.

§12 Особливості суспільно-політичного і культурного життя

Пригадайте!

1. Яку роль відіграла українська наука під час Великої Вітчизняної війни?
2. Чому виступи діячів культури і мистецтва мали велику популярність на фронті?

Основні терміни і поняття

►Космополіти ►тоталітаризм ►псевдонауки ►сталінізм.

1. Зміцнення тоталітарного режиму

Після війни Й. Сталін продовжував суміщувати посади лідера партії й керівника уряду, зосередивши в своїх руках безмежну владу. Його диктатура ще більше зміцнилася завдяки перемозі у війні. Характеризуючи ставлення післявоєнного суспільства до Й. Сталіна, російський письменник В. Астаф'єв зауважив, що за перемогу «йому простили все». Приймаючи титули «вождя трудящихся всех стран» та «отца народов», Сталін був упевненим, що має виняткове право одноосібно вивершувати долю країни й народу.

Зміцнилася й тоталітарна система, створена в СРСР у кінці 1930-х років. Вона розглядалася як беззаперечна перевага радянської політичної й економічної системи над капіталізмом і активно поширювалася за межі СРСР. Радянська система влади нагадувала піраміду, яка була побудована на суворому підпорядкуванні нижчих органів вищим. На вершині влади перебував Сталін. Після війни він розпочав перебудову вищих органів управління партії та держави.

Прочитайте уривок зі спогадів М. Хрущова. Дайте відповідь на запитання.

«Одного разу в 1951 р... ми гуляли біля будиночку з Анастасом Івановичем (Мікояном. – Авт.), і Сталін вийшов. Я точно пам'ятаю, що він сказав. Він говорив не нам, ні, це була розмова із самим собою. Сталін сказав: "Я нікому не вірю, я сам собі не вірю»».

Історія Отечества. 1939–1991. – М., 1992. – С. 141.

Поміркуйте, якою могла бути кадрова політика людини, яка нікому, навіть собі, не довіряла.

З ініціативи Й. Сталіна до керівництва прийшли люди, які були особисто віддані вождю і стали беззаперечними виконавцями його волі. У секретаріаті ЦК на перші ролі вийшов А. Жданов, у той час як повноваження його соратників Л. Берія і Г. Маленкова були обмежені.

Характерною ознакою тоталітарного сталінського режиму, як і до війни, були дії репресивно-каральної машини. Авторитет Молотова і Калініна через арешти їхніх жінок вдалося дискредитувати. Під загрозою був навіть Берія. В оточенні Сталіна ніхто не міг почувати себе впевнено. У будь-який момент вони могли стати «ворогами народу», від яких Сталін звільнявся без жалю. Незахищеність від репресій породжувала у підлеглих вождя невпевненість, бажання приховати свої істинні погляди та вижити.

Сучасні історики по-різному оцінюють післявоєнне перебування Сталіна при владі: від виправдання його дій до засудження вседозволеності й терору. Проте вони єдині в одному – це був час найвищого піднесення й уславлення особи Сталіна в суспільстві за майже 30 років його перебування при владі.

Післявоєнне українське суспільство не було «єдиним і монолітним». Основна маса населення зберігала оптимізм та віру в радянську владу. Проте в частини суспільства воєнні поневіряння та повоєнні репресії породжували песимізм і зневіру.

2. Освіта і наука

Відразу після звільнення розпочалася відбудова освітніх закладів, яка супроводжувалася величезними труднощами. Було зруйновано 8 тис. шкіл, не вистачало шкільного приладдя і вчителів, що суттєво позначалося на якості навчально-виховного процесу.

Фінансування освіти велося за залишковим принципом, що породжувало хронічну нестачу коштів. Часто для спорудження

і ремонту шкіл застосовувався метод «народної будови». Першим його втілили в життя мешканці с. Верхівня на Житомирщині, де батьки, вчителі та учні відбудували школу. У 1950 р. довоєнна мережа шкіл в Україні практично була відновлена, хоча становище з шкільними приміщеннями ще довго залишалося напруженим.

Матеріальна скрута багатьох сімей не дозволяла частині дітей вчитися. Створений фонд всеобучу до певної міри взяв на себе обов'язки із забезпечення дітей одягом, взуттям і харчуванням.

Під час війни значна кількість молоді припинила навчання в денних школах. Для неї почали відкриватися вечірні школи робітничої молоді, школи сільської молоді та заочні школи. У республіці відновилася дія закону про загальну семирічну освіту.

Чисельність шкіл та учнів у 1950–1951 навчальному році

Кількість загальноосвітніх шкіл	36,0 тис.
Чисельність вчителів	291,3 тис.
Чисельність учнів	7133,7 тис.
Розподіл учнів по школах (тис.):	
початкові	981,3
семирічні та восьмирічні	3715,3
середні	2127,1
інші	18,2
робітничої молоді	158,2
сільської молоді	128,4
дорослих	5,2

Як і до війни, школи залишалися осередками ідеологічної роботи серед учнівської молоді. Через діяльність піонерської і комсомольської організацій влада виховувала молодь «в комуністичному дусі».

У західних областях України вже в першій половині 1950-х рр. було збудовано 1669 шкіл, розрахованих на майже 500 тис. учнів. Кадрове питання вирішувалося складно. Під час «перевірки» органами освіти третину вчителів було визнано недостатньо підготовленою для роботи в школі. Щоб дістати право на викладання, їм треба було пройти курси ідеологічної перепідготовки. Із східних областей в регіон за післявоєнну п'ятирічку було направлено понад 35 тис. вчителів. Усе це дало можливість здійснити перехід до обов'язкової семирічної освіти.

Картина С. Григор'єва «Прийом в комсомол»

До 1950 р. в Україні відновилася діяльність усіх 160 вузів. Відсутність великої кількості спеціалістів у народному господарстві визначила курс держави на кількісні, а не якісні показники у галузі вищої освіти. Майже половина студентів навчалася на заочних або вечірніх відділеннях, що суттєво знижувало рівень професіоналізму.

Істотно зросла вузівська мережа і в західних областях. У 1946 р. в західних областях функціонувало понад 20 вищих навчальних закладів та 39 технікумів. Найбільшими з них були Ужгородський державний університет та Чернівецький медичний інститут. У вищій школі працювали переважно викладачі із східних та центральних областей. Наприклад, у Львівському університеті з 295 викладачів тільки 49 викладали українською мовою, що викликало невдоволення в суспільстві.

Після смерті О. Богомольця президентом Академії наук України було обрано академіка О. Палладіна. Темпи розвитку АН УРСР як цілісного наукового організму після війни стали набагато вищими.

О. Палладін

Академічні установи розміщувалися переважно в Києві, хоча в 1950 р. були здійснені заходи з розвитку Львівського філіалу АН УРСР.

Наукові установи України (1950 р.)

Наукові установи, у тому числі науково-дослідні	462
інститути, їх філіали та відділення	166
Наукові працівники (тис.)	22,4
у тому числі:	
у вищих навчальних закладах	14,5
у науково-дослідних установах	7,3
Наукові працівники з вченим ступенем (тис.)	
доктори наук	0,9
кандидати наук	6,1

Після війни сталінське керівництво посилювало ідеологічний тиск на інтелігенцію. Для влади вона була «ахіллесовою п'ятою», основним чинником поширення опозиційного мислення.

Мовна джерела

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«Всенародна боротьба з націоналізмами, космополітизмами, сіонізмами – це була частина грандіозної сталінської ідеологічної профілактики, що охоплювала всі сфери суспільного життя, культури, науки, мистецтва. Це була його історична відповідь на сподівання, що їх випробування війни породили в народі».

Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним.
П'ятдесят років без Сталіна. – К., 2003. – С. 79.

1. Поясніть, з якою метою Сталін після війни організував «ідеологічну профілактику», яка охопила всі сфери суспільного життя.
2. Поміркуйте, про які сподівання народу говорить автор.

У 1947 р. було організовано наступ на «науковому фронті». Однією з форм партійного контролю за науковою діяльністю вчених було обрано так звані «творчі дискусії» філософів, біологів, мовознавців. У серпні визнали незадовільною роботу Інституту історії Академії наук УРСР, який очолював відомий вчений М. Петровський. Історики звинувачувалися у відродженні «реакційних вигадок» В. Антоновича і М. Грушевського. Практично в усіх працях учених інституту було «викрито серйозні буржуазно-націоналістичні перекопання». Директора

інституту зняли з посади. З історії викидалися події, факти та історичні особи, які не вписувалися в затверджений Й. Сталіним «Короткий курс історії ВКП(б)».

Особливо великої шкоди «дискусії» завдали біологічній науці. Ще до війни «народний академік» Т. Лисенко почав переслідувати генетику як «лженауку». Після війни він оголосив ген міфічною частинкою, оскільки в ті часи цю елементарну одиницю спадковості ще не можна було побачити.

За підтримки «корифея всіх наук» Й. Сталіна ідеї Т. Лисенка зробили каноном в біологічній науці, серед науковців розпочалися «чистки». Близько трьох тисяч учених відсторонили від наукової діяльності.

Прочитайте висловлювання українських істориків про «лисєнківщину». Дайте відповідь на запитання.

«Народний академік» стверджував, що створення зовнішніх умов для утримання, наприклад, худоби, не просто підвищує надої... а й дає змогу розраховувати на закріплення цих ознак у нащадках».

Хрестоматія з новітньої історії України. 1945–1998 / Упорядн. С. Падалка, П. Панченко, С. Тимченко. – С. 70–71.

Спираючись на знання з біології, поясніть, чим, на ваш погляд, керувався Т. Лисенко, коли стверджував, що зовнішні умови утримання худоби не тільки сприяють підвищенню надоїв, а й можуть закріплювати ці ознаки у нащадках.

Серед тих, хто боровся з Т. Лисенком та його прибічниками, був і академік М. Гришко. У післявоєнні роки справою його життя стало створення в Києві Ботанічного саду.

Академік став автором наукової частини генерального плану будівництва, приділивши значну увагу створенню в ботанічному саду різних природних зон України – «Крим», «Карпати», «Степи», «Ліси».

У 1964 р. ботанічний сад було відкрито, а в 1967 р. він набув статусу науково-дослідного інституту і зараз (з 1991 р.) носить ім'я академіка М. Гришка.

Академік М. Гришко

Особа в історії

Микола Гришко (1901–1964). Народився у сім'ї військових у Полтаві. У 1925 р. закінчив Полтавський сільськогосподарський інститут, працював викладачем у Майнівському сільгосптехнікумі на Чернігівщині. З 1931 р. очолював відділ генетики і селекції Всесоюзного науково-дослідного інституту конопель у Глухові. Пізніше – кафедру генетики і селекції в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка. У 1933 р. видав українською мовою «Курс загальної генетики». Після усунення в 1948 р. від обов'язків голови Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР зосередився на створенні Ботанічного саду, до відкриття якого не дожив кілька місяців.

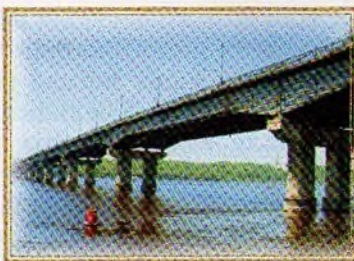
Й. Сталін вирішив «навести порядок» і в новій галузі науки – кібернетиці. Після тривалої дискусії прихильників «псевдонауки» генетики піддали переслідуванням і заборонили займатися науковими дослідженнями. Лисенківщина загальмувала розвиток найбільш перспективних напрямів біологічної науки, відкинувши українську науку на декілька десятиліть.

Меншою мірою влада втручалася в розвиток фізико-математичних наук, оскільки рівень досліджень у цих галузях впливав на військовий потенціал країни. Наприкінці 1940-х рр. під керівництвом М. Лаврентьєва в АН УРСР було створено новий напрям в теорії функцій. Під керівництвом М. Пасічника розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. У 1946 р. в УРСР було здійснено пуск першого в Радянському Союзі атомного реактора. У листопаді 1950 р. в Києві під керівництвом С. Лебедева була закінчена наладка першої в СРСР електронно-обчислювальної машини. Вона складалася з 6 тис. електронних ламп, виконувала 50 операцій в секунду і мала об'єм оперативної пам'яті в 100 слів.

С. Лебедєв

В Інституті електрозварювання АН УРСР, якому у 1945 р. було присвоєно ім'я його засновника Є. Патона, досліджувався й одночасно впроваджувався у виробництво новий метод зварювання під флюсом. Цією технологією зварювали металеві конструкції багатьох відбудовуваних об'єктів. У 1953 р. було введено в дію Київський автошляховий міст ім. Є. Патона – перший зварний міст замість традиційного клепаного.

Міст Патона

3. Література і мистецтво

Перемога у війні зумовила значне моральне піднесення в суспільстві, хоча й не могла заглушити біль утрат. Переплетення цих суперечливих проявів знайшло відображення в творах літератури й мистецтва, змусило по-новому подивитися на радянську дійсність.

Творчість митців сприймалася людьми з інтересом та розумінням. Не втрачали свого притягального впливу твори О. Гончара «Прапорonoсці», М. Рильського «Мандрівка в молодість», В. Некрасова «В окопах Сталінграда» та ін. У літературу прийшли молоді письменники, збагачені життєвим досвідом недавньої війни.

Новими творами збагачили свою творчість художники М. Глущенко, М. Дерегус, О. Шовкуненко, Т. Яблонська.

Картина Т. Яблонської «Хліб». 1949 р.

На трьох кіностудіях в Києві, Одесі і Ялті випускалися фільми різних видів, жанрів та призначення. Серед митців цього часу гідне місце займає творчість режисера І. Савченка. Його фільми «Богдан Хмельницький», «Третій удар», «Тарас Шевченко» мали великий успіх у глядачів. На Київській кіностудії були поставлені фільми Б. Барнета «Подвиг розвідника», М. Донського «Нескорені» та ін. Розквітло науково-популярне кіно. В українських театрах і кіно працювали неперевершені майстри сцени А. Бучма, Н. Ужвій, Г. Юра, М. Яковченко та ін. Образи, які створювали блискучі актори, надовго залишалися в серцях глядачів. Плідно працювали композитори К. Данькевич, Д. Клебанов.

За роки війни в республіках істотно зріс рівень національної свідомості, що не могло лишатися непоміченим у центрі. Ще в січні 1944 р. під час зустрічі в Кремлі з групою українських діячів культури Й. Сталін розкритикував О. Довженка «за відхід від засад марксизму-ленінізму, український буржуазний націоналізм». Після війни розпочалася могутня ідеологічна кампанія з наведення «ідеологічної дисципліни», яку очолив секретар ЦК ВКП(б) «учень і соратник Сталіна» А. Жданов. Вона була спрямована, в першу чергу, на художню інтелігенцію Москви, Ленінграда та українських митців і увійшла в історію як «жданівщина».

Обкладинки журналів
«Звезда» і «Ленинград»

У 1946 р. з ініціативи Й. Сталіна видається ряд партійних постанов, в яких представники творчої інтелігенції звинувачувалися у «низькопоклонстві перед Заходом» та «буржуазному націоналізмі». У постанові «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» різкій критиці піддали А. Ахматову та М. Зощенку, оскільки їхня творчість не відповідала «офіційній партійній лінії в літературі».

Українська влада відразу відреагувала на постанову центру. Було прийнято постанови про журнали «Перець» і «Вітчизна», пізніше – «Про журнал “Дніпро”», проведено пленум Спілки письменників України.

Мовою джерела

Прочитайте уривок із доповіді О. Корнійчука на пленумі Спілки письменників України «Про виконання постанови ЦК ВКП(б) «Щодо журналів “Звезда” і “Ленинград”» (вересень 1947 р.).

«Поява шкідливого «Нарису історії української літератури» об'єктивно допомагає найлютішим ворогам українського народу – українсько-німецьким націоналістам. Президія Спілки та її голова т. Рильський не вжили заходів, щоб вчасно перешкодити проникненню в радянську літературу ворожих тенденцій...

...Журнал «Вітчизна» (ред. Т. Яновський) надає місця статтям і творам, які проїняті буржуазною ідеологією, міщанськими поглядами на життя, аполітичністю».

Хрестоматія з історії України / В. Гусєв, Г. Сургай. – К., 1996. – С. 273.

1. Що мав на увазі доповідач, коли гостро критикував «проникнення в радянську літературу ворожих тенденцій»?
2. Поміркуйте, чому влада так непримиренно ставилася до «українсько-німецьких націоналістів».

Крім журналів «Вітчизна» та «Перець» під вогонь критики потрапили українські літератори та репертуари драматичних і оперних театрів УРСР. Першою жертвою став письменник-гуморист Остап Вишня, якого звинуватили у створенні шкідливих за ідейним змістом творів. За «Мисливські усмішки» письменника засудили на 10 років таборів.

З березня по грудень 1947 р. республіканську партійну організацію очолював найближчий соратник Сталіна Л. Каганович – лиховісна для України постать. Він активно включився у кампанію переслідування українських письменників: М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, А. Малишка.

З відкликанням Л. Кагановича з України переслідування інтелігенції не припинилися. У 1948 р. з'явилася постанова політбюро ЦК КП(б)У про поліпшення музичного мистецтва в республіці.

Мовою джерела

Прочитайте витяг із постанови ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва в Україні у зв'язку з рішенням ЦК ВКП(б) «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі». (1948 р.) Дайте відповідь на запитання.

«Представники формалістичного напрямку в Україні порвали з кращими традиціями класичної музичної спадщини, і в першу чергу російської класичної музики, що має світове значення.

...Багато українських композиторів пішли хибним шляхом псевдоноваторства... Антинародний формалістичний напрям в українському музичному мистецтві виявився насамперед в творах композитора Б. Лятошинського та його наслідувачів... Небезпека і глибока шкода формалістичного напрямку в музиці в Україні посилюється тим, що окремі українські композитори ще не позбавились повністю впливу буржуазної, націоналістичної ідеології...

Це особливо характерно для творчості композитора М. Вериківського, більшість творів якого присвячені історичній тематиці: «Маруся Богуславка», «Пан Коцький», «Сагайдачний» та ін.».

Хрестоматія з історії України. В. Гусєв, Г. Сургай. – К., 1996. – С. 275–276. Поясніть, чому історична тематика в творах українських композиторів вважалася «псевдоноваторством» та виявом «буржуазної ідеології».

Влада намагалася ізолювати радянське суспільство від західного впливу. На початку 1947 р. були заборонені шлюби з іноземцями. Знайшли внутрішнього ворога – «безродного космополіта». Узимку 1948–1949 рр. в Україні була розгорнута кампанія, направлена на боротьбу з «низькопоклонством перед Заходом» та «космополітизмом». Цього разу ідейне вістря було спрямоване на боротьбу проти письменників-євреїв. Їх звинувачували в антипатріотизмі, схильності перед культурою Заходу та інших «гріхах».

У 1950 р. було ліквідовано Кабінет єврейської літератури, мови і фольклору при Академії наук УРСР. Його керівник Е. Співак був заарештований і помер у в'язниці, репресовані 19 єврейських письменників.

2 липня 1951 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття Л. Кагановича «Проти ідеологічних перекирвань у літературі». В ній у безжальних виразах плондрувалося ім'я В. Сосюри за його вірш «Любіть Україну». Його запідозрили в зв'язках з емігрантськими колами, навісили тавро «українського націоналіста» тільки за те, що він закликав любити Україну й ані словом не обмовився про

К. Данькевич

Сталіна. Небезпека арешту та моральні тортури змусили поета звернутися до Й. Сталіна з покайним листом. У той час десятків літераторів, звинувачених у націоналізмі та відступництві, змусили «каятися» й визнавати «неймовірні помилки». Таврували твори Ю. Яновського, І. Вільде, Л. Забашти, П. Воронька, М. Рильського та ін.

Не оминули сумної долі й композитори. Зокрема, було засуджено оперу К. Данькевича «Богдан Хмельницький».

Суспільство жило в постійній напрузі. Ніхто не міг почувати себе в безпеці. І тільки смерть Сталіна перервала лиховісний ланцюг непередбачуваної ідеологічної реакції.

ВИСНОВКИ

Після закінчення війни держава почала здійснювати тотальний ідеологічний тиск на всі сфери суспільного життя. Особливо сильним він був в Україні.

Проте розвиток духовного життя в республіці, хоча й деформований сталінізмом, не припинявся: з'являлися талановиті літературні, образотворчі й музичні твори, театральні вистави

й кінофільми. Вони були пройняті щирою вірою в майбутнє. Тогочасна культура сприймалася основною масою українського населення з інтересом і розумінням.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Спираючись на знання з літератури, поясніть значення поняття «соціалістичний реалізм».
2. Назвіть імена відомих вам діячів науки і культури.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Використовуючи підручник, додаткові матеріали, спогади рідних і знайомих, схарактеризуйте спільну роботу держави і громадськості з відбудови народної освіти в післявоєнний період.
2. Загальновідомо, що офіційна влада називала генетику і кібернетику «псевдонауками» та вдалася до розгрому цих наукових шкіл. Чи відбулося це на подальшому розвитку цих напрямів в Україні з погляду сьогодення? Відповідь аргументуйте.

Висловіть власне судження

1. Проаналізуйте чинники, які впливали на ідеологічну обстановку в Радянському Союзі після Другої світової війни. Поясніть, чому саме в Україні ідеологічний тиск центру був особливо сильним.
2. Прочитайте вірш В. Сосюри «Любіть Україну». Які думки і почуття викликав у вас цей твір? Порівняйте їх з тогочасною офіційною оцінкою вірша. Зробіть відповідні висновки.

Працюємо з документом

Прочитайте тексти щодо визначення сталінізму. Дайте відповіді на запитання.

1. «У звітній доповіді на XIX з'їзді партії Г. Маленков у присутності Сталіна визначив “сталінізм” як “сучасне втілення марксистсько-ленінського вчення”».

История Отечества. 1939–1991. – М., 1992. – С. 134.

2. «Одна з форм тоталітаризму, яка становила крайню, радикальну форму реалізації комуністичного, марксистсько-ленінського вчення. Передбачав звеличення ролі однієї особи, приписування їй за життя визначального впливу на хід історичного розвитку, коли ця особа підміняє все керівництво партії, ліквідує демократію, встановлює диктаторський режим».

Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С. 634.

1. Спираючись на знання із всесвітньої історії, поміркуйте, чим відрізняються наведені визначення сталінізму.
2. Дайте власне визначення сталінізму.

Тестові завдання

Хронологія

1. Позначте, коли в УРСР було здійснено пуск першого в Радянському Союзі атомного реактора.

А 1945 р.

Б 1946 р.

В 1944 р.

Г 1948 р.

Терміни, поняття

2. У подальшому переліку позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Відсутність патріотизму, гордості за свій народ, свою культуру та традиції, схилення перед усім зарубіжним – це...».

А патріотизм

Б расизм

В космополітизм

Г націоналізм

Послідовність

3. Розставте в хронологічній послідовності ідеологічні кампанії, організовані московським центром.

А проти музикантів

Б проти «космополітів»

В проти В. Сосюри та письменників

Г проти історичної науки

Відповідність

4. Визначте відповідність діячів культури та мистецтва галузям, у яких вони працювали.

А К. Данькевич

Б О. Шовкуненко

В А. Бучма

Г Остап Вишня

1. Література

2. Театр

3. Музика

4. Живопис

Відкрите запитання

Чому Й. Сталін час від часу організовував ідеологічні кампанії, спрямовані то проти окремих діячів, то проти груп населення? Свою точку зору обґрунтуйте.

Повторювально-узагальнювальний урок

Орієнтовний перелік запитань і завдань до теми
«Україна в перші повоєнні роки (1946 – перша половина
1950-х рр.)»

Пригадайте!

1. Коли Україна увійшла до складу ООН?
2. Назвіть дату створення Наркомату закордонних справ УРСР.
3. Коли почалася відбудова української економіки?
4. Коли було прийнято «сталінський план перетворення природи»?
5. Назвіть дату відновлення першої черги Дніпрогесу.
6. Ліквідація Української греко-католицької церкви відбулася у _____ в _____ р.
7. Коли і як розпочався ідеологічний тиск на літераторів?
8. Репресивні постанови про українські журнали _____ вийшли в _____ р.
9. Розгром генетиків і кібернетиків завершився в _____ р.
10. Коли й за що почалося переслідування В. Сосюри?
11. Пуск першого атомного реактора в Україні відбувся в _____ р.

Дайте визначення основних термінів і понять

Відбудовний процес, репатріанти, ленд-ліз, екстенсивний шлях розвитку, ВПК, капіталовкладення, позички, «план Маршалла», «ударна будова», мобілізаційний ресурс, тоталітарна економіка, ідеологічний тиск, «космополітизм», депортація, спецпоселення, «псевдонауки генетика й кібернетика».

Що ви знаєте про історичні персоналії?

А. Ахматова, М. Вериківський, М. Гришко, К. Данькевич, М. Деревус, А. Жданов, М. Зоценко, Г. Костельник, М. Рильський, І. Савченко, Й. Сліпий, В. Сосюра, Й. Сталін, М. Хрущов, О. Шовкуненко, Т. Яблонська, Ю. Яновський.

Запитання і завдання

1. Позначте різницю між відновленням і відбудовою післявоєнної економіки України.
2. Покажіть на карті місця основних післявоєнних новобудов.
3. Проаналізуйте становище західноукраїнських земель після війни.

4. Поясніть, чому відбудові західноукраїнських земель приділялося значно більше уваги, ніж східних.
5. Чому після війни збільшилася кількість шкіл робітничої та сільської молоді та шкіл для дорослих?
6. Наведіть факти, які свідчили б про переслідування Української греко-католицької церкви.
7. Визначте основну мету післявоєнної п'ятирічки в Україні.
8. Поясніть, яку основну мету переслідував Й. Сталін, організовуючи післявоєнні ідеологічні репресії.
9. Чому основна маса населення не чинила спротиву репресивній політиці центру?
10. Яку позицію займав ЦК КП(б)У під час післявоєнних репресій проти діячів літератури й мистецтва? Поясніть, чому.

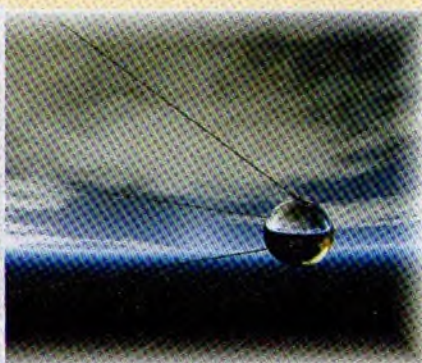
Поміркуйте!

1. Чи можна погодитися з рішенням про те, що реєвакуація українських промислових підприємств була недоцільною? Відповідь аргументуйте.
2. Поясніть, чому на відбудовних роботах Донбасу широко використовувалася праця військовополонених та репатріантів.
3. Існують різні точки зору щодо причин післявоєнного голоду в Україні. Висловіть вашу позицію.
4. Уявіть, що у вас є можливість вплинути на організацію післявоєнної відбудови України. Назвіть ваші п'ять основних кроків у соціально-економічній політиці. Аргументуйте ваше рішення.
5. Поясніть, чому в скрутні економічні повоєнні часи держава приділяла значну увагу розвитку освіти.
6. Поясніть, чому рівень соціального забезпечення в місті і селі був різним.
7. Чи можна вважати, що головною метою радянської влади в процесі розвитку культури в Західній Україні була боротьба з національною ідеєю та за прискорену русифікацію?
8. Факти свідчать про те, що особливої гостроти ідеологічна боротьба в Україні набула за часів перебування Л. Кагановича на посту першого секретаря ЦК КП(б)У. Чому, на ваш погляд, українська інтелігенція змушена була коритися цьому тиску?
9. Поясніть, з якою метою після війни була затаврована довоєнна історична школа М. Грушевського.
10. Які твори українських митців післявоєнного періоду справляють на вас певний вплив? Поясніть, чому.

Тема 3.

УКРАЇНА В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ (СЕРЕДИНА 1950-х – СЕРЕДИНА 1960-х рр.)

Чому реформи М. Хрущова охопили майже всі сфери суспільного життя, але, в переважній більшості, не дала очікуваних результатів?

§13 Лібералізація суспільно-політичного життя

Пригадайте!

1. Як ви розумієте термін «тоталітаризм»?
2. Чому Й. Сталін з неприхованою підозрою ставився до свого найближчого оточення?

Основні терміни і поняття

► Політична боротьба ► «чистки» ► реабілітація ► культ особи ► депортація ► деєсталінізація ► волюнтаризм.

1. Боротьба за владу

У жовтні 1952 р. відбувся XIX з'їзд партії, який перейменував ВКП(б) у Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС). За станом здоров'я Сталін не зміг зробити звітну доповідь. У січні 1953 р. вождя оглянув відомий лікар-терапевт професор В. Виноградов.

Мова джерела

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

«Професор В. Виноградов, виявивши різке погіршення стану здоров'я вождя, порекомендував йому суворий постільний режим з повним припиненням будь-якої діяльності. Сталін дуже розгнівався і закричав: «В кайдани його! В кайдани!»».

Степаніщев О. *Історія Отечества*. – М., 2001. – С. 304.

Поясніть, чому Сталін так відреагував на суто медичну рекомендацію, хоча розумів, що стан його здоров'я незадовільний.

Професора, разом з іншими фахівцями, які обслуговували Кремлівську лікарню, заарештували й затаврували «лікарями-убивцями». У суспільстві чекали нової хвилі репресій, але на початку березня стан здоров'я вождя різко погіршився. 5 березня 1953 р. Й. Сталін помер.

Усна історія

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«І все-таки, коли він (Сталін. – Авт.) помер, це було велике горе. Пригадую: 6-та година ранку, коли повідомили по радіо, – і в один момент весь

гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев піднявся, що задрожали стіни гуртожитку, всі плакали, і я плакав. Такий же плач стояв і на мітингу в інституті».

Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К., 2003. – С. 11.

1. Чому, на вашу думку, смерть Сталіна для простих людей була великим горем?
2. Поясніть, чому студент Іван Дзюба в день смерті Сталіна плакав разом з усіма, а через роки, уже як зріла людина, висловився іронічно: «всенародний рев».

Після смерті Сталіна розпочалася боротьба за владу. Ключові посади в державі дісталися Г. Маленкову, Л. Берії й М. Хрущову. Кожен з них, шукаючи підтримки суспільства, заявив про своє бажання внести зміни в життя країни.

Г. Маленков, який очолив Радуміністрів СРСР, виступив проти «культу особи» та ініціював зміни в оподаткуванні села, щоб зацікавити селян в результатах власної праці.

Л. Берія бажав розпочати реабілітацію громадян, репресованих міністерством держбезпеки в повоєнний період, залишивши поза увагою репресії довоєнних років, якими він керував особисто. Він припинив справу «лікарів-убивць», вніс пропозицію ліквідувати систему примусової праці ГУЛАГу, висловився за розширення прав союзних республік та проти русифікації. Контролюючи державні архіви, Берія викликав небезпідставний страх у своїх колег, які боялися викриття власної участі в сталінських злочиннях.

М. Хрущов, якого всі вважали обмеженим і безпечним, почав з кадрових питань. Особливу увагу звертав на Україну. За 10 років керівництва Компартією України він залишив у республіці багато відданих йому особисто партійних працівників. У червні Хрущов домігся усунення першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова і призначення О. Кириченка – першого українця на цій посаді. Радуміністрів УРСР очолив Д. Коротченко.

Спираючись на підтримку в середовищі воєначальників, зокрема Г. Жукова, та членів «колективного керівництва», М. Хрущову вдалося усунути Л. Берію від влади.

Мовно-джерела

Прочитайте уривок із спогадів маршала Г. Москаленка. Дайте відповіді на запитання.

«У приймальні (голови Ради міністрів СРСР. – Авт.) знаходилося 15–17 осіб у цивільному й військовому одязі. Більше за всіх людей було від Л. Берії. О 13.00 26 червня 1953 р. подали сигнал, і ми – п'ятеро озброєних і шостий т. Жуков – швидко увійшли до кабінету, де йшло засідання. Тов. Маленков оголосив: "Іменем радянського закону заарештувати Берію". Усі витягли зброю, я направив її прямо на Берію.

Усе відбулося для Берії так швидко, що він розгубився. Під час арешту в його портфелі був аркуш паперу, весь розписаний червоним олівцем – «Тривога, тривога»... і так багато разів.

23 грудня 1953 р. Берія був засуджений і розстріляний, а тіло спалене».

История Отечества (Руков. В. Островский). – М., 1992. – С. 142.

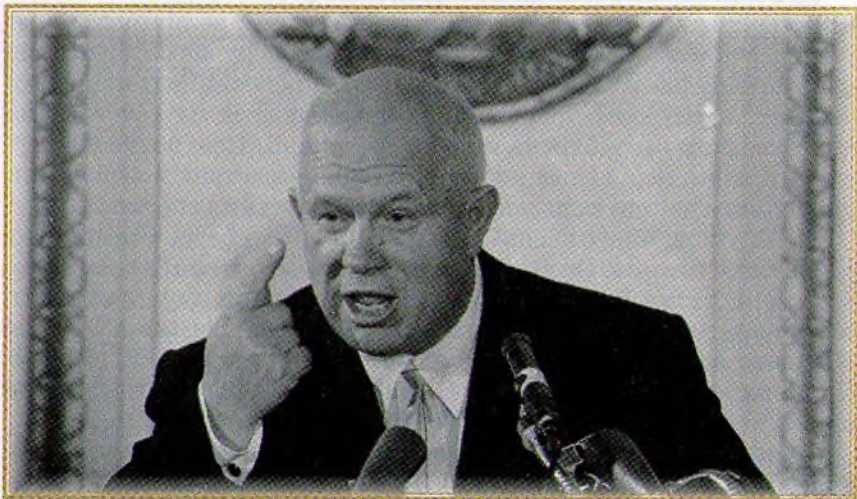
1. Поясніть, чому арешт Берії проходив з такими пересторогами.

2. Поміркуйте, чому Берія так боявся арешту.

В апараті міністерств внутрішніх справ і держбезпеки, якими керував Берія, провели «чистку». Головне управління таборами (ГУЛАГ) передали в підпорядкування міністерству юстиції. На базі МДБ було утворено Комітет державної безпеки (КДБ).

2. XX з'їзд КПРС

У вересні 1953 р. М. Хрущов домогся обрання на пост першого секретаря ЦК КПРС, чим практично виграв етап політичної боротьби за владу.

М. Хрущов

Микита Хрущов (1894–1971) – радянський партійний і державний діяч. З 1920 р. на партійній і господарській роботі в Україні. З 1935 р. перший секретар Московського обласного комітету, Московського обласного і міського парткомів. З 1938 р. по березень 1947 р. та з грудня 1947 р. по 1949 р. перший секретар ЦК КП(б)У і одночасно в 1944–1947 рр. – голова РНК (Ради міністрів) УРСР. З 1949 р. секретар ЦК і перший секретар Московського обласного комітету ВКП(б). З 1953 по 1964 р. – перший секретар ЦК КПРС і одночасно в 1958–1964 рр. – голова Ради міністрів СРСР.

У лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС. У звітній доповіді М. Хрущова підтверджувалася лінія на розрядку міжнародної напруженості й зазначалося, що третя світова війна не є неминучою.

В останній день роботи з'їзду Хрущов виступив з доповіддю «Про культ особи та його наслідки», яка справила надзвичайне враження на присутніх. На неспростовних фактах доводилося, що культ особи Й. Сталіна призвів до трагедії перших років війни з нацистською Німеччиною, депортації народів, масових репресій 1937–1938 рр. та повоєнних років. Проте в доповіді засуджувалися лише «культ особи» та репресії. Політика партії на всіх етапах «соціалістичного і комуністичного будівництва» визнавалася правильною.

Делегати XX з'їзду від України

Ця лінія дістала продовження у резолюції Пленуму ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи і його наслідків», де підкреслювалось, що репресії стали наслідком негативних рис характеру Й. Сталіна.

Держава визнала відсутність вини за багатьма репресованими громадянами, тобто «реабілітувала» тих, хто постраждав надмірно або незаслужено. Десятилітній період після смерті Сталіна увійшов в історію як «відлига» (за назвою повісті І. Еренбурга), яка точно характеризувала процес змін, що відбувалися в тогочасному суспільстві.

Проте на тлі реабілітаційного процесу сталінський ГУЛАГ продовжував існувати. У вересні 1955 р. тринадцять в'язнів мордовських спецтаборів написали «Відкритого листа українських політичних в'язнів до Організації Об'єднаних Націй».

Мовне джерело

Прочитайте уривок з відкритого листа українських в'язнів ГУЛАГу. Дайте відповідь на запитання.

«Нам відібрано всяке елементарне право існування на землі. Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10–25 р. не за бандитизм, як це вони (большевики) вияснюють перед світом, – не за підпал, убійства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі».

Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VIII. – К., 2001. – С. 154.

Поміркуйте, яке враження справив лист на світову громадськість.

Влада змушена була піти на істотне скорочення чисельності в'язнів ГУЛАГу. З вересня 1955 р. були звільнені всі німецькі військовополонені та амністовані засуджені за співробітництво з окупаційним режимом під час війни. В Україну повернулися кілька тисяч вояків УПА та членів їхніх сімей.

Не підлягали реабілітації провідні діячі ОУН і УПА, жертви політичних репресій до 1934 р. та репресовані за «український буржуазний націоналізм». Держава не визнала себе винною в депортаціях селян під час колективізації, депортації населення західних областей, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з південних областей України.

Навесні 1959 р. у таборах і колоніях СРСР ще утримувалося 11 тис. ув'язнених за статтями кримінального кодексу.

На початку 1960-х рр. М. Хрущов заявив, що в Радянському Союзі політичних в'язнів немає.

3. Десталінізація, здійснювана М. Хрущовим

Викриття злочинів Сталіна було здійснено М. Хрущовим у супереччю волі більшості членів вищого партійно-радянського керівництва. Значна частина рядових комуністів теж не змогла сприйняти звинувачень на адресу Сталіна.

У багатьох партійних організаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу. Партійні працівники вимагали припинити шкідливу, на їхній погляд, пропагандистську кампанію.

Зокрема, в листі від Київського міського комітету партії висловлювалися побоювання, що боротьба з культом особи ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні і посилить небезпеку поширення «українського буржуазного націоналізму». Аналогічна інформація приходила й з інших республік та від окремих громадян.

У цій ситуації вище партійне керівництво країни наважилося на відкритий опір Хрущову. 18 червня 1957 р. на засіданні президії ЦК КПРС було поставлено питання про відставку М. Хрущова. Думки присутніх розділилися. Протиборство тривало чотирі дні й завершилося перемогою М. Хрущова. Червневі події було названо «спробою державного перевороту», а їхніх учасників – «антипартійною групою».

Мовою джерела

Прочитайте уривок із запису бесід з В. Молотовим і дайте відповіді на запитання.

«В 1957-му Хрущов був знятий на три дні. Він головував тоді на засіданні Політбюро (на той час політбюро називалося президією ЦК, де головою був М. Хрущов. – Авт.). Його зняли тільки з посади голови. Його не звільнили й звільнити не могли. Це вирішує Пленум ЦК (засідання ЦК КПРС, яке відбувалося кілька разів на рік. – Авт.)... Нас 7 з 11, а за нього троє, у тому числі й Мікоян. У нас програми ніякої не було, єдине – зняти Хрущова, призначити його міністром сільського господарства... Жуков – крупний військовий, але слабкий політик. Він відіграв вирішальну роль у зведенні Хрущова на п'єдестал, а потім сам проклинав його».

История Отечества (Автор. коллект. под руков. В. Островского). – М., 1992. – С. 163–164.

1. Поміркуйте, на що розраховували противники М. Хрущова, знаючи, що остаточне рішення в його звільненні приймає не президія, а пленум ЦК КПРС.
2. Про яку програму, на вашу думку, говорив Молотов?

Долаючи опір політичних суперників, М. Хрущов зробив низку кадрових змін.

Суттєво оновився склад ЦК КПРС і його президії. Г. Жуков, який відіграв ключову роль у знешкодженні Л. Берії та червневих подіях 1957 р., був звільнений з посади міністра оборони й виведений зі складу президії ЦК КПРС. В Україні партійну організацію очолив М. Підгорний. На початку 1958 р. М. Хрущов зосередив у своїх руках дві вищі посади: лідера партії й голови уряду.

У жовтні 1961 р. відбувся XXII з'їзд партії. У звітній доповіді М. Хрущова на конкретних фактах доводилася безпосередня участь К. Ворошилова, Л. Кагановича, Г. Маленкова і В. Молотова у злочинах сталінської доби, що остаточно підірвало їхній авторитет у суспільстві.

Знову було піднято тему особистої відповідальності за репресії Й. Сталіна. Делегати з'їзду ухвалили рішення винести з мавзолею тіло Сталіна та поховати його біля Кремлівської стіни.

Усна історія

Прочитайте уривок зі спогадів О. Аджубея про XXII з'їзд КПРС. Дайте відповіді на запитання.

«Декілька делегатів запропонували винести тіло Сталіна з мавзолею. Не пам'ятаю, хто висловив цю ідею, але за неї "ухопилися"... За одну ніч з мавзолею зникло слово "Сталін". Труну з тілом Сталіна опустили в глибоку могилу і залили кількома кубометрами бетонної суміші...».

Аджубей А.И. Крушение иллюзий. – М., 1991. – С. 148.

1. Поясніть, чому, за рішенням влади, тіло Сталіна виносили з мавзолею вночі, поспіхом.
2. Поміркуйте, чому твір О. Аджубея носить назву «Крушение иллюзий».

По всій країні демонтувалися пам'ятники Сталіну, перейменовувалися міста, вулиці, підприємства та навчальні заклади, які носили його ім'я. Зокрема, у листопаді 1961 р. місто Сталіно (колишня Юзівка) було перейменовано в Донецьк, а Сталінська область – в Донецьку.

На з'їзді було прийнято нову програму партії, у якій стверджувалося, що через 20 років, тобто в 1981 р., «нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі». У прийнятому статуті партії проголошувався принцип систематичного оновлення складу партійних органів, що викликало невпевненість у майбутньому у вищого партійного керівництва, яке зрозуміло, що така політика загрожує руйнуванням основ тоталітарного ладу, й почало пошуки нового лідера.

У жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС було поставлене питання про недовіру М. Хрущову. 14 жовтня ЦК увільнив його від обов'язків першого секретаря й глави уряду. Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. Брежнєва, на посаду голови Ради міністрів СРСР рекомендовано О. Косигіна. У змові брали участь і високопосадовці з України. Невдовзі вони дістали підвищення: П. Шелест (з 1963 р. – перший секретар ЦК Компартії України) став членом президії ЦК КПРС, М. Підгорний – головою президії Верховної Ради СРСР.

М. Хрущов завжди був самовпевненим і часто не прислухався до думок інших, за що був звинувачений у волюнтаризмі та суб'єктивізмі. Хоча реформи Хрущова мали непослідовний характер, у період його правління в державі суттєво зміцнився науково-технічний і виробничий потенціал. Відбулася демократизація суспільства, що суттєво оздоровило духовне життя, сприяло появі «шістдесятників» і породило дисидентський рух.

П. Шелест і М. Підгорний

4. Міжнародні відносини

У 1953 р. Радянський Союз успішно випробував водневу зброю, розпочав роботу зі створення міжконтинентальних ракет. З метою недопущення посилення впливу НАТО в Європі, у травні 1955 р. СРСР ініціював створення воєнно-політичного блоку – Організації Варшавського договору (ОВД). З його появою в міжнародних відносинах закінчилося формування двополюсного світу. «Холодна війна» набирала обертів.

Країни Східної й Центральної Європи сприйняли десталінізацію як можливість зміни зовнішньополітичного курсу Кремля. Улітку 1956 р. в Польщі відбулися багатотисячні антирадянські виступи. Їхні учасники вимагали зміни польського партійного лідера, скасування інституту радянських радників у Війську Польському, рівноправного партнерства в зовнішній торгівлі. Радянський Союз не наважився застосувати зброю. Польщу очолив раніше репресований Владислав Гомулка.

Восени того ж року повстали угорці. Вони вимагали виведення радянських збройних сил, встановлення демократії, зміни керівництва держави. У ході повстання партію очолив раніше репресований Янош Кадар, а уряд – Імре Надь. Останній оголосив про вихід Угорщини з ОВД. Цього разу Кремль кваліфікував угорські революційні події як контрреволюційний переворот і застосував військову силу. Під час штурму Будапешта радянськими військами загинуло майже 20 тис. осіб.

Радянські війська та повстанці у Будапешті 1956 р.

За часів М. Хрущова зовнішня політика була більш відкритою, ніж у попереднє десятиліття. Радянський керівник почав зустрічатися з лідерами західних країн, хоча часто переговори не давали відчутних результатів. Про це свідчили нарада в Женеві за участю представників США, Великої Британії, Франції і СРСР (1955), візит Хрущова до США (1959), зустріч радянського керівника з президентом Дж. Кеннеді у Відні (1961).

У жовтні 1962 р. через спробу СРСР розмістити ракети на Кубі спалахнула Карибська криза, яка ледве не призвела до третьої світової війни. У наслідку між Кремлем і Білим домом було встановлено прямий зв'язок, що відіграв велику роль у прискоренні порозуміння між керівниками двох держав.

У серпні 1963 р. міністри закордонних справ СРСР, США і Великої Британії підписали в Москві Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою. Наприкінці листопада Договір ратифікувала Верховна Рада УРСР.

Помітною була участь Міністерства закордонних справ УРСР в діяльності міжнародних організацій: Комісії ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародної організації праці (МОП), Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) та ін. У 1957 р. відкрилося постійне представництво УРСР при ООН. За поданням УРСР ЮНЕСКО прийняло рішення про широке відзначення в 1964 р. 150-ї річниці від дня народження Т. Шевченка.

Зовнішньоекономічні стосунки України розвивалися переважно з країнами – членами РЕВ.

Багато українських спеціалістів надавали допомогу в побудові промислових об'єктів у Польщі, Румунії, Угорщині, Болгарії тощо. Розвивалися економічні зв'язки з країнами «третього світу».

У межах країн РЕВ під пильним оком відповідних органів активізувалося пересування громадян. Зв'язки відбувалися переважно у формі обміну делегаціями з Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною, Румунією, Болгарією.

ВИСНОВКИ

XX з'їзд КПРС узяв курс на лібералізацію партійно-радянської політичної системи, зробивши невідворотною відмову від масових репресій як методу управління державою. Найважливішим елементом десталінізації була ліквідація ГУЛАГу.

Зміни, що розпочалися в радянському суспільстві, особливо різкими були в Україні, яка в сталінську добу зазнала найбільш жорстоких репресій.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Укажіть прізвище першого секретаря ЦК Компартії України, якого було призначено в 1963 р.
2. Складіть план розповіді на тему «Десталінізація».

Питання для обговорення в групі, класі

1. Подумайте, як вплинуло на внутрішню і зовнішню політику УРСР перебування українців на вищих керівних посадах СРСР. Відповідь аргументуйте.
2. Поміркуйте, чому перша спроба усунення М. Хрущова від влади виявилася невдалою.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому саме Л. Берія почав у 1953 р. реабілітацію репресованих громадян.
2. Чи згодні ви з думкою, що перша реабілітація жертв сталінського режиму викликала великий резонанс у суспільстві.

Працюємо з документом

Прочитайте дві точки зору щодо культу особи Сталіна. Дайте відповіді на запитання.

«Після смерті Й. Сталіна Центральний Комітет партії почав суворо й послідовно здійснювати курс на роз'яснення недопустимості... звеличування однієї особи, перетворення її на якусь надлюдину, наділену надзвичайними якостями, на зразок бога.

Ця людина начебто все знає, все бачить, за всіх думає, все може зробити, вона непогрішима у своїх вчинках.

У зв'язку з тим, що не всі ще уявляють собі, до чого на практиці призводив культ особи, яка величезна шкода була завдана порушенням принципу колективного керівництва в партії і зосередження неозорої, необмеженої влади в руках однієї особи, Центральний Комітет партії вважає за необхідне доповісти XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу матеріали із цього питання».

Доклад Н.С. Хрущёва «О культе личности и его последствиях». Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. – М., 1991. – С. 19.

«Це пояснення було дуже обмеженим. Воно старанно обходило соціальне коріння явища, поверхово визначеного як культ особи, його органічний зв'язок з тоталітарно-бюрократичною природою радянської системи, створеною самою компартією».

Мироненко С. История России. XX – начало XXI века. – М., 2007. – С. 252.

1. Поясніть, який погляд на культ особи ви підтримуєте.
2. Поміркуйте, чи міг би М. Хрущов на XX з'їзді партії висловити точку зору сучасних істориків. Відповідь обґрунтуйте.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік, у якому відбувся XX з'їзд КПРС.

- А** 1953 р.
- Б** 1954 р.
- В** 1955 р.
- Г** 1956 р.

Терміни й поняття

Позначте поняття, якому академік НАН України І. Дзюба дає таке визначення: «Тип ідеології і державного будівництва, соціальної психології та практичної моралі, що сформувалася в СРСР за кілька десятиліть, де тоталітарний режим намагався силовими методами вирішити грандіозні завдання модерного соціалістичного суспільства, — це ...»

- А** соціалізм
- Б** ленінізм
- В** сталінізм
- Г** комунізм

Послідовність

Визначте хронологічну послідовність подій.

- А** прихід до влади М. Хрущова
- Б** утворення ОВД
- В** утворення РЕВ
- Г** прихід до влади Л. Брежнєва

Відповідність

Позначте відповідність історичних подій датам, коли вони відбувалися.

А 1961 р.	1. Нарада представників СРСР, США, Великої Британії і Франції в Женеві
Б 1959 р.	2. Карибська криза
В 1962 р.	3. Візит М. Хрущова до США
Г 1955 р.	4. Зустріч М. Хрущова з Дж. Кеннеді у Відні

Відкрите запитання

Поміркуйте, чи був би можливий сталінізм без Й. Сталіна. Дайте розгорнуту відповідь.

§14-15

Спроби соціально-економічних реформ

Пригадайте!

1. Які особливості відрізняли економіку СРСР від економіки розвинених країн Європи в 1950-х рр.?
2. Чим пояснювалося науково-технічне відставання Радянського Союзу від США в 1950-х рр.?

Основні терміни і поняття

►Цілинні та перелогові землі ►ВПК ►децентралізація ►науково-технічна революція ►науково-технічний прогрес ►фонд нагромадження ►постіндустріальне суспільство

1. Вплив аграрної політики М. Хрущова на сільське господарство України

Після смерті Й. Сталіна перші кроки в зміні економічної політики партії зробив глава уряду СРСР Г. Маленков.

Мовне джерело

Прочитайте витяг з виступу голови уряду СРСР на сесії Верховної Ради СРСР і дайте відповіді на запитання.

«До цього часу в нас не було можливості розвивати легку й харчову промисловості такими темпами, як важку промисловість. Зараз ми можемо, а значить, і зобов'язані в інтересах більш швидкого підвищення матеріального і культурного рівня життя народу, всебічно форсувати розвиток легкої промисловості... Невідкладне завдання полягає в тому, щоб упродовж двох-трьох років різко підвищити забезпеченість населення продовольчими і промисловими товарами».

Виступ Г. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР. 8 вересня 1953 р.

Г. Маленков

1. Чому, на вашу думку, Г. Маленков наголосив, що до 1953 р. не було можливості «розвивати легку і харчову промисловості»?
2. Поміркуйте, чому саме в серпні 1953 р. Маленков повів мову про добробут населення СРСР.

Усна історія

Прочитайте уривки зі спогадів М.М. Євтушенка та О.П. Шерулько, жителів Василівського району Запорізької області.

«Налог накладався на корову, на курку. Ну, це я імею у віду, надо було армію кормить. На мене, допустім, накладали 120 штук крашанок за год отдать, 100 чи 120 кг м'яса. Ну ми все це здавали».

«Налоги на плодові дерева, 200 яєць треба було здать, 240 літрів молока, м'яса 40 кілограмів. Хоч є, хоч нема, но де хоч бери. Фруктові дерева деякі зрубали, щоб налоги не платить».

Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 3. – Запоріжжя, 2008. – С. 51, 195.

1. Чому уряд скасував податки на підсобне господарство?
2. Як, на ваш погляд, це вплинуло на розвиток сільського господарства?

Держава вдвічі збільшила фінансування сільського господарства, у кілька разів підвищила закупівельні ціни на продукцію, направила на село майже 150 тисяч спеціалістів та партійних працівників. Зниження податків створило умови для розвитку особистого господарства колгоспників, стимулювало матеріальну зацікавленість селян.

У 1954 р. сільське господарство вразила засуха. Населення потребувало негайного забезпечення зерном. Керівництво країни знайшло вихід не в інтенсивному веденні сільського господарства, а в кількісному збільшенні посівних площ. М. Хрущов запропонував освоїти цілинні й перелогові землі Північного Казахстану, Сибіру, Алтаю й Південного Уралу.

Усна історія

Прочитайте уривок із спогадів М. Хрущова про причини освоєння цілинних земель. Дайте відповідь на запитання.

«Звичайно, краще вести інтенсивне господарство, тобто з одного гектара одержувати більше. Але ми обрали шлях розширення посівних площ для одержання тієї ж кількості продуктів. Господарювання на інтенсивній основі вимагає не тільки великої культури, але й більше матеріальних витрат... Розширення площ давало можливість швидкого збільшення зборів зерна, уже восени можна було одержати урожай... Як в старі часи говорили: "зорати, посіяти, а там, що Бог дасть"».

Хрущёв Н.С. Время, люди, власть. – Т. 4. – М., 1999. – С. 78.

Поясніть, чому М. Хрущов не обрав шлях інтенсифікації сільського господарства, хоча й вважав його правильним.

Освоєння цілини вимагало великих фінансових ресурсів, унаслідок чого регіони традиційного землеробства стали отри-

мувати значно менше коштів. Кожна республіка мала направити сільгосптехніку і спеціалістів для облаштування нових земель.

У 1954–1956 рр. з України в Казахстан приїхали на постійну роботу 80 тис. механізаторів і спеціалістів. Українські переселенці організували 54 радгоспи. Найбільший урожай, майже 40 % заготовленого державою хліба, на цілині було одержано в 1956 р.

Проте виявилось, що освоєння нових земель дало результат тільки в перші роки. Ризиковане землеробство призвело до вивітрювання ґрунтів, пилових буревіїв, що на дві третини знизило врожайність зернових. Щоб запобігти голоду, радянський уряд змушений був у 1963 р. закупити в США і Канаді понад 12 млн тонн зерна вартістю близько 1 млрд доларів. Країна потрапила в залежність від імпорту хліба.

Тогочасний плакат

У 1958 р. було прийнято ще одне важливе рішення – про реорганізацію МТС. Навесні наступного року їх перетворили на ремонтно-тракторні станції, а техніку було викуплено колгоспами. Примусовий викуп техніки підірвав колгоспну економіку.

Мовно-джерела

Прочитайте передану українськими вченими думку італійського історика Д. Боффа щодо ліквідації МТС. Дайте відповіді на запитання.

«Ліквідація МТС виявилася єдиною економічною реформою М. Хрущова, яка пережила його. Вона не залишалася простою реорганізацією, а вимагала більш глибоких змін. Купівля колгоспами сільгоспмашин розширювала сферу ринкових відносин... Однак прогресивна реформа була здійснена з такою недалекоглядністю, що призвела до негативних наслідків».

Іваненко В., Голуб А., Шевченко А. Історія радянської держави (1917–1991 рр.). – Дніпропетровськ, 2007. – С. 417.

1. Чому автор вважає, що продаж техніки колгоспам розширював ринкові відносини на селі?
2. Поміркуйте, чи сумісні були ці кроки з командною економікою СРСР.

З метою перетворення колгоспів у потужні агрокомплекси було здійснено їхнє укрупнення. У 1960 р. в Україні залишилася лише половина з майже 19,3 тис. колгоспів, наявних у 1950 р.

Це починання не дало бажаного результату, але породило проблему «неперспективних сіл».

Після візиту в США в 1959 р. М. Хрущов почав вимагати значного розширення посівів кукурудзи, навіть у регіонах, не придатних для вирощування цієї культури.

В Україні це була друга спроба привичаїти селян до кукурудзи (першу зробив Х. Раковський у 1922–1923 рр.). У 1961 р. колгоспи і радгоспи республіки для «цариці полів» виділили п'яту частину посівних площ. За допомогою мінеральних добрив було одержано непоганий урожай. Проте його збирання важко піддавалося механізації. Тому примусове культивування кукурудзи не дало очікуваних результатів, і уряд поступово скоротив програму її вирощування.

2. Зміна пріоритетів у промисловій політиці

У 1950-х рр. у світовій економіці з'явилися нові тенденції, за яких обсяги видобутку вугілля і виплавки сталі перестали визначати економічну силу держав. Як показав аналіз, СРСР відставав від світових країн-лідерів з основних напрямів науково-технічної революції.

З метою прискорення науково-технічного прогресу керівництвом країни було прийнято рішення про перерозподіл фінансування військових потреб. Досягнута економія була спрямована на виробництво ракетно-ядерної зброї та космічні програми. Для подолання відставання від розвинутих держав Радянський Союз почав закуповувати новітню техніку й технології за кордоном.

Зустріч льотчика-космонавта П. Поповича в Києві. 6 вересня 1962 р.

Запуск першого штучного супутника Землі в 1957 р. продемонстрував, що СРСР раніше за США завершив роботи зі створення міжконтинентальних ракет, здатних доставити ядерну зброю в будь-яку точку земної кулі.

Навесні 1961 р. радянська ракета доставила на орбіту першого в світі космонавта Ю. Гагаріна. Через рік у космос полетів перший український льотчик-космонавт П. Попович.

Военно-промисловий комплекс стимулював розвиток галузей важкої промисловості. В Україні вони були найпотужнішими, перевищуючи середні темпи розвитку в СРСР.

У 1950-ті роки в республіці було уведено в дію ряд теплових (Ворошиловградська, Миронівська, Придніпровська, Сімферо-

польська, Слов'янська, Старобешівська та ін.) та гідроелектро-станцій (Дніпродзержинська, Каховська й Кременчуцька).

Активно освоювалися Львівсько-Волинський і Дніпровський вугільні басейни, розвивалися Донбас і Криворізький залізорудний басейн з відкритим способом видобування сировини. У Полтавській та Харківській областях розроблялися потужні газові родовища, що перемістило центр ваги газовидобутку до східно-українських промислів.

Став до ладу найбільший у Європі Південний гірничо-обогачувальний комбінат. Були введені в дію гіганти «великої хімії» – Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпровський шинний завод.

На залізничному транспорті поступово збільшувалася питома вага тепловозної й електровозної тяги.

На Харківському авіазаводі виробляли швидкісні пасажирські лайнери Ту-104 та Ту-124, на Київському – турбогвинтовий літак Ан-24.

У республіці були створені нові галузі радіоелектроніки, виробництва обчислювальної техніки, виготовлення інструментів із застосуванням синтетичних алмазів.

На початку 1960-х рр. відбулися певні зрушення в харчовій і легкій промисловості. Проте це не змінило ситуації, за якої виробництво засобів виробництва (товари групи «А») істотно випереджало випуск товарів народного споживання (товари групи «Б»).

Питома вага виробництва засобів виробництва і предметів споживання у валовій продукції промисловості (%)

	1913 р.	1940 р.	1960 р.
Продукція всієї промисловості	100	100	100
У тому числі:			
Виробництво засобів виробництва (група «А»)	36	62	71,4
Виробництво предметів споживання (група «Б»)	64	38	28,6

Українська РСР в цифрах. – К., 1967. – С. 50.

3. Спроба децентралізації управління промисловістю

Найбільш гучною реформою М. Хрущова в галузі економіки була децентралізація управління промисловістю. У лютому 1957 р. було прийнято рішення про ліквідацію більшості галузевих міністерств та організацію замість них рад народного госпо-

дарства (раднаргоспів). В Україні їх було створено 14. Кожен раднаргосп здійснював керівництво промисловими підприємствами, які розташовувалися на території кількох областей. Найбільшими з них були: Київський (5 областей), Харківський (3 області), Львівський (4 області). Загалом раднаргоспам підпорядковувалося 2,8 тис. підприємств, які виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки. Місцеві керівники вперше дістали можливість контролювати економіку.

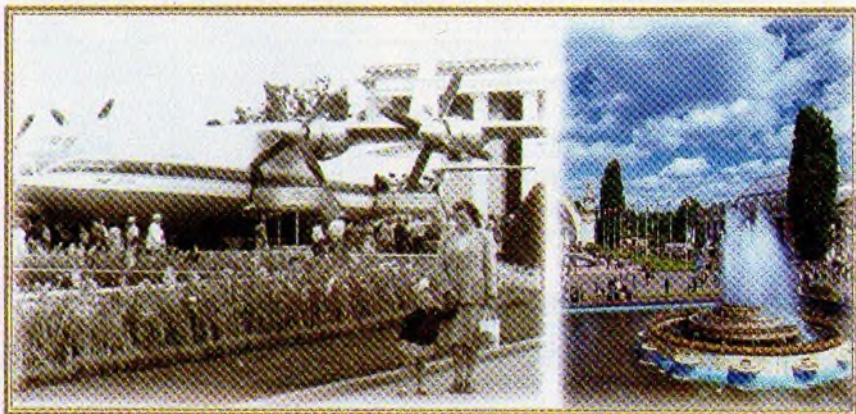
Проте через деякий час стало зрозуміло, що заміна вертикального управління промисловістю з центру на місцеве, горизонтальне, не відбилася на ефективності господарського механізму. Як і раніше, не існувало ринку засобів виробництва, а підприємства не мали господарської самостійності. Одночасно погіршилася якість управління, яке через команди з багатьох центрів стало хаотичним.

4. Соціальна політика

Безсумнівним досягненням М. Хрущова була сильна соціальна політика, яка торкалася практично всіх сторін суспільного життя і стала важливим засобом здобуття переваги над політичними суперниками.

У 1950–1960-х рр. активно розбудовувалися міста України. Істотно збільшилася мережа шкіл, лікарень, магазинів, підприємств побутового обслуговування, спортивних споруд. У Києві відкрилася Виставка передового досвіду в народному господарстві УРСР, забудовувалися Брест-Литовський проспект, Дарниця.

На пустирях Звіринця постало нове робітниче селище, від Бессарабки прокладено бульвар ім. Лесі Українки, на Поштовій площі побудовано річковий вокзал тощо.

Виставка досягнень народного господарства у м. Києві

У 1954 р. в республіці з великими урочистостями було відзначено 300-річчя Переяславської ради. З ініціативи М. Хрущова Кримську область було передано зі складу Російської Федерації до складу УРСР.

У 1956 р. радянський уряд зробив ряд кроків у напрямі лібералізації трудового законодавства. У березні було скорочено тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні на дві години, збільшено тривалість відпусток, пов'язаних з вагітністю і пологами, з 77 до 112 календарних днів.

Зміни в соціальній політиці держави

Дата	Зміни в законодавстві тощо	Категорії населення	Зміст
березень 1956 р.	щодо щорічного авансування щодо скорочення тривалості робочого дня	колгоспники робітники і службовці	– уведено щомісячне авансування та додаткову оплату – скорочено на 2 години робочий день у передвихідні та передсвяткові дні
травень 1956 р.	щодо праці неповнолітніх	діти віком від 16 до 18 р. молодь, яка навчається	– встановлено 6-годинний робочий день – скасовано плату за навчання у старших класах та вищих навчальних закладах
липень 1956 р.	Закон про державні пенсії та допомогу членам колгоспу	працюючі робітники	– знижено пенсійний вік для чоловіків до 60 р., для жінок – до 55 р. – збільшено середній розмір пенсій майже вдвічі
1956 р. вересень 1956 р.	щодо скорочення робочого дня щодо скорочення робочого тижня	працюючі робітники	– розпочато перехід з 8-годинного на 7-годинний робочий день (за галузями) – уведено 6-годинний робочий день на підземних роботах та на виробництві з шкідливими умовами праці – почато перехід на 5-денний робочий тиждень з двома вихідними днями при 8-годинному робочому дні
вересень 1956 р.	щодо підвищення рівня життя населення	робітники і службовці	– підвищено в середньому на третину зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям
липень 1964 р.	щодо пенсійного віку по старості	працівники колгоспно-кооперативного сектору	знижено пенсійний вік для чоловіків – 65 р., для жінок – 60 р.

Облігації (цінні папери) внутрішньої позики держава випускала з метою поповнення бюджету. У тих, хто працював, у добровільно-примусовому порядку вилучався 3–4-тижневий заробіток. Погашення державних боргів відбувалося в наступні роки шляхом розігрування тиражів виграшів за облігаціями. Кошти на виграші й погашення облігацій попередніх позик держава сплачувала за рахунок випуску нових облігацій.

Були розроблені заходи, спрямовані на підвищення рівня життя населення. У вересні 1956 р. уряд видав постанову про підвищення в середньому на третину зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям.

Збільшився продаж товарів культурно-побутового призначення, хоча на 42,5 млн населення УРСР їх було, безумовно, недостатньо.

Товари культурно-побутового призначення, що надійшли в торгівлю для продажу населенню (тис. штук)

Назва товарів	1950 р.	1960 р.
Радіоприймачі	627	715
Телевізори	132	267
Холодильники	51	68
Пральні машини	90	207
Пилососи	26	61

У липні 1957 р. було поставлено завдання забезпечити кожну сім'ю окремою квартирою. Житлове будівництво в УРСР набрало значного розмаху. За 1956–1960 рр. отримали забудоване державою житло 8,8 млн осіб (п'ята частина населення республіки) – удвічі більше, ніж за попередні п'ять років. Мільйони людей побудували житло власним коштом і за рахунок державного кредиту. Усе це істотно пом'якшило житлову проблему в республіці. П'ятиповерхові панельні «хрущовки» були малогабаритними й не такими комфортними, як «сталінки», але давали можливість жителям міст залишати бараки, комуналки та підвали. Планувалося, що новозбудоване житло буде використовуватися протягом двадцяти років.

У роки семирічки (1959–1965 рр.) владі не вдалося втілити в життя гасло «наздогнати та випередити Америку» і вийти на перше місце в світі з виробництва продукції на душу населення. Не були реалізовані й плани партійної програми побудови комуністичного суспільства (1961 р.), які передбачали запровадження безкоштовного користування квартирами, комунальними послугами, транспортом, дитячими садочками тощо.

ВИСНОВКИ

У середині 1950-х рр. керівництво СРСР перейшло до нового курсу соціально-економічної політики, який передбачав підвищення рівня якості життя населення.

За винятком соціальних здобутків, які виявилися незворотними, суперечливі реформи в соціально-економічній сфері не дали бажаних результатів. Радянська система господарювання, позбавлена приватної ініціативи, виявилася байдужою до будь-яких нововведень.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть і покажіть на карті основні промислові новобудови України.
2. Як ви розумієте поняття: «екстенсивний» та «інтенсивний» шляхи розвитку економіки?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Підготуйте міні-проект «Основні напрямки внутрішньої політики М. Хрущова». Обговоріть його в класі.
2. Два учні аналізують стан радянської промисловості. Один стверджує, що М. Хрущов активно сприяв децентралізації управління промисловістю. Інший доводить, що М. Хрущов був зацікавлений у централізації управління промисловістю. Поясніть, хто з учнів має рацію і чому.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чому сільське господарство виявилось найслабшою ланкою радянської економіки.
2. Поясніть, чому ЦК КПРС розглядав проблему науково-технічного прогресу як політичну.

Працюємо з документом

Прочитайте тексти, які оцінюють ефективність освоєння цілинних і перелогових земель. Дайте відповіді на запитання.

1. «Найгірший стан був у сільському господарстві. Тут ніколи нічого не змінювалося. Змінювався уряд, з'являлися нові гасла, але істотних змін в економічному житті селян в дійсності не було».

Гунчак Т. Україна: ХХ століття. – К., 2005. – С. 252.

2. «Існує думка, що освоєння цілинних земель зашкодило переходу сільського господарства на шлях інтенсифікації. Історик-аграрник І. Русинов переконаний, що приріст врожайності зерна в СРСР приблизно на 1 ц з га був би фактично рівнозначним результатом освоєння цілини».

Бойко О. Історія України у ХХ столітті. – Ніжин, 1994. – С. 195.

1. Поясніть, чому, на ваш погляд, існує неоднозначна оцінка результатів освоєння цілинних земель.
2. Яку точку зору ви підтримуєте? Поясніть свій вибір.
3. Уявіть себе реформатором, який має запропонувати свій проект підвищення ефективності післявоєнного сільського господарства. Схарактеризуйте його затрати та майбутню ефективність.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік, у якому розпочалося освоєння цілинних і перелогових земель.

- А** 1955 р.
- Б** 1956 р.
- В** 1954 р.
- Г** 1957 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Часткова відмова від ідеологічного тиску, від застосування репресій та тотального контролю над суспільством – це ...».

- А** «відлига»
- Б** науково-технічний прогрес
- В** військово-промисловий комплекс
- Г** інтенсифікація

Послідовність

Позначте послідовність економічних реформ, які проводив М. Хрущов.

- А** реорганізація МТС
- Б** початок освоєння цілинних і перелогових земель
- В** запровадження посівів кукурудзи
- Г** організація раднаргоспів

Відповідність

Позначте відповідність термінів і понять їхнім визначенням.

А науково-технічний прогрес	1. Політична діяльність, в основу якої покладено волю особистості, нав'язування неадекватних політичних дій, що стримують прогрес.
Б науково-технічна революція	2. Позиція в політиці, яка ігнорує науковий підхід до розвитку суспільства і природи, нав'язування власної точки зору.
В волюнтаризм	3. Докорінні, якісні зміни в продуктивних силах на основі перетворення науки на провідний чинник розвитку виробництва.
Г суб'єктивізм	4. Поступальний розвиток науки і техніки – основа соціального прогресу.

Відкрите запитання

У 1953–1955 рр. держава суттєво збільшила закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію і скасувала заборгованість колгоспів за минулі роки. Чому докорінних змін у розв'язанні продовольчої проблеми не відбулося?

§16 Зародження опозиційного руху

Пригадайте!

1. Чому партійні органи контролювали творчість письменників України?
2. Які функції виконувала Спілка українських письменників?

Основні терміни і поняття

► «Шістдесятники» ► опозиційний рух ► дискусія, санкції.

1. «Шістдесятники»

Загальну атмосферу змін у суспільстві першими відчули представники творчої інтелігенції. У 1953 р. журнал «Новый мир» надрукував есе критика В. Померанцева «Об искренности в литературе». Його публікація разом з твором І. Еренбурга «Відлига» викликала значний інтерес в суспільстві. Розгорнулася дискусія про роль інтелігенції в суспільстві, про можливість існування літературних шкіл, про жорсткий контроль партії за творчістю письменників і художників та ін.

Після XX з'їзду партії ідеологічний тиск на діячів культури став дещо слабшим. Читачам України повернули імена і твори замовчуваних та репресованих письменників. Виникла можливість читати заборонені раніше твори М. Булгакова, Ф. Достоевського, І. Буніна та ін.

Лібералізація політичного режиму дещо підняла «залізну завісу» над західним світом культури. В Україні з'явилися раніше не доступні твори А. де Сент-Екзюпері, А. Камю, Ф. Кафки, Е.М. Ремарка, Е. Хемінгуей та ін. З 1958 р. відновилося видання журналу «Всесвіт», який друкував кращі зразки сучасної західної літератури українською мовою.

У грудні 1960 р. в журналі «Юність» з'явилася стаття Ст. Расадіна «Шестидесятники». Вона розповідала про письменників нової літературної генерації та їхню творчість. Ця стаття дала назву творчій інтелігенції демократичного спрямування 1960-х рр. Термін «шістдесятники» пов'язаний з десятиліттям, у якому відбувалося громадянське змужніння цих людей. Короткотривалої «відлиги» виявилось достатньо, щоб сформувалося ціле покоління, яке не влаштовувала офіційна десталінізація.

«Шістдесятники» ставали в опозицію не до влади, а до консервативних сил, які перешкоджали суспільним змінам. Вони не змогли визначити характер економічних реформ, які мали бути здійснені в суспільстві. Більш чіткою була їхня позиція

щодо політичного й духовного життя. «Шістдесятники» обстоювали верховенство суспільства над державою, рівність усіх людей перед законом, пріоритет прав людини, усунення регламентації творчого процесу, подолання відірваності від західної культури. Вони сподівалися, що курс на реформи сформує «соціалізм з людським обличчям», який враховуватиме і захищатиме інтереси всіх громадян.

Для українських «шістдесятників» найбільчішою була національна проблема. Їхнє ідейне формування починалося з культурництва.

На початку 1960 р. у Києві почав діяти клуб «Супутник», який невдовзі став популярним місцем зустрічей творчої молоді. У його секціях цікаво проходили вечори поезії за участю поетів І. Драча, Л. Костенко, В. Симоненка. По-новому розкривали український літературний процес критики І. Дзюба, Є. Сверстюк. Історики О. Апанович і М. Брайчевський, мистецтвознавець М. Логвин читали лекції з вітчизняної історії і пам'яткознавства. Театральна секція на чолі з Л. Танюком ставила напівзаборонені п'єси М. Куліша і Б. Брехта.

Діяльність клубу набувала громадянського звучання. Комісія у складі художниці А. Горської, В. Симоненка і Л. Танюка побувала у с. Биківні під Києвом і перевірила чутки про захоронення в лісі жертв масових репресій 1937–1938 років. У меморандумі до міськради члени комісії поставили вимогу про спорудження пам'ятника жертвам сталінських репресій.

Клуби творчої молоді почали виникати у Львові, Одесі, Дніпропетровську, Черкасах. Львівський клуб «Пролісок» став центром діяльності «шістдесятників» у Західній Україні.

Серед них виділялися психолог М. Горинь, його брат мистецтвознавець Б. Горинь, літературознавець М. Косів, студент І. Гель, поет І. Калинець та ін.

У 1963 р. відбулася зустріч М. Хрущова з творчою інтелігенцією, на якій він безапеляційно й брутально звинуватив молодих художників, скульпторів і поетів у безідейності, авангардизмі та формалізмі.

З особливим завзяттям він накинувся на Б. Пастернака, І. Еренбурга та київського письменника-фронтовика В. Некрасова, яких звинуватив у шкідливому впливі на молодих літераторів.

Влада виявляла повне несприйняття та переслідувала художників-абстракціоністів. Вони змушені були перейти в «підпілля», влаштовуючи виставки картин в кафе, на квартирах. Серед інтелігенції новий творчий напрям отримав назву «андеграунд» (підземелля).

В українській партійній пресі почалося цькування творчої молоді. Клуб «Супутник» було закрито.

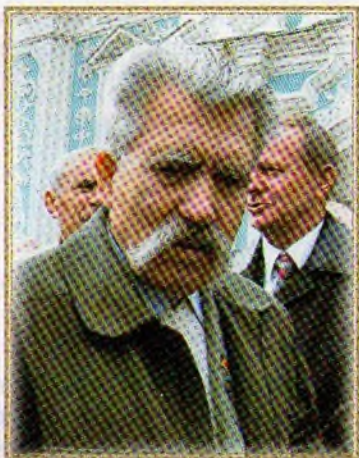
Дисидентський рух

Використовуючи лібералізацію режиму, частина «шістдесятників» почала поєднувати легальні форми діяльності з підпільною роботою.

Виник опозиційний рух, який прийнято називати дисидентським.

Першими проявами дисидентства була поява Української робітничо-селянської спілки (УРСС), яка спробувала працювати на території Західної України в 1958–1961 рр. На думку засновників організації, вона повинна була діяти легальними методами. У своїх спогадах керівник Спілки Л. Лук'яненко зауважував: «Перехід до агітації впливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі настає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління».

Спілка поставила за мету здобуття незалежності України шляхом виходу зі складу Радянського Союзу. Теоретичне право стати цілком незалежною державою республіці надавали Конституція УРСР (ст. 14) і Конституція СРСР (ст. 17). Коли Л. Лук'яненко спробував нагадати про це слідчому, той відповів в афористичній формі: «Конституція суцествує для заграниці!».

Л. Лук'яненко

Особа в історії

Лук'яненко Левко народився 1927 р. в селі Хрипівка на Чернігівщині. У 1958 р. закінчив юридичний факультет Московського державного університету. Працював у партійних органах Закарпаття й Львівщини. Написав програму Української робітничо-селянської спілки. За опозиційну діяльність засуджений до страти, замінені 15-річним ув'язненням. У 1978 р. за «антирадянську агітацію і пропаганду» засуджений до 10 років таборів і 5 років заслання. У 1990 р. – народний депутат України, у 1992–1993 рр. – Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді. Через незгоду з політикою уряду України подав у відставку. Проводить активну політичну і громадську діяльність.

Загальна чисельність дисидентів в Україні становила близько 1 тис. осіб.

3. Боротьба влади з релігією і церквою

Одночасно з лібералізацією суспільно-політичного життя держава перейшла в наступ проти релігії. На пленумі ЦК КПРС у 1958 р. М. Хрущов закликав змінити партійну тактику щодо релігії та церкви. Стверджуючи, що релігія заважала «побудові комунізму», він організував гоніння проти всіх церков, не виключаючи й Російську православну церкву (РПЦ). Газета «Правда» виступила із закликом «зміцнити боротьбу проти ворожої ідеології». Почалися переслідування церковних громад, звинувачення їх у порушенні радянської законності та підриві національної економіки (мова йшла про святкування віруючими великих релігійних свят).

Політична лібералізація створила в церковному житті західних областей нову ситуацію. З осені 1955 р. почали повертатися репресовані священики. Населення дедалі наполегливіше вимагало відновлення діяльності греко-католицької церкви, але влада відповіла відмовою.

Собор Святого Юра (Львів)

Одночасно проводилася робота з остаточного знищення Греко-католицької церкви. Уніатські парафії були ліквідовані, храми й монастирі передані Російській православній церкві.

За підсумками антицерковної кампанії 1957–1964 рр. майже половина церковних громад України залишилася без храмів, дві третини монастирів припинили діяльність.

Держава прагнула замінити релігію вірою в «світле комуністичне майбутнє», витрачаючи величезні кошти на антирелігійну агітацію і пропаганду. На противагу церкві вводилися елементи нової обрядовості. Проте антирелігійна кампанія Хрущова зазнала невдачі. У січні 1965 р. було опубліковано Постанову Президії Верховної Ради СРСР «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих». Раніше засуджені священики і віруючі були реабілітовані й звільнені.

ВИСНОВКИ

Лібералізація суспільно-політичного життя спричинила появу покоління «шістдесятників». Вони намагалися оновити радянський лад засобами реформ, які обстоювали верховенство закону та пропагували загальнолюдські цінності.

Основними пріоритетами «шістдесятників» в Україні були: духовне відродження нації, утвердження рідної мови, популяризація здобутків української культури та вивільнення національно-культурного процесу від лещат «соціалістичного реалізму». У середовищі «шістдесятників» зародився дисидентський рух, який започаткував становлення відкритої до радянського режиму опозиції.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Поясніть, як ви розумієте терміни «шістдесятники», «дисидентський рух».
2. Яку подію можна назвати кінцем «відлиги» в інтелектуальному житті країни?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Як ви вважаєте, державна деєсталінізація була жорстко контрольованим процесом, метою якого було збереження тоталітарного режиму, чи початком процесу демократизації суспільства?
2. Поясніть, чи змінила партійна антирелігійна кампанія початку 1960-х рр. релігійні переконання віруючих? Свою відповідь аргументуйте.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чи могли «шістдесятники» в 1960-ті роки досягти своєї мети.
2. Порівняйте мету і форми діяльності «шістдесятників» і дисидентів. У чому полягають їхні подібність та відмінність?

Працюємо з документом

Порівняйте погляди на національну проблему «шістдесятників» і офіційної влади. Дайте відповіді на запитання.

1. «Культуру нам потрібно відроджувати від азів. Культурна виробленість – це передусім особисті якості. Особа несе печать часу, традиції, школи, дозвілля. Живемо в час падіння культури... нищення культури, яка була залічена до старої надбудови – до приреченого світу».

Сверстюк Є. Вибране. – К., 1999. – С. 202.

2. «Буржуазні фальсифікатори, перекинувши процес розвитку духовної культури народів СРСР, зображають культурне зростання українського радянського села, зникнення старих хат і різноманітних атрибутів архаїчної старини й патріархального стилю як денаціоналізацію української культури українського народу».

Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 2. – С. 590.

1. Поміркуйте, чому дисидент Є. Сверстюк вважав, що в Україні культуру треба було відроджувати з азів, у тому числі традиції, дозвілля тощо.

2. Поясніть, чому радянські ідеологи вважали прихильниками національного відродження «буржуазними націоналістами» і «фальсифікаторами».

Тестові завдання

Хронологія

Позначте дату початку діяльності Української робітничо-селянської спілки.

- А 1955 р.
- Б 1956 р.
- В 1957 р.
- Г 1958 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Громадяни, які виступають проти державного ладу чи загальноприйнятих норм у певній країні, протистоять офіційній ідеології і політиці, – це...».

- А націоналісти
- Б дисиденти
- В «шістдесятники»
- Г ліберали

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність подій.

- А ХХІ з'їзд КПРС
- Б перша зустріч М. Хрущова з інтелігенцією
- В створення в Києві клубу «Супутник»
- Г поява статті Ст. Рассадіна «Шестидесятники»

Відповідність

Позначте відповідність прізвищ зазначених історичних осіб сферам їхньої діяльності.

А Сверстюк Є.	1. Правознавство
Б Танюк Л.	2. Живопис
В Горська А.	3. Літературознавство
Г Лук'яненко Л.	4. Театр

Відкрите запитання

У вибраних творах «На святі надій» Євген Сверстюк стверджує: «У СРСР мистецького життя, по суті, не могло бути». Підтвердіть або спростуйте цю думку. Свою точку зору обґрунтуйте.

№17 Культурне життя

Пригадайте!

1. Які особливості були притаманні розвитку культури в Україні в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.?
2. Чим пояснюється боротьба М. Хрущова з релігією і церквою?

Основні терміни і поняття

► Атеїзм ► релігія ► ідеологія ► церква ► русифікація ► політехнічна школа ► факультатив.

1. Розвиток освіти

У 1958 р. М. Хрущов зосередився на реформі народної освіти, основне завдання якої полягало в «подоланні відірваності шкіл і вищих навчальних закладів від життя». Він ініціював прийняття закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти», за яким значно збільшувалося фінансування освітньої галузі. В Україні відповідний закон було прийнято в 1959 р.

Школа № 80 на бульварі Дружби народів у Києві

Передбачалося з 1960–1961 навчального року запровадження обов'язкової восьмирічної освіти. У середній школі термін навчання збільшувався до 11 років. З метою політехнізації освіти почали викладати теоретичні й практичні знання з поширених у народному господарстві професій. З дев'ятого класу учні середніх шкіл два дні на тиждень оволодівали виробничими спе-

діяльностями. Багато шкіл укладали договори з підприємствами, де організовували учнівські ділянки і цехи.

Під час реформи чимало шкіл було перетворено на школи-інтернати. З 1960 р. почали діяти школи подовженого дня.

Реформа відповідала вимогам часу, але наявна матеріально-технічна база для неї була недостатня.

У зв'язку з реформуванням шкільної освіти гостро постало питання педагогічних кадрів. На початок 1960–1961 н. р. вищу освіту мали лише 40 % вчителів денних шкіл. Щоб компенсувати нестачу кваліфікованих кадрів, важливою формою вузівської підготовки фахівців стала вечірня й заочна освіта.

Під час обговорення реформи школи ЦК КПРС опублікував тези, які містили пункт, що надавав право батькам самостійно обирати мову навчання для своїх дітей. У грудні 1958 р. газета «Правда» надрукувала статтю М. Бажана і М. Рильського «В ім'я людини», у якій письменники виступили проти запровадження факультативного викладання рідної мови в Україні. Виступ відомих митців підтримали інші письменники, які заявили, що віддати вирішення питання про мову навчання лише на розсуд батьків не можна.

Однак під тиском Хрущова в республіканському законі про народну освіту 1959 р. пункт про факультативність української мови залишився. Протягом 1959–1966 рр. кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася майже на 500, а українських – скоротилася майже на 2 тис.

2. Розвиток науки

Друга половина 1950-х і перша половина 1960-х рр. – найбільш динамічна доба в історії української науки. Головним осередком науки залишалися інститути Академії наук. Президентом АН УРСР у 1962 р. було обрано Б. Патона.

Б. Патон (у центрі) з льотчиками-космонавтами С. Савицькою і В. Джанібековим

Особа в історії

Борис Патон народився в 1918 р., син видатного українського вченого Євгена Патона. З 1953 р. очолює Інститут електрозварювання ім. Є. Патона. З 1962 р. – Президент АН УРСР, тепер – НАН України. Член академій багатьох країн світу, автор понад 1000 праць, 400 винаходів. Активний державний і громадський діяч України.

У 1957 р. у складі АН УРСР виник Обчислювальний центр на чолі з молодим математиком В. Глушковым. Його завдання полягало в розробці теорії швидкодіючих ЕОМ та створенні обчислювальних машин для управління виробничим процесом. У галузі оборонної тематики вчені центру розробляли машини для наведення на ціль винищувальної авіації і зенітних ракет та виявлення координат точки запуску ракет противника. В Україні почала швидко розвиватися кібернетика. З 1962 р. Обчислювальний центр був реорганізований в Інститут кібернетики.

Швидко розвивався Інститут механіки. Його вчені підготували рекомендації щодо гасіння вібрацій в елементах міжконтинентальних ракет, створили теорію конструктивної міцності пластмас, які застосовувалися в ракетній техніці.

У 1960 р. в Інституті фізики став до ладу атомний реактор, за допомогою якого розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. Того ж року на базі кількох відділів Інституту утворився самостійний Інститут напівпровідників.

На той час СРСР досяг значних успіхів в освоєнні ядерної енергії.

У програму розвитку атомної енергетики, якою керував І. Курчатов, увійшов Фізико-технічний інститут у Харкові. Його вчені спеціалізувалися в галузі металургії атомної енергетики, ядерної фізики

Академік В. Глушков

Атомний реактор
Інституту фізики АН УРСР

Є. Патон

надвисоких енергій, керованих термоядерних реакцій. Деякі відділи з найбільш перспективною тематикою стали самостійними установами. Зокрема, в 1955 р. було організовано Інститут радіофізики та електроніки, у 1960 р. – Фізико-технічний інститут низьких температур.

Розроблена в Інституті електрозварювання ім. Є. Патона технологія автоматичного зварювання під флюсом і електрошлакового зварювання вивела СРСР на провідне місце в світі в галузі зварювальної техніки.

У 1955 р. виник Інститут проблем матеріалознавства, який спеціалізувався на прогресивній технології порошкової металургії. У 1958 р. було засновано Інститут проблем лиття, який забезпечував розроблення новітніх технологій для чорної металургії. Учені новоствореного Інституту металофізики створили жароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки.

Значних результатів досягла медицина. У середині 1950-х рр. під керівництвом М. Амосова почалася теоретична розробка і впровадження в практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань. Амосов став основоположни-

М. Амосов

ном серцевої хірургії, біологічної, медичної і психологічної кібернетики в Україні, творцем радянської школи кардіохірургів. У 1957 р. він розробив власний проект апарата штучного кровообігу, у царині досліджень серця плідно співпрацював з інженерами й математиками Інституту кібернетики.

Атмосфера лібералізації сприятливо позначилася на розвитку гуманітарних наук. З 1957 р. почали виходити спеціалізовані журнали «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія». Розпочалася підготовка до випуску 16-томної «Української Радянської Енциклопедії». Учені вперше дістали доступ до архівних матеріалів радянської доби.

Проте, як і раніше, суспільствознавці не торкалися заборонених тем, поза критикою залишалася КПРС та її політика.

3. Національний літературний процес

Процес десталінізації створив сприятливі умови для розвитку української літератури. У червні 1955 р. московська «Літературная газета» надрукувала статтю О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність».

У ній письменник і геніальний кінорежисер, подаючи сигнал до вільного творчого пошуку, закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Заклик Довженка знайшов розуміння й гарячу підтримку серед українських літераторів.

Після XX з'їзду КПРС українська творча інтелігенція відчула послаблення ідеологічного тиску. Нові грані давно визнаного таланту продемонстрували метри поетичного слова – В. Сосюра, М. Бажан. М. Рильський, П. Тичина, М. Стельмах, Л. Первомайський. Плідно працював О. Гончар. Його роман «Тронка» захопив багатьох читачів. Письменник був удостоєний Ленінської премії. Гр. Тютюнник вписав своє ім'я в українську літературу романом «Вир».

В. Сосюра і М. Стельмах

Стрімко увійшла в літературу яскрава, обдарована молодь: Л. Костенко, В. Симоненко, В. Стус, І. Драч, Д. Павличко, М. Вінграновський, В. Коротич, Б. Олійник, Р. Лубківський, М. Руденко, Є. Гуцало, Р. Іваничук та ін. Представники нового покоління пробуджували думку, звеличували загальнолюдські ідеали.

Серед молодих поетів вирізнявся Василь Симоненко. У 1957 р. він закінчив факультет журналістики в Київському університеті. Ще під час навчання виявив хист до високої громадянської поезії. Перша поетична збірка «Тиша і грім» вийшла у 1962 р. У грудні 1963 р. поета не стало. Уже після передчасної смерті з'явилися його книжки «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань». Провідна ідея творчості поета – любов до Батьківщини.

В. Симоненко

Він писав:

*Земле рідна! Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає,
Як твої сподіванки і мрії
У життя вливаються моє.
Я живу з тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Під твоїм високочолім небом
Гартував я душу молоду.*

Подією в літературному житті України став глибокий і колоритний світ художнього слова поетеси Ліни Костенко. Вона народилася на Київщині, з відзнакою закінчила Літературний інститут у Москві. Три її перші збірки поезій «Проміння землі» (1958), «Вітрила» (1959) і «Мандрівки серця» (1961) засвідчили яскравий талант молодого митця, здатного філософськи осмислювати дійсність, викладаючи оригінальні думки в чудовій поетичній формі. Але з кінцем «відлиги» збірки Л. Костенко перестали друкувати, хоч вона продовжувала плідно й напружено працювати.

Непересічний поетичний хист виявив уродженець Донеччини, аспірант Інституту літератури АН УРСР Василь Стус. «Шістдесятник», який став дисидентом, він був одним з небагатьох, хто зважився на відкриту боротьбу з політичним режимом.

Особливо безкомпромісно літератори виступали проти мовної політики КПРС. Через газети «Радянська культура», «Радянська освіта», «Літературна газета» вони закликали поширювати українську мову, підносити її красу і милозвучність.

Опір русифікації чинила не тільки молодь, а й представники старшого покоління.

Мовна дожерела

Прочитайте уривок із статті колишнього військового кореспондента письменника М. Шумила. Дайте відповіді на запитання.

«На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Для них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, скільки-то часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська... Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. У тому і суть рівноправності націй. Зі зникненням мови зникає, гине і нація».

Журнал «Зміна», липень 1956 р.

1. Як ви розумієте висловлення М. Шумила: «Зі зникненням мови зникає, гине і нація»?
2. Чи згодні ви з думкою автора, що «ніяка мова не повинна витискувати іншу мову»? Поясніть свою відповідь.

У часи «відлиги» в українську культуру повернулися імена багатьох письменників і поетів, які були репресовані за часів сталінського режиму. Створювалися комісії за участю письменників з упорядкування їхньої посмертної спадщини, які виявили і опублікували твори О. Досвітнього, М. Ірчана, Г. Косинки, М. Куліша, Д. Фальківського, В. Чумака та багатьох інших.

Особливу активність у поверненні народу творчості несправедливо репресованих діячів української культури проявляв М. Рильський. Він домігся реабілітації поетів М. Вороного і Олександра Олеся, перевидання творів видатних українських композиторів А. Веделя, М. Березовського, Д. Бортнянського.

У літературне життя поверталися реабілітовані письменники, звільнені з ГУЛАГу: Б. Антоненко-Давидович, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич та ін. Твори репресованих письменників були перевидані й викликали живий інтерес нового покоління. Особливо популярними стали п'єси І. Микитенка та історичний роман З. Тулуб «Людолови».

Відгуком зустрічей творчої інтелігенції з М. Хрущовим в Москві була нарада «активу» творчої інтелігенції та ідеологічних партійних працівників у Києві в квітні 1963 р. На ній перший секретар ЦК М. Підгорний докоряв М. Вінграновському, І. Дзюбі та І. Драчеві за використання їхніх творів «українськими буржуазно-націоналістичними контрреволюціонерами за кордоном».

Жорсткій критиці за «формалістичні викрутаси» піддали твори І. Драча, Л. Костенко та ін.

4. Розвиток мистецтва

Лібералізація суспільства торкнулася й мистецького життя. У травні 1958 р. вийшла постанова ЦК КПРС, яка зняла звинувачення з українських композиторів К. Данькевича (опера «Богдан Хмельницький») та Г. Жуковського (опера «Від щирого серця»).

Українська скарбниця симфонічної музики поповнилася творами К. Данькевича, Г. Жуковського, С. Людкевича, Г. Майбороди, П. Майбороди, Ю. Мейтуса, Л. Ревуцького, А. Штогаренка. У жанрі оперети видатних успіхів досягли А. Кос-Анатольський, О. Сандлер, Я. Цегляр та ін. Здобула популярність творчість композиторів-піснярів О. Білаша, А. Філіпенка, І. Шамо.

У 1960 р. в Україні майже в половині областей не було постійних театральних труп, хоча кількість відвідувачів театральних вистав неухильно зростала. На театральній сцені активно працювали знані майстри – А. Бучма, В. Добровольський, М. Крушельницький, Ю. Лавров, Н. Ужвій, К. Хохлов, Ю. Шумський, Г. Юра та ін.

Якщо театр був елітарним мистецтвом, то кіномистецтво – масовим. Аудиторія кіноглядачів у республіці в п'ятдесят разів перевищувала театральну. На трьох кіностудіях, в Одесі, Києві і Ялті, щороку знімалося півтора-два десятки нових художніх фільмів. Інтенсивно працювала Київська студія хронікально-документальних фільмів.

В образотворчому мистецтві плідно працювали такі прославлені майстри, як М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська.

Широкої слави здобули народні майстрині декоративно-прикладного мистецтва К. Білокур і М. Примаченко.

Молоді митці часто наптовхувалися на нерозуміння з боку чиновників від мистецтва, які ретельно стежили, щоб творчість інтелігенції вкладалася в усталені канони. Особливих переслідувань продовжувало зазнавати авангардистське мистецтво.

О. Шовкуненко. Одеський порт. Теплоходи

ВИСНОВКИ

Лібералізація суспільства сприяла духовному відродженню нації, важливою складовою якої були освіта, наука і культура.

Відбувся стрімкий злет авторитету української науки. Десятки наукових установ виходили на європейський і світовий рівень.

Особливе місце в національно-культурному житті належало літературі та мистецтву. Письменники й митці зайняли активну позицію в боротьбі з русифікаторською політикою влади. Лише формально дотримуючись обов'язкових канонів «соціалістичного реалізму», вони звеличували у своїх творах загальнолюдські цінності.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Як ви розумієте термін «політехнічна освіта»?
2. Коли і з яких причин змінилося ставлення держави до наукових досліджень?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Підготуйте повідомлення про одного з відомих вам «шістдесятників». Обговоріть його творчість у класі.
2. Чи можна стверджувати, що в 1950-х рр. наука була вільна від ідеологічного тиску? Відповідь обґрунтуйте.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чому українські письменники вважали за неможливе віддати на розсуд лише батьків питання вивчення української мови школярами.
2. Поясніть, чому М. Хрущов наполягав на русифікації освіти.

Працюємо з документом

Прочитайте погляди на якість підготовки студентів в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Дайте відповідь на запитання.

1. «У 1959–1960 н. р. молодь, яка навчалася без відриву від виробництва, становила половину від усіх студентів вузів України. Нова система навчання у вищих навчальних закладах повністю себе виправдала».

История Киева. – К., 1964. – Т. 2. – С. 679.

2. «Не виправдовувалися і очікування щодо високого професіоналізму спеціалістів, підготовлених на вечірніх і заочних відділеннях вищих навчальних закладів. Якість підготовки

випускників вузів та середніх спеціальних закладів певною мірою відставала від їхнього кількісного зростання».

Іваненко В., Голуб А., Шевченко А. Історія Радянської держави (1917–1991 рр.). – Дніпропетровськ, 2007. – С. 420.

Яку точку зору підтримуєте ви особисто? Поясніть свою позицію.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік, у якому було прийнято закон УРСР про реформування загальноосвітньої школи.

- А** 1956 р.
- Б** 1958 р.
- В** 1959 р.
- Г** 1960 р.

Терміни, поняття

Позначте поняття, яке відповідає визначенню: «Заперечення релігійної ідеології, спростування релігійних поглядів як таких, що не відповідають дійсності, – це ...».

- А** лібералізм
- Б** атеїзм
- В** консерватизм
- Г** демократизм

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність подій, які відбулися в 1955–1962 рр.

- А** створення Обчислювального центру у складі АН УРСР
- Б** введення в дію ядерного реактора в Інституті фізики АН УРСР
- В** заснування Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР
- Г** заснування Інституту проблем лиття

Відповідність

Позначте відповідність особистостей галузі культури, у якій вони працювали.

А Кос-Анатольський А.	1. Опера
Б Шамо І.	2. Оперета
В Шовкуненко О.	3. Пісенна творчість
Г Шумський Ю.	4. Театр

Відкрите запитання

Як ви розумієте слова філософа і дисидента Є. Сверстюка: «Споконвічна боротьба на полі духовному точиться навколо Слова»? Дайте розгорнуту відповідь на запитання.

Повторювально-узагальнювальний урок

Орієнтовний перелік запитань і завдань, які допоможуть якісно підготуватися до теми «Україна в умовах лібералізації суспільного життя (середина 1950-х – середина 1960-х рр.)»

Пригадайте!

1. Коли відбувся XX з'їзд КПРС?
2. Коли в УРСР було прийнято закон про реформування школи?
3. Освоєння цілинних і перелогових земель почалося в _____ р.
4. Програма партії, яка стверджувала, що в СРСР буде побудовано комуністичне суспільство, була прийнята в _____ р.
5. Коли почалося створення раднаргоспів?
6. Дата впровадження в життя реформи школи _____ р.
7. Коли відбувся XXII з'їзд КПРС?
8. Крим увійшов до складу УРСР в _____ р.
9. Які події, що відбувалися в _____ р., можна назвати кінцем «відлиги»?
10. Коли було створено Українську робітничо-селянську спілку?

Дайте визначення основних термінів і понять

Волонтаризм, суб'єктивізм, абстракціонізм, депортація, децентралізація, атеїзм, релігія, ідеологія, церква, русифікація, політехнічна школа, факультатив, лібрето, фарисейство

Що ви знаєте про ці історичні персоналії?

М. Амосов, В. Глушков, І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Стус, В. Симоненко, М. Підгорний, Є. Сверстюк, Л. Танюк, М. Хрущов, П. Шелест.

Запитання і завдання

1. Назвіть причини активного запровадження в СРСР досягнень науково-технічного прогресу в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.

2. Як ви розумієте терміни «десталінізація», «політехнізація освіти», «волютаризм»?
3. Напишіть складний план до питання: «Розвиток промисловості України».
4. Назвіть і позначте на контурній карті основні новобудови УРСР у галузях важкої промисловості.
5. Поясніть мету здійснення децентралізації управління промисловістю. Схарактеризуйте її наслідки.
6. Ким і з якою метою було створено Українську робітничо-селянську спілку?
7. Визначте мету і шляхи діяльності «шістдесятників».
8. Назвіть імена українських поетів, які виступили проти русифікації української школи.
9. Поясніть, як позначився процес десталінізації на національному житті.
10. Порівняйте політику Сталіна й Хрущова щодо релігії. Зробіть висновки.

Поміркуйте!

1. Як можна пояснити той факт, що сільське господарство і на початку 1950-х рр., і в 1963 р. було найслабшою ланкою радянської економіки?
2. Чому держава не брала на себе відповідальності за депортацію населення західних областей та етнічних груп південного регіону України?
3. Чому М. Хрущов у першій половині 1950-х рр. критикував культ особи Й. Сталіна, а під кінець перебування при владі сам став набувати рис вождя?
4. Чи можна стверджувати, що ЦК КПУ належала вся повнота влади в Україні? Відповідь поясніть.
5. У чому полягали причини невдачі реформаторської діяльності М. Хрущова?
6. Чи могла вплинути атеїстична кампанія М. Хрущова на релігійні переконання віруючих? Відповідь обґрунтуйте.
7. У чому подібність і відмінність основних засобів діяльності «шістдесятників» та дисидентів? Зробіть висновки.
8. Чому «шістдесятники» в Україні почали свою діяльність з культури?
9. Чи можна стверджувати, що соціальна політика була безсумнівним досягненням М. Хрущова? Відповідь аргументуйте.
10. Чому спроба демократизувати суспільство закінчилася поразкою М. Хрущова?

Тема 4.

ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 1960-х – ПОЧАТОК 1980-х рр.)

Чи можна період другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років беззаперечно назвати «періодом застою»?

§18 ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

Пригадайте!

1. Які особливості мала промисловість УРСР у 1950-х – 1960-х рр.?
2. Чим були викликані зміни в розвитку сільського господарства України в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.?

Основні терміни і поняття

► Господарський розрахунок ► продуктивність праці ► собівартість продукції ► стагнація ► фонди підприємств ► екстенсивний шлях розвитку ► ресурсозберігаючі технології.

1. Спроба реформування промисловості

Восени 1964 р. М. Хрущова було усунуто від влади. Першим секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнев.

Л. Брежнев

Особа в історії

Леонід Ілліч Брежнев (1906–1982), партійний і радянський політичний діяч. У 1946–1950 рр. – перший секретар Запорізького, Дніпропетровського обкомів КП(б)У. З 1964 р. перший, а з 1966 р. генеральний секретар ЦК КПРС, одночасно у 1960–1964 рр. та з 1977 р. – голова Президії Верховної Ради СРСР.

Уряд очолив О. Косигін, який мав високий авторитет професіонала-господарника. Керівництво країни відмовилося від низки нововведень М. Хрущова. Було скасовано реформу про поділ партійного апарату на міський і сільський. У жовтні 1965 р. О. Косигін прийняв рішення про початок економічної реформи, яка передбачала запровадження елементів ринку. Пропонувалося розширення прав підприємств, у тому числі: скорочення кількості обов'язкових планових показників, недопущення зміни плану без згоди підприємств, залишення частини прибутку в їхньому розпорядженні. Головним показником роботи підприємства ставали не кількість випущеної продукції, а обсяг реалізованої.

Реформа розпочалася з масового переведення підприємств на нову систему господарювання – господарський розрахунок (госпрозрахунок). На підприємствах утворювалися фонди розвитку виробництва та матеріального заохочення. Останній використовувався для заохочення працівників підприємств. Запровадження фонду соціально-культурних заходів та житлового будівництва відкривало для підприємств можливість будівництва житла, дитячих садків, баз відпочинку та піонерських таборів.

Завдяки запровадженню економічної реформи восьма п'ятирічка (1966–1970 рр.) виявилася найбільш успішною. Обсяг промислового виробництва в Україні збільшився наполовину, дві третини його приросту було одержано завдяки підвищенню продуктивності праці.

Проте одночасно проведення реформи виявило тенденцію до підвищення цін.

Зусиллями О. Косигіна економічна реформа була поширена на всю промисловість, однак Л. Брежнев ставився до неї з підкресленою байдужістю.

2. Кризові процеси в економіці

З кінця 1960-х рр. індустріальні галузі розвивалися переважно екстенсивним шляхом: створювалися нові потужності, залучалися додаткова сировина й робоча сила. Новітню техніку й прогресивні технології доводилося «впроваджувати» вольовими зусиллями. Відсутність конкуренції призводила до стагнації виробництва.

Основою економіки, як і раніше, залишалися паливно-енергетичні галузі та ВПК. При цьому пріоритетними стали вважатися східні регіони СРСР, що істотно зменшило фінансування союзних республік. Особливо відчула це Україна. З кожною п'ятирічкою в Донбасі темпи видобування вугілля зменшувалися, а його собівартість збільшувалася.

Обсяги видобування вугілля в Донбасі

200 тис. тонн	190 тис. тонн	180 тис. тонн
1970–1975 рр.	1976–1980 рр.	1980–1985 рр.

Нові електроенергетичні потужності створювалися в основному з метою задоволення потреб сусідніх країн РЕВ. Експорт електроденергії став необхідним для компенсації витрат на придбання імпортованих продовольчих товарів і предметів широкого вжитку.

Ліквідація рад народного господарства автоматично відновила галузеву систему управління промисловістю через міністерства. У республіканському й місцевому підпорядкуванні залишалися, переважно, невеликі підприємства. Планово-фінансові органи почали нав'язувати підприємствам більш жорсткі нормативи щодо продуктивності праці, собівартості продукції та ін. Проте вони не виконувалися, оскільки не було матеріальної зацікавленості: премія стала незначним додатком до зарплати і втратила роль стимулу. Чим краще працювало підприємство, тим більш напружені показники чекали на нього в наступному році. Влада бюрократії виявилася непорушною. Систематичне нарощування виробництва поглинало величезні ресурси, але не давало належної віддачі.

Динаміка народного господарства України
(середньорічні темпи зростання за п'ятирічками, %)

П'ятирічки	Валовий продукт	Національний дохід	Капітало-вкладення	Продуктивність праці	Продукція промисловості	Продукція сільськогосподарства
Восьма (1966–1970)	6,7	6,7	6,8	6,1	8,4	3,2
Дев'ята (1971–1975)	5,6	4,6	6,4	4,1	7,2	3,0
Десята (1976–1980)	3,4	3,4	2,1	3,0	3,9	1,6
Одинадцята (1981–1985)	3,5	3,7	3,1	3,8	3,5	0,5

Проаналізуйте основні показники п'ятирічок і зробіть відповідні висновки.

Від початку 1970-х рр. розвинені країни світу почали активно запроваджувати автоматизацію, роботизацію, нові ресурсозберігаючі технології, використовувати практично безмежні можливості комп'ютеризації. Наприклад, у першій половині 1980-х рр. у США було майже 800 тис. електронних обчислювальних машин, у той час як в СРСР їх використовувалося близько 50 тис.

СРСР теж досяг певних успіхів у запровадженні науково-технічного прогресу, які стосувалися в основному досліджень в галузі космосу та виробництва озброєнь. Науково-технічні розробки слабо запроваджувалися в галузі цивільної промисловості.

Усна історія

Прочитайте уривок із спогадів о. Ю. Мицика, доктора історичних наук, професора. Дайте відповіді на запитання.

«Унаслідок автоматизації виробництва спеціальність мотористки на заводі Петровського (Дніпропетровський металургійний завод ім. Г. Петровського. – Авт.) зникла. Мама дуже переживала, навіть плакала з цього приводу. Перспектива шукати роботу без освіти була маловібною... Батько допоміг їй влаштуватися на міський молочний завод різноробочою, тягати ящики з пляшками».

Мицик Ю., Чабан М., Добрянський Л. Чую ваш голос. – К., 2008. – С. 179.

1. Подумайте, як змінився соціальний статус та рівень забезпеченості звільненої робітниці.
2. Чому навіть на таку роботу треба було влаштовуватися за чиєсь допомоги?
3. Поміркуйте, як могли ставитися до автоматизації виробництва сама робітниця та її сім'я.

Занепад радянської економіки дещо загальмували «нафтододари», які СРСР отримав за експорт нафти під час світової енергетичної кризи 1970-х рр. Газ і нафта продавалися за кордон, а на виручену валюту купували імпорتنу техніку і продовольство.

3. Зміни в сільському господарстві

Весною 1965 р. виявилося, що плани семирічки (1959–1965 рр.) з виробництва сільгосппродукції не було виконано. Середньорічне виробництво зерна зменшилося, а виробництво м'ясо-молочної продукції залишалося збитковим.

Мовно-джерела

Прочитайте витяг з постанови березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС. Дайте відповіді на запитання.

«За останні роки сільське господарство уповільнило темпи свого зростання. Основними причинами відставання сільського господарства стали порушення економічних законів розвитку соціалістичного вироб-

ництва, принципів матеріальної зацікавленості колгоспників і працівників радгоспів у піднесенні громадського господарства, правильного поєднання суспільних і особистих інтересів».

Постанова пленуму ЦК КПРС «Про невідкладні заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства». 26 березня 1966 р.

1. Поміркуйте, чи були в постанові названі всі причини відставання сільського господарства. Відповідь аргументуйте.
2. Як ви розумієте вираз «правильне поєднання суспільних і особистих інтересів», який стосувався селян?

Уряд прийняв ряд рішень щодо підвищення ефективності сільського господарства. Зменшився обсяг обов'язкового продажу зерна і продукції тваринництва державі, закупівельні ціни підвищилися.

За продаж селянами надпланового хліба встановлювалася надбавка – 50 % від основної закупівельної ціни. З колгоспів списали борги.

На розвиток аграрного сектору економіки держава стала виділяти значно більше коштів, ніж у попередні роки. Пріоритетними напрямками розвитку сільського господарства стали вважатися електрифікація, хімізація, меліорація та механізація. Але технократичний підхід до виробництва призвів до тяжких наслідків.

В Україні найродючіші у світі придніпровські заплавні чорноземи опинилися на дні морів. У результаті меліорації ґрунти засолонювалися або заболочувалися, насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали загрозливими для здоров'я. Надмірна розораність сільськогосподарських угідь призводила до ерозії ґрунтів. Щороку їх втрачалось понад 600 млн тонн.

Керівництво країни скасувало цілий ряд обмежень щодо присадибного господарства. У другій половині 1960-х рр. земельні органи повернули населенню більшу частину присадибної земельної площі, відрізаної за часів М. Хрущова. Господарство давало чверть вирощених овочів, третину м'яса, сала, молока і фруктів, половину яєць, більше половини картоплі. Проте і в нових указах нормативи щодо утримання худоби і птиці залишалися жорсткими.

Сільське господарство України було традиційно розвинутим. Республіка давала більше половини загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини фруктів і овочів. Але з 1970-х рр. сільське господарство знову почало занепадати.

Навесні 1982 р. було запроваджено Продовольчу програму СРСР. Але багатомільярдне фінансування сільського господарства виявилось неефективним і програма провалилася. Величезні ресурси використовувалися нераціонально. Тому продовжувалася практика закупівлі збіжжя за кордоном, для чого витрачалися сотні тонн золота. З кожним роком обсяги закупівель збільшувалися і в 1981 р. досягли 41 % від виробництва зерна в СРСР.

ВИСНОВКИ

Економічні реформи 1960-х рр. сприяли піднесенню економічного потенціалу республіки, але не змінили характеру його розвитку. Він, як і раніше, відбувався екстенсивним шляхом.

Додаткове залучення фінансових, матеріальних і трудових ресурсів не впливало на економічне зростання країни.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Поясніть, що загальмувало занепад радянської економіки в 1970-х рр.
2. Які причини призвели до різкого погіршення екологічної обстановки в Україні в 1970–1980-х рр.?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Підготуйте повідомлення на тему: «Економіка командного типу та її ефективність». Обговоріть його у класі.
2. Поміркуйте, чому під час усунення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС не виникло боротьби за владу.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому в другій половині 1960-х рр. населенню повернули більшу частину відрізаних за часів М. Хрущова присадибних ділянок.
2. Відомо, що у першій половині 1980-х рр. в Україні відбулося різке погіршення економічної ситуації. Чим це пояснити?

Працюємо з документом

Порівняйте оцінки стану сільського господарства в 1970-х рр. Дайте відповіді на запитання.

1. «На піднесенні перебувало сільськогосподарське виробництво. Певних зрушень досягнуто в продуктивних силах та виробничих відносинах на селі, проходив процес концентрації виробництва, посилювалася його спеціалізація, нових масштабів набули міжгосподарські зв'язки, агропромислова інтеграція. Успішно постачалося державі м'ясо, молоко, яйця та інша сільськогосподарська продукція».

Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 2. – С. 317.

2. «Екстенсивний підхід до сільського господарства ще раз довів свою неефективність. Незважаючи на те, що в 1960–1985 рр. енергоозброєність одержавленого сільського трударя зросла майже в 7 разів, використання мінеральних добрив – у 10,5

раза, валовий обсяг продукції рослинництва збільшився за цей час лише в 1,5 раза.

Історія України / Керів. авт. кол. Ю. Зайцев. – К., 1998. – С. 330

1. Поясніть, чому історики різних часів по-різному оцінювали стан сільського господарства в період «застою».
2. Висловіть власну точку зору із цього питання.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік, у якому почалася реформа промисловості.

- A** 1964 р.
- Б** 1966 р.
- В** 1965 р.
- Г** 1967 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Система господарювання, за якої передбачалося в процесі виробництва покриття витрат одержаними доходами і отримання надлишку у вигляді прибутку, – це ...».

- A** рентабельність
- Б** госпрозрахунок
- В** директивне планування
- Г** прибуток

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність подій.

- A** початок реформи промисловості
- Б** початок дев'ятої п'ятирічки
- В** початок найуспішнішої з післявоєнних п'ятирічок
- Г** початок семирічки

Відповідність

Позначте відповідність історичних осіб посадам, які вони обіймали

A Брежнев Л.	1. Генеральний секретар ЦК КПРС
Б Косигін О.	2. Голова Ради міністрів СРСР
В Шелест П.	3. Перший секретар ЦК КПУ
Г Ліберман О.	4. Професор, доктор економічних наук

Відкрите запитання

Поміркуйте, чому після приходу до влади Л. Брежнев відмовився від більшості реформ М. Хрущова.

Суспільно-політичне життя

Пригадайте!

1. Що таке народовладдя?
2. Коли в СРСР була прийнята конституція, яка закріпила побудову соціалізму?

Основні терміни і поняття

► Піраміда влади ► політична стабільність ► «доба застою»
 ► пропаганда ► політика ► догма ► політична система ► конституція
 ► периферія.

1. Радянський лад у добу застою

Система влади в СРСР нагадувала піраміду, на вершині якої знаходилися керівники партії й держави. Сотні тисяч працівників партійних і радянських органів, спираючись на профспілки, комсомол та інші організації, забезпечували беззастережне виконання волі партії. Одночасно забезпечувалося жорстке підпорядкування нижчих управлінських ланок вищим. Зовнішньо демократична побудова органів управління створювала ілюзію народовладдя. Перелік керівних посад, який підлягав затвердженню відповідним партійним органом, називався номенклатурою. Таку ж назву отримали й чиновники – управлінці, які призначалися на ці посади. Партійні органи союзних республік формально будувалися як самостійні, хоча насправді вони реально підпорядковувалися вказівкам центру.

Мовля Джерела

Прочитайте уривок з книжки В. Врублевського (подається мовою оригіналу). Дайте відповідь на запитання.

«В московской номенклатуре находились не только первые секретари обкомов, но и руководящие советские, хозяйственные и другие должности, вплоть до директоров крупных заводов. Это еще раз убеждает в том, что реальная власть республиканских партийных органов была по сути иллюзорной. Кардинальные кадровые вопросы оставались за Москвой по принципу «каждый сверчок – най свой шесток»».

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника. – К., 1993. – С. 78.

Поміркуйте, чому автор стверджував, що влада республіканських партійних органів була ілюзорною.

Л. Брежнєву дуже швидко вдалося згуртувати навколо себе партійних працівників як центру, так і периферії. Він відмовився від політичних дій, які могли б порушити політичну стабільність в державі. Після сталінського терору і хрущовського волюнтаризму апаратні працівники вперше відчували безпечність свого привілейованого становища в державі.

Майже двадцятилітній період правління Л. Брежнєва отримав назву «доба застою». В Україні він характеризувався домінуванням важкої промисловості, яка працювала в основному на ВПК, зростаючою неефективністю колгоспно-радгоспної системи, виведенням сотень тисяч гектарів чорноземів з господарського обігу, створенням загрозливої екологічної ситуації, падінням життєвого рівня населення. Українське суспільство, як і СРСР в цілому, було вражене системною кризою.

2. Л. Брежнєв і українські політичні лідери

У своїй діяльності Л. Брежнєв меншою мірою, ніж М. Хрущов, спирався на українську політичну еліту. З 1963 р. українську партійну організацію очолював П. Шелест.

Особа в історії

Петро Шелест (1908–1996) народився на Харківщині. Інженер-металург, працював на заводах Маріуполя й Харкова. У 1940 р. – секретар Харківського міськкому КП(б)У. У 1950-х рр. займав керівні посади в Київському міськкомі й обкомі Компартії України. З 1963 по 1972 р. перший секретар ЦК Компартії України. Після звільнення з посади жив і працював у Москві.

Шелест відіграв велику роль в усуненні М. Хрущова. Це забезпечило йому досить незалежне становище в стосунках з Брежнєвим. У них не було розходжень в питанні зміцнення партійної диктатури, хоча П. Шелест бачив її в національній формі.

За його ініціативою, у 1965 р. були затверджені правила прийому до вузів, які передбачали надання переваги абітурієнтам, які добре знають українську мову. Українською мовою почали викладатися суспільні науки у вищих навчальних закладах. Підручники, наукові журнали й література, зокрема з точних наук, друкувалися українською мовою.

У листопаді 1966 р. на з'їзді письменників України Шелест закликав з повагою ставитися до рідної української мови: «Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і, насамперед, – ви, письменники, повинні берегти і розвивати». На початку 1970-х рр. вийшла двотомна «Енциклопедія кібернетики», для якої розробили специфічну термінологію. У Харкові та Дніпро-

петровську масові вечірні газети виходили українською мовою. На республіканському телебаченні розширилася кількість українськомовних програм.

П. Шелест наполегливо українізував управлінський апарат і діловодство. У 1960-х рр. три чверті керівних посад у партійно-радянському апараті обіймали українці, з 33 вищих партійних керівників республіки – 30 були українцями. У 1970 р. він видав свою книжку «Україно наша радянська». Це була звичайна агітка з екскурсами в українську історію. Описуючи козацьке минуле України, автор розповідав про своє козацьке походження.

Л. Брежнев стояв на позиціях русифікації України, але до певного часу українофільство П. Шелеста сприймав спокійно. Із зміцненням своїх позицій в Кремлі Брежнев почав діяти.

У березні 1972 р. на політбюро ЦК КПРС було жорстко розкрито-ковано дії ЦК Компартії України й першого секретаря особисто. П. Шелесту висували звинувачення в тому, що «на Україні далеко не все гаразд – уся Україна говорить українською мовою» і «там у Шелеста українізацією займаються!». У травні 1972 р. за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму» П. Шелеста було звільнено. Першим секретарем ЦК Компартії України став В. Щербицький.

В. Щербицький

Особа в історії

Володимир Васильович Щербицький (1928–1990) народився на Дніпропетровщині. Працював на інженерно-технічних посадах у Дніпро-дзержинську. З 1948 р. на партійній роботі, у 1955–1957, 1963–1965 рр. – перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. У 1961–1963, 1965–1972 рр. – керівник українського уряду. З 1972 по 1989 р. – перший секретар ЦК Компартії України.

Однією з причин звільнення П. Шелеста було опублікування його книжки «Україно наша радянська», на яку була підготовлена розгромна рецензія, де автору закидали націоналізм, ідеалізацію українського козацтва, Запорозької Січі, недостатню увагу до братерської дружби російського і українського народів тощо. Українська політична еліта сприйняла критику як настанову посилити боротьбу з «проявами націоналізму і національної обмеженості».

Почалася ідеологічна «чистка», у ході якої було замінено базис керівників ідеологічних і наукових установ. У 1973 р. перед суспільством завдання звертати увагу «не на культивування національної свідомості й національного характеру, а на наукову розробку таких нових соціально-психологічних категорій, як загальнонаціональна гордість радянських людей».

Часто боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» полягала в звинуваченнях людей, які перебували поза політикою, але розмовляли рідною мовою, поважаючи традиції й звичаї свого народу. Іноді ця боротьба набирала безглузвих форм: у Львові на площі Ринок у статуї Нептуна відламали тризуб, щоб не виникало небажаних асоціацій.

3. Прийняття Конституцій СРСР 1977 р. і УРСР 1978 р.

Коли стало зрозуміло, що комунізм у 1961 р. побудований не буде, ідеологи запровадили нове поняття – «розвинутий соціалізм». Стверджувалося, що між соціалізмом, як першою фазою комунізму, і комуністичним суспільством має бути етап розвинутого соціалізму. Точного терміну його існування не визначалося.

Навесні 1976 р. в Радянському Союзі було оголошено про початок підготовки до прийняття Конституції «розвинутого соціалізму». Після обговорення її проекту в жовтні 1977 р. нова Конституція СРСР була прийнята. Принципово вона не відрізнялася від попередньої, прийнятої ще у 1936 р., окрім ст. 6, яка проголошувала, що «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Ці слова утверджували диктатуру державної партії, не розкриваючи механізму її дії.

Після цього в Україні розпочалася робота над новою Конституцією УРСР, яку було прийнято в квітні 1978 р. У її тексті повторювалися основні положення Конституції СРСР 1977 р.

Мовна джерела

Прочитайте витяг з Конституції Української РСР 1978 р. Дайте відповіді на запитання.

«Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові...

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є

Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові...

Стаття 68. Українська Радянська Соціалістична Республіка – суверенна радянська соціалістична держава...

Стаття 69. Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР...».

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К., 1979. – С. 3–4, 25.

1. Поясніть, як ви розумієте зміст ст. 6 Конституції УРСР.
2. Чому статті 6 Конституцій СРСР і УРСР були ідентичні? Свою точку зору обґрунтуйте.

Політична ситуація в Україні доби «застою» здавалася цілком спокійною, навіть застиглою. Однак у суспільстві визрівала політична криза, про наявність якої свідчив дисидентський рух.

ВИСНОВКИ

Після приходу до влади в 1960-х рр. консервативних сил політичний тиск в Україні помітно послабився.

Однак з 1972 р. Л. Брежнєв та його оточення взяли під жорсткий контроль українську політичну еліту. Об'єднаними зусиллями Москви й Києва було відновлено політику, спрямовану на нівелювання національних особливостей республіки.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Вкажіть причини, які спонукали П. Шелеста до запровадження політики українізації.
2. Коли і чому керівництво держави ввело поняття «розвинутий соціалізм»?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поясніть, чому в кінці 1960-х рр. Л. Брежнєв мирився з українофільством П. Шелеста, а на початку 1970-х рр. відсторонив його від керівництва республіканською партійною організацією.
2. Поміркуйте, чим відрізнявся політичний режим доби «застою» від періоду «відлиги». Зробіть свої висновки.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чому Л. Брежнєву дуже швидко вдалося згуртувати навколо себе партапаратників усіх рівнів. Зробіть висновки.
2. Проаналізуйте причини, які спонукали керівництво СРСР і УРСР до прийняття нової Конституції.

Працюємо з документом

Прочитайте характеристики Конституції СРСР 1977 р. Дайте відповіді на запитання.

1. «Конституція Союзу РСР, яка вступила в силу, – це політичний, ідейно-теоретичний і правовий документ, який втілює в собі досягнення соціалістичного суспільства, волю і устремління радянського народу».

Кондуфор Ю., Котов В. Історія СССР. – К., 1987. – С. 318.

2. «Прийняття Конституції СРСР остаточно закріпило в суспільно-політичному житті держави систему ідеологічних догм. Однією з характерних рис цієї системи були лицемірство, двозначність декларування одних, а насправді втілення в життя принципово інших засад».

Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України. – К., 2000. – С. 92.

1. Поясніть, чому існують настільки різні погляди істориків на основний документ країни.
2. Висловіть власну точку зору на значення Конституції СРСР 1977 р.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік, у якому розпочалася активна антинаціоналістична кампанія в УРСР.

А 1973 р.

Б 1975 р.

В 1974 р.

Г 1972 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Перелік керівних партійних, радянських і господарських посад, який підлягав затвердженню відповідними партій-

ними органами, а також чиновники-управлінці, які призначалися на ці посади, – це...».

А список

Б номенклатура

В склад

Г реєстр

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність історичних подій:

А прийняття Конституції УРСР

Б прийняття Конституції СРСР

В прихід до влади Л. Брежнєва

Г усунення П. Шелеста від влади

Відповідність

Позначте відповідність термінів їхнім визначенням.

А конституція	1. Сфера діяльності, спрямована на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами.
Б влада	2. Основний закон держави, який визначає суспільний і державний устрій, порядок, принципи утворення і повноваження законодавчих, виконавчих, судових органів влади; права, свободи і обов'язки громадян.
В політика	3. Діяльність, що передбачає поширення, поглиблене роз'яснення будь-яких поглядів, ідей, теорій та забезпечує закріплення в свідомості громадян певних цінностей.
Г пропаганда	4. Здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність і поведінку людей за допомогою авторитету, права, насильства.

Відкрите запитання

Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що в Конституції УРСР 1978 р. були й демократичні, і недемократичні положення? Проаналізувавши текст Конституції, спробуйте дати відповідь, які саме. Чим це було викликане? Свою думку аргументуйте.

§20 Соціальні та демографічні зміни в суспільстві

Пригадайте!

1. Які особливості мала структура населення України після закінчення війни?
2. Чим пояснюється зростання міст в Україні в 1960-х – 1970-х рр.?

Основні терміни і поняття

►Демографія ►депопуляція ►стагнація ►міграція ►перепис населення
►природний приріст населення ►русифікація ►асиміляція.

1. Специфіка демографічних процесів

Українська РСР була другою за площею і населенням республікою Радянського Союзу.

За чисельністю населення вона перебувала на шостому місці в Європі після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції.

На початку 1959 р. в Україні було подолано демографічні наслідки Другої світової війни та репресивної сталінської політики. Переписи фіксували зростання чисельності населення республіки, яке з 1959 до 1989 рр. збільшилося на 9,6 млн і дійшло до 51,7 млн осіб.

Разом з тим з 1970-х рр. внаслідок зниження народжуваності природний приріст населення невпинно зменшувався:

1959–1970 рр.	1970–1979 рр.	1979–1989 рр.
5258 тис. осіб	2248 тис. осіб	1862 тис. осіб

Переписи населення засвідчували зростаючу загрозу в Україні депопуляції, тобто абсолютного скорочення чисельності населення.

На динаміку зростання населення впливали й міграційні процеси – як стихійні, так і спрямовувані державою. Кількість тих, хто приїжджав в Україну на постійне проживання, перевищувала кількість виїжджаючих в інші регіони. Центральний уряд підтримував стихійну міграцію, завдяки якій чисельність корінного населення ставала відносно меншою, а чисельність мігрантів збільшувалася. Одночасно центральний уряд наполегливо шукав можливості збільшити потік переселенців з України в малозаселені райони СРСР. Багатонаціональний склад населення гальмував розгортання національного руху.

Мовне джерело

Прочитайте уривок з доповідної записки заступника голови Ради міністрів УРСР щодо сільськогосподарського переселення з Української РСР в райони Далекого Сходу та Читинську область. Дайте відповіді на запитання.

«Через низький природний приріст населення, який в повоєнний період з року в рік знижується, у майбутньому п'ятиріччі можливості щодо направлення робочої сили за межі Української РСР різко скоротилися...

У цих умовах виконання завдання по переселенню на Далекий Схід і в Читинську область більше ніж наполовину здійснювалося за рахунок високоіндустріальних областей, у тому числі Донецької, Дніпропетровської, Харківської та Ворошиловградської...

Враховуючи викладене, РМ УРСР вважає за можливе направити з республіки в 1971–1975 рр. 2500 родин, по 500 родин щорічно».

*Історія України: документи. Матеріали /
Упорядк., комент. В.Ю. Короля. – С. 405.*

1. Поміркуйте, чому, незважаючи на низький приріст населення в УРСР, у республіку надсилалися розпорядження центру про переселення жителів України на Далекий Схід.
2. Подумайте, чи могла така політика влади позначитися на економіці України.

У 1970-х рр. приріст населення України був забезпечений більшою мірою за рахунок переселенців – росіян. В усіх регіонах республіки, за винятком західного, питома вага росіян істотно збільшилася. Дедалі більше українців навчалося і спілкувалося російською мовою. Хоча згідно з переписами, навіть забуваючи рідну мову, вони здебільшого називали себе українцями.

Зміни в національному складі населення республіки створювали сприятливий ґрунт для цілеспрямованої політики русифікації українського населення. Русифікації неросійських народів мала сприяти й концепція «радянського народу як нової історичної спільноти», яку почали впроваджувати в життя. Вона не зачіпала національних почуттів жодного з народів СРСР, але давала можливість розглядати радянський народ як своєрідну наднацію.

Одночасно партійна пропаганда наголошувала на етнічній єдності трьох слов'янських народів – росіян, українців і білорусів. У складі населення СРСР поступово зменшувалася питома вага росіян. Єдиним засобом попередження цієї загрози правляча верхівка вважала асиміляцію українців і білорусів з росіянами.

За часів Л. Брежнєва асиміляційний тиск партійних органів на «молодших братів» набув значних розмірів.

2. Соціальний розвиток

Роки «застою» характеризувалися стрімким зростанням міського населення.

Зміни в чисельності міського та сільського населення в млн осіб (1959–1985 рр.)

Роки	1959	1979	1985
Міське населення	19,2 млн	30,5 млн	33,2 млн
Сільське населення	22,7 млн	19,3 млн	17,6 млн

*Народне господарство Української РСР у 1985 р.
Статистичний щорічник. – К., 1986. – С. 4, 9.*

Цьому сприяв форсований розвиток індустріальних галузей. На початку 1960-х рр. робітники становили половину зайнятої в народному господарстві робочої сили, а в середині 1980-х рр. їх питома вага підвищилася до 60 %. У 1980-х рр. трудові ресурси були вичерпані й темпи зростання чисельності робітників помітно скоротилися.

Умови праці робітничого класу залежали від особливостей галузі. На підприємствах воєнно-промислового комплексу і новобудовах важкої промисловості вони були кращими, ніж в технічно занедбаній сфері виробництва товарів народного споживання. На механізацію праці й виведення з експлуатації застарілого устаткування фінансування катастрофічно не вистачало. Частка ручної праці в промисловості складала 40 %, а в будівництві – 60 %. Більшість робітників працювала в галузях групи «А». Галузі групи «Б», які орієнтувалися на задоволення потреб населення, залишалися малорозвинутими, їхня продукція завжди була дефіцитом.

У 1970-ті рр. зросла середньомісячна заробітна плата робітників і службовців.

Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців у народному господарстві (руб.)

Роки	1960	1965	1970	1975	1980	1985
Середньомісячна заробітна плата	78,3	93,9	115,2	133,5	155,1	174,0

*Народне господарство Української РСР у 1985 р.
Статистичний щорічник. – К., 1986. – С. 256.*

Відбулося збільшення мінімальної зарплати при одночасному обмеженні високих заробітків, що зблизило рівні оплати праці робітників та інженерно-технічних працівників. У середині 80-х рр. різниця в зарплаті між ними не перевищувала 10 %, а в деяких галузях промисловості інженери одержували навіть менше, ніж робітники. Престиж інженерної праці впав. Нерідко на підприємствах штучно урівнювалися заробітки високо- та низькокваліфікованих працівників.

Усна історія

Прочитайте уривок із спогадів колишнього співробітника ЦК КПРС Ф. Бурлацького. Дайте відповідь на запитання.

«Бовін (журналіст. – Авт.) якось розповів мені про розмову, яка відбулася в Завидові, де готувалася чергова промова. Він сказав Брежнєву про те, як важко живеться низькооплачуваним людям. А той відповів: «Ви не знаєте життя. Ніхто не живе на зарплату. Пам'ятаю в молодості, у період навчання в технікумі, ми підробляли розвантаженням вагонів. І як робили? А три мішка чи ящика туди – один собі. Так усі живуть в країні». ...Брежнєв вважав нормальним і тіньову економіку, і грабунок у сфері послуг, і хабарі чиновників».

*История Отечества. Руководит. авт. кол.
В. Островский. – М., 1992. – С. 205.*

Поміркуйте, які наслідки для країни мала впевненість Л. Брежнєва в тому, що в СРСР ніхто не живе «на одну зарплату».

У 1966 р. в колгоспах відбувся перехід до гарантованої грошової зарплати. Середньомісячна оплата праці в сільському господарстві з 1965 до 1985 рр. збільшилася в 2,7 раза (до 134 руб.), у радгоспах – у 2,3 раза (до 163 руб.). Розрив в оплаті праці в промисловості та сільському господарстві істотно скоротився. Але держава однаково погано платила як робітникам, так і селянам. За рівнем оплати праці СРСР значно поступався країнам з ринковою економікою. За рівнем життя Україна перебувала в групі слаборозвинутих країн, посідаючи в світовому реєстрі місце після п'ятдесятого. Ця статистика приховувалася від радянських громадян.

Рівень доходів працівників сільського господарства наближався до індустріального сектору, але сільське життя залишалося непрестижним. Умови праці та побуту на селі були вкрай несприятливими, а сфера культури – занедбаною. Селянам, як і міським жителям, почали видавати паспорти, що дало можливість за бажанням переїжджати в міста. Села покидала переважно молодь, унаслідок чого відбувалося прогресуюче старіння сільського населення. Кількість сіл в Україні зменшилася більш як на 2 тис.

Сільські жителі в 1960 р. складали половину населення України, а в 1985 р. – лише третину. За існуючої продуктивності

праці сільське населення не могло нагодувати міське. У багатьох регіонах країни виникла продовольча проблема.

Щоб покращити економічну ситуацію, держава періодично запускала в обіг гроші, незабезпечені товарами. У суспільстві з ринковою економікою невідповідність товарної маси грошовій викликала б інфляцію (знецінення грошей) і зростання цін. У командній економіці з фіксованими цінами інфляція була прихованою і проявлялася у вигляді дефіциту. Довгі черги за дефіцитними товарами стали найхарактернішою рисою побуту 1970–80-х рр. У суспільстві стали престижними професії, які мали відношення до виробництва, розподілу або продажу дефіцитних товарів.

У найсприятливіших умовах були номенклатурні працівники. Розширювалася мережа «закритих» магазинів, у яких вони за помірними цінами одержували продукти харчування, виготовлені в спеціальних цехах, овочі та фрукти, вирощені в спеціальних господарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за кордоном дрібних партій високоякісних промислових товарів, призначених виключно для керівної еліти.

Усна історія

Прочитайте уривок із записаних В. Чемерисом спогадів Л. Кравчука – першого Президента України. Дайте відповіді на запитання.

«Керівництво – це еліта. Вершина республіки. Члени політбюро і секретарі. Газети в той час писали: керівники партії та уряду. Між собою вони жили дружно, принаймні спілкувалися щодня... Щодня влаштовувалися так звані обіди політбюро... У приміщенні ЦК для цього виділили спеціальну залу, де збиралися члени політбюро і ті, що в Раді міністрів чи й у Верховній Раді. На чолі – перший. Страви подавалися вишукані. Членам політбюро видавалися якісь додаткові гроші, крім зарплати. За ті гроші, зберігаючи зарплату цілою, вони й харчувалися. І грошей тих додаткових вистачало не лише на харчування, а ще й додому замовляти харчі...

Розкішні обіди були неспішними, тривали довго, іноді по півтори-дві години. Тут, за столом, можна було й різні справи вирішувати – партійні, державні».

Чемерис В. Президент. Роман-есе. – К., 1994. – С. 134.

1. Поміркуйте, хто і чому віддавав розпорядження про безкоштовне харчування керівництва країни.
2. Дайте власну оцінку цьому факту з точки зору моралі.

У добу «застою» продовжувалося житлове будівництво. За 1965–1985 рр. в Україні було споруджено 7 млн 300 тис. нових квартир, за рахунок чого поліпшили житлові умови 33 млн осіб. Однак розв'язати житлову проблему не вдалося: у чергах на одержання квартир продовжували стояти сотні тисяч осіб. Якість безплатного житла була доволі низькою, а квартири – невеликими за площею. Лише в небагатьох новоселів кожний член сім'ї

*Ансамбль житлових будинків по вул. М. Коцюбинського
у Ворошиловграді. 1968–1972 роки*

мав окрему кімнату. У десятках міст і сотнях селищ міського типу не існувало каналізації, були проблеми з водопостачанням.

За кількістю медичного персоналу й лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення республіки Радянського Союзу займали перші місця в світі. Але медицина фінансувалася за залишковим принципом. На підготовку лікаря в СРСР витрачалося вдесятеро менше коштів, ніж у високорозвинутих державах Заходу. Лікарні були погано оснащені, нерідко ліжка для хворих ставилися в непристосованих приміщеннях. Разючий контраст становили медустанови, що обслуговували номенклатуру. Вони розміщувалися в спеціально спроектованих будівлях, були оснащені найновішим імпортним обладнанням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

ВИСНОВКИ

Економічна криза значно погіршила соціально-демографічну ситуацію в Україні. Активізувалися внутрішні міграційні процеси. За два десятиріччя республіка опинилася перед загрозою депопуляції.

Відтік значної частини сільського населення в міста призвів до деградації сільського господарства. З'явився дефіцит промислових і сільськогосподарських товарів.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Дайте відповідь на питання «Соціальний розвиток України в 1960-х – 1980-х рр.» у вигляді плану.
2. Які причини викликали зниження народжуваності в Україні в 1980-х рр.?
3. Як ви розумієте значення терміна «демографія».

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поясніть, чи можна стверджувати, що Україна в кінці 1980-х рр. опинилася перед загрозою депопуляції. Відповідь обґрунтуйте.
2. Проаналізуйте причини, що ускладнили соціальне життя в СРСР і УРСР в 1971–1985 рр. Зробіть висновки.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чому в добу «застою» було висунуто теорію про радянський народ «як нову історичну спільноту».
2. Поясніть, у чому виявлялася специфіка демографічних процесів в Україні в 1980-х рр.

Працюємо з документом

Прочитайте характеристику рівня соціального життя в українському селі періоду 1960-х – 1980-х рр. Дайте відповідь на запитання.

«При Брежнєві ми жили дуже хорошо. Як із старими одкровенно балакать, так то вони кажуть: “Ми і не знали, що жили при комунізмі”. Почему? Наше діло було – виростить дітей. Государство, як виростуть, брало їх на своє обеспеченіє. Нас же государство і лічило (лікувало. – Авт.)...».

З розповіді Сідомона І.І., жителя Василівського району Запорізької області.

Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 3. – Запоріжжя, 2008. – С. 89.

«Що ж стосується українського села, то воно перебувало у незрівнянно гіршому становищі, ніж місто, хоча обсяги державних капіталовкладень зростали».

Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Історія України. Ч. 2. 1945–1998 рр. – К., 2000. – С. 107.

Поміркуйте, чому оцінки істориків і селян щодо рівня життя на селі за часів Л. Брежнєва не збігаються.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік, коли в колгоспах відбувся перехід до гарантованої грошової оплати праці.

А 1960 р.

Б 1966 р.

В 1962 р.

Г 1964 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Падіння купівельної спроможності грошей, їхнє знецінювання, пов'язане з переважанням грошової маси над кількістю споживчих товарів, – це...».

А дефляція

Б деномінація

В інфляція

Г стагнація

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність подій:

А перехід в колгоспах до гарантованої грошової зарплати

Б початок знижування народжуваності населення в Україні

В скорочення темпів зростання чисельності робітників

Г подолання демографічних наслідків війни

Відповідність

Позначте відповідність термінів і понять їхнім визначенням.

А стагнація

Б капітальні
вкладення

В інфляція

Г дефіцит

1. Брак споживчих товарів

2. Відсутність розвитку, застій

3. Витрати на створення виробничих потужностей

4. Знецінення грошей, пов'язане з переважанням грошової маси над масою споживчих товарів

Відкрите запитання

Поміркуйте, чому галузі групи, які орієнтувалися на задоволення потреб населення, залишалися малорозвинутими.

§21 Дисидентський рух

Пригадайте!

1. Коли в Україні почали діяти перші дисиденти?
2. Які завдання ставили перед собою «шістдесятники»?

Основні терміни і поняття

► Тамвидав ► самвидав ► інтернаціоналізм ► дисидент ► санація
► політична опозиція ► дискримінація ► великодержавний шовінізм.

1. Розгортання опозиційного руху

Після приходу Л. Брежнєва до влади «шістдесятники» й дисиденти (інакодумці, незгодні з існуючою ідеологією) мали надію на позитивні зміни в суспільстві. У СРСР почало ширитися національне, політичне та релігійне дисидентство.

Специфічними формами політичного дисидентства в Україні були рухи: за повернення кримських татар на історичну Батьківщину, єврейські (еміграційний та культурницький), релігійні (на захист релігійних конфесій і церков), правозахисників.

В Україні дисиденти протестували проти згортання деєдалізації та припинення реабілітації людей, які постраждали від сталінських репресій. Щоб придушити опозицію в зародку, П. Шелест дав санкцію на проведення арештів. У серпні й вересні 1965 р. працівники КДБ заарештували в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку та Івано-Франківську кілька десятків представників творчої й наукової інтелігенції. Політичних звинувачень їм не пред'являли. Про арешти преса не повідомляла.

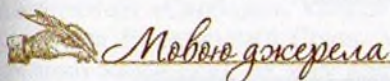
4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» мав відбутися прем'єрний показ фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Замість вступного слова І. Дзюба звернувся до глядачів з повідомленням про таємні арешти, які відбулися в Україні. Його підтримали Ю. Бадзьо, В. Стус і В. Чорновіл. У залі виникло заворушення, яке припинили співробітники КДБ. Ця акція була одним з перших громадянських політичних протестів у Радянському Союзі після сталінських часів.

Щоб не загострювати ситуацію і не давати приводу для розмов щодо появи в республіці політичної опозиції, П. Шелест дав команду кваліфікувати виступ молоді як «дрібне хуліганство» й «антигромадський вчинок». Санкції щодо бунтівників були мінімальними: І. Дзюба, В. Чорновіл і В. Стус були звільнені з роботи.

Арешти дисидентів викликали протест відомих у республіці людей. До ЦК Компартії України з листом-запитом про долю заарештованих звернулися авіаконструктор О. Антонов, письменники І. Драч, Л. Костенко, А. Малишко, М. Стельмах, композитори Г. Майборода і П. Майборода, кінорежисер С. Параджанов та ін. Такі листи-звернення до керівників України й СРСР у ті роки були однією з форм протесту.

2. «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Наприкінці 1965 р. молодий літературний критик І. Дзюба надіслав до ЦК Компартії України листа з протестом проти арештів серед інтелігенції. До листа була додана стаття під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», якій судилося відіграти велику роль у формуванні ідейної основи українського національно-визвольного руху доби «застою». Стаття справила велике враження на працівників партійного апарату, які були проти русифікації. П. Шелест розпорядився розмножити й поширити статтю серед свого оточення, оскільки вона додавала йому аргументації в суперечках з вищим керівництвом КПРС щодо національного питання.

Прочитайте уривок з праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Дайте відповідь на запитання.

«Постійне підкреслення то провідної ролі російського народу, то його особливої місії в історії сусідніх народів, то його постійної безкорисливості (односторонньої допомоги) і т. д. і т. п. – це все далеко від марксистсько-ленінського розуміння реального історичного процесу, далеко від революційно-класового світогляду. Як відродження в інших формах не нависної марксистам концепції “объединения вокруг русского начала”, це не може не сприяти вихованню в певної, далеко не кращої, частини росіян свідомого чи несвідомого почуття національної вишесті, а в інших народів Союзу – комплексу національної неповноцінності...

Чи не достойніше було б виховувати молодь у дусі ленінського розуміння національної гідності та інтернаціоналізму? У дусі... розуміння почуття взаємної відповідальності нас, представників різних націй, за долю, за майбутнє, за мову, за культуру – за справжній розквіт всіх націй, історично об'єднаних у Союзі Радянських Соціалістичних Республік».

*Тисяча років української суспільно-політичної думки.
У 9 т. – Т. VIII. – К., 2001. – С. 205–206.*

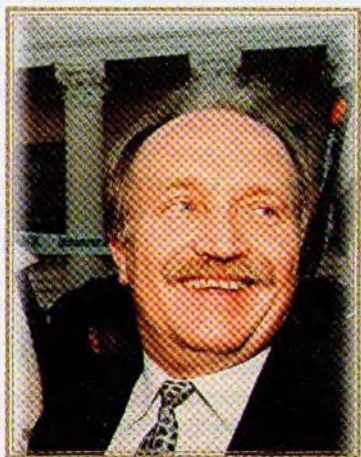
1. Поясніть, чому автор вважає, що постійне підкреслювання провідної ролі російського народу може призвести до формування у народів інших національностей комплексу національної неповноцінності.
2. Висловте власну точку зору з цього питання.

У своїх доказах І. Дзюба спирався на комуністичну ідеологію. Щоб показати невідповідність політики керівників КІРС ідеям класиків комунізму, він широко використовував положення з праць К. Маркса й В. Леніна. У статті змальовувалася дискримінація українського народу в економічній, політичній, культурній і мовній сферах. Автор переконливо критикував ідею «майбутнього злиття націй при комунізмі», міф про «цивілізаторську місію російського народу щодо інших народів СРСР, тезу про добровільність територіальних «возз'єднань» під час розширення Російської імперії тощо. Дослідження І. Дзюби почало швидко поширюватися в «самвидаві» – машинописних або рукописних копіях безцензурних творів, які передавалися з рук в руки.

«Шістдесятників» поміркованої політичної позиції стаття приваблювала аргументацією і лояльністю автора щодо властей. Радикалів влаштовувала гострота постановки національних проблем, непримиренність щодо великодержавного російського шовінізму. Один з примірників статті потрапив через Прагу на Захід. У 1968 р. видавництво «Сучасність» у Мюнхені видало працю у вигляді книжки, яку згодом було перевидано кількома європейськими мовами. Так «самвидав» перетворився на «тамвидав». У Радянському Союзі з'явилася досвідчена й ерудована опозиція тоталітарному режиму.

3. Поширення «самвидаву»

У 1966 р. відбулися судові засідання над заарештованими дисидентами. В Івано-Франківську вперше відбулося закрите засідання суду над художником П. Заливахою. У нього вилучили надрукований на машинці текст, який суд кваліфікував як «антирадянський націоналістичний твір невідомого автора». І хоча ним виявився твір Т. Шевченка «Доля», це не вплинуло на вирок суду – п'ять років таборів суворого режиму.

В. Чорновіл

Останнім відбулося закрите судове засідання у Львові над М. Осадчим, М. Зваричевською й братами Горинями. На ньому мав свідчити молодий журналіст В. Чорновіл, якого через незгоду із закритою формою суду було виведено із зали. Пізніше В. Чорновіл написав книжку «Правосуддя чи рецидиви терору?», яка стала одним з перших прикладів «самвидаву» в Україні. Через два роки її видала українська діаспора в Канаді.

Особа в історії

Чорновіл В'ячеслав (1937–1999) народився на Черкащині. Закінчив факультет журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка, був аспірантом Київського педінституту. У 1960–1965 рр. – редактор передач на Львівській студії телебачення, співробітник молодіжних газет. Автор книжки про «шістдесятників» «Лихо з розуму». Неодноразово засуджений за правозахисну діяльність. У 1987 р. – один з організаторів Гельсінської спілки. Голова Львівської обласної ради народних депутатів (з 1990 р.), співголова Народного руху України (з 1992 р.), народний депутат України (з 1992 р.). Політичний і громадський діяч.

Великий вплив на подальше розгортання дисидентського руху мала збірка документів під назвою «Лихо з розуму (портрети дванадцяти “злочинців”», упорядкована В. Чорноволом у 1967 р. У ній були зібрані документальні дані про ув'язнених у далеких таборах «буржуазних націоналістів», які стали жертвою негласних судових процесів на початку 1966 р. Книжка переконливо засвідчувала беззаконня дій властей у переслідуванні інакомислячих.

Рукопис книжки з'явився за кордоном. Уривки з нього друкували газети і журнали США, Канади, Німеччини, зачитували радіостанції «Свобода», «Голос Америки», «Рим», що транслювалися на Радянський Союз. У Парижі рукопис опублікували окремою книжкою, за яку автора було удостоєно міжнародної журналістської премії.

Улітку 1966 р. у «самвидаві» почала поширюватися і здобула популярність стаття історика М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». У ній давалася оцінка входження України в Російську державу за Переяславським актом 1654 р.

Розкриваючи обставини виникнення терміна «возз'єднання», М. Брайчевський показав його невідповідність суті подій 1654 р., кваліфікуючи їх як приєднання. Саме приєднання й визначило залежне становище України у складі Росії. Хоча автор написав статтю на замовлення «Українського історичного журналу», надрукована вона не була.

На початку 1970 р. у Львові вийшов перший номер журналу «Український вісник». Його ініціатором і головним редактором був В. Чорновіл (вийшов на волю за амністією у 1969 р.). Журнал друкувався на цигарковому папері й мав кореспондентів у багатьох містах України. У ньому подавалася інформація про судові та позасудові репресії, становище українських політв'язнів, акції протесту, наводилися факти шовінізму та українофобії.

Редколегія підкреслювала, що журнал є цілком легальним конституційним виданням, хоча друкується й поширюється підпільно.

У 1971 р. було ухвалено постанову ЦК Компартії України «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». У ній твори І. Дзюби, Є. Сверстюка й В. Чорновола називалися як «найнебезпечніші», вимагалось «вжити відповідних заходів для запобігання розповсюдженню політично шкідливої літератури, виявляти осіб, які займаються виготовленням, розповсюдженням і використанням так званого «самвидаву», і проводити з ними відповідну профілактичну роботу». Перекрити канали вивезення «самвидаву» за кордон і ввезення літератури в республіку доручалося Комітету держбезпеки.

Протягом 1970–1971 рр. В. Чорноволу вдалося випустити п'ять номерів журналу «Український вісник», з яких чотири потрапили за кордон.

Після його арешту шостий випуск в 1972 р. підготували співробітники Інституту філософії АН УРСР.

4. Українська Гельсінська група

Широкий наступ на дисидентів розпочався у січні 1972 р. і тривав майже два роки. За ґратами опинилися І. Гель, В. Марченко, Л. Плющ, Є. Пронюк, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус та багато інших. У інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, видавництвах, творчих спілках почалася чергова «чистка» від інакодумців. Були складені списки письменників, поетів, перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Переглядалися плани видавництва, репертуари театрів, експозиції музеїв. Заходи 1972–1973 рр. тимчасово підірвали опозиційний рух.

У серпні 1975 р. радянські газети опублікували повний текст Заключного акта Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, включаючи так звані «гуманітарні статті».

Серед них була і стаття про неприпустимість переслідування громадян за їхні політичні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, у травні 1976 р. на скликаній академіком А. Сахаровим прес-конференції західних журналістів у Москві фізик Ю. Орлов оголосив про утворення Групи сприяння виконанню Гельсінських угод.

Відомі російські дисиденти, які увійшли до цієї групи, зобов'язалися стежити за тим, щоб уряд СРСР дотримувався гуманітарних статей Заключного акта.

У листопаді цього самого року в Києві утворилася Українська Гельсінська група (УГГ). Фундаторами українського руху правозахисників стали письменники М. Руденко (голова) й О. Бердник, генерал-майор П. Григоренко, Л. Кандиба та Л. Лук'яненко, учитель О. Тихий та ін.

Мовою джерела

Прочитайте витяг з Декларації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (листопад 1976 р.).

«...Ми вважаємо неправомірним той факт, що Україна, котра є повноправним членом ООН, не була представлена окремою делегацією на Гельсінській нараді з питань безпеки та співробітництва в Європі...

Українська група ставить за мету:

1. Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини...

4. ...Своїм головним завданням група вважає ознайомлення урядів-учасниць і світової громадськості з фактами порушень... Декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою.

в) ...вивчає факти порушення прав людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати тим фактам широкого оприлюднення».

Національні процеси в Україні /

За ред. В. Панібудьласки. – Т. 2. – К., 1997. – С. 506.

1. Поясніть, чому члени Гельсінської групи наполягали на представленні України на Гельсінській нараді окремою делегацією.

2. Поміркуйте, з якою метою члени Української Гельсінської групи хотіли ознайомити широкий загал із змістом Декларації прав людини.

Щоб підкреслити свій намір діяти виключно на легальних засадах, члени УГГ підписали декларацію власними іменами і позначили адреси. Однак члени групи зазнали переслідувань. Під час обшуків їм підкидали компрометуючі матеріали, нацьковували хуліганів і карних злочинців. У грудні 1977 р. Л. Лук'яненко був заарештований і засуджений як «особливо небезпечний рецидивіст» до 10 років таборів і 5 років заслання. Були заарештовані й інші члени УГГ, останнім з яких був І. Кандиба в 1981 р.

Хоча опозиційний рух не став масовим, власті розуміли, що він становить серйозну небезпеку для радянської держави. Критика дисидентами існуючого ладу пробуджувала громадську думку. На тлі соціально-економічної кризи дедалі виразніше стала проявлятися політична криза.

ВИСНОВКИ

У добу «застою» в суспільстві посилювалася політична криза радянського ладу, про що свідчило пожвавлення діяльності дисидентів і правозахисників. Незважаючи на те, що опозиційний рух складався лише з кількох сотень людей, влада намагалася в будь-який спосіб позбутися опозиції, справедливо вбачаючи в ній загрозу для існуючого режиму.

Центр узяв українську політичну еліту під жорсткий контроль. Було відновлено курс, спрямований на нівелювання національних особливостей республіки.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Поясніть значення термінів «дисидент», «самвидав».
2. Назвіть причини розгортання опозиційного руху в Україні в 1960-х рр.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поясніть причину схвального відгуку окремих українських партійних працівників на статтю І. Дзюби.
2. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що акція 4 вересня 1965 р. була одним з перших громадянських політичних протестів у СРСР післясталінських часів? Відповідь аргументуйте.

Висловіть власне судження

1. Чому саме в 1975 р. український опозиційний рух отримав «друге дихання»?
2. Поміркуйте, чому радянські ідеологи перешкоджали виданню «Українського вісника», хоча його редколегія підкреслювала, що він не є антикомуністичним або антирадянським.

Працюємо з документом

Прочитайте тексти, які характеризують судові процеси над дисидентами в 1967–1971 рр. Дайте відповіді на запитання.

«Судебные процессы показали, что следствие проведено качественно при строгом соблюдении требований закона, сами процессы проведены на должном политическом уровне».

Інформація ЦК КПУ Центральному Комітету КПРС про ідеологічну роботу. 23 квітня 1973 р. Національні процеси в Україні/ За ред. В. Панібудьласки. – Т. 2. – К., 1997. – С. 198.

«Не поцікавившись... намірами людини, засудити її за читання якоїсь книжки чи статті – факт нечуваний в юридичній практиці переважної більшості країн світу й цілком несумісний з ратифікованою Радянським Союзом Декларацією прав людини».

Передне слово В. Чорновола до книги «Лихо з розуму»// Національні процеси в Україні/ За ред. В. Панібудьласки. – Т. 2. – К., 1997. – С. 448.

1. Поміркуйте, чому сторони мали протилежні погляди на правосуддя в СРСР.
2. Поясніть правомірність виразу «процеси проведено на належному політичному рівні».

Тестові завдання

Хронологія

Позначте, коли було створено Українську Гельсінську групу.

- А** 1975 р.
- Б** 1976 р.
- В** 1977 р.
- Г** 1974 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який означає: «Добровільне співробітництво держав у суспільно-політичній, економічній, культурній сферах при дотриманні незалежності й рівноправ'я кожної з них – це ...».

- А** дисидентський рух
- Б** інтернаціоналізм
- В** русифікація
- Г** українізація

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність виходу «самвидаву».

- А** стаття М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»
- Б** книга В. Чорновола «Лихо з розуму»
- В** праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
- Г** перший номер журналу «Український вісник»

Відповідність

Позначте відповідність історичних осіб їхнім професіям.

А Заливаха П.	1. Журналіст
Б Чорновіл В.	2. Художник
В Брайчевський М.	3. Письменник
Г Руденко М.	4. Історик

Відкрите запитання

Поміркуйте, чому опозиційний рух 1970–1980-х рр. не став масовим в Україні. Дайте розгорнуту відповідь.

Пригадайте!

1. Які кроки щодо розвитку української освіти були зроблені в період правління М. Хрущова?
2. Чим пояснюється участь української інтелігенції в опозиційному русі?

Основні терміни і поняття

- Загальнообов'язкова середня освіта ►політехнічна школа
►ретроград ►науковий центр.

1. Розвиток народної освіти

У 1966 р. в Україні почалося впровадження загальнообов'язкової середньої освіти.

Положення про обов'язкову середню освіту було внесене до Конституції УРСР в 1978 р.

Разом з тим не всі бажали вчитися в старших класах. Тому неухильно зростала кількість учнів середніх професійно-технічних училищ (ПТУ).

Існувала мережа вечірньої та заочної форм навчання, куди направляли тих, хто не мав середньої освіти у віці до 45 років.

У 1984 р. розпочалася наступна реформа загальноосвітньої і професійної школи. Було запроваджено єдиний тип середньої школи – одинадцятирічка. За бажанням батьків ставало можливим навчання дітей із шести років. Учні ПТУ здобували середню освіту і професію.

Герой Соціалістичної Праці,
директор Павлівської середньої школи В. Сухомлинський

Одночасно з впровадженням реформи продовжувався наступ на національну школу. У 1978 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення викладання російської мови в союзних республіках», якою передбачалося з 1979 р. «увести всюди вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п'яти років життя».

Надмірна ідеологізація у викладанні гуманітарних дисциплін певною мірою знецінювала освіту. Але в

цілому рівень знань та інтелектуальний розвиток учнів і студентів перевищували показники розвинутих країн Заходу. Плідно працювали новатори-педагоги В. Сухомлинський, В. Шаталов, М. Щетинін та багато інших.

Активно розвивалася вища освіта. У 1985 р. в УРСР функціонувало 146 вищих навчальних закладів, у яких навчалося понад 850 тис. студентів. На кожні 10 тис. населення в УРСР припадало 167 студентів і 522 спеціалісти з вищою освітою. Але на якість вищої освіти негативно впливала висока частка студентів заочних і вечірніх відділень – 35 %.

2. Розвиток наукових досліджень

У період «застою» Академія наук України переживала часи активного розвитку. Вона перетворилася на науковий центр, який за інтелектуальним потенціалом можна було порівняти з найбільшими академіями світу.

Академічна наука розвивалася раніше переважно в Києві. У 1971–1981 рр. було створено низку регіональних центрів управління наукою: Донецький, Північно-Східний (Харків), Придніпровський (Дніпропетровськ), Південний (Одеса), Західний (Львів) і Північно-Західний. Створення наукових центрів сприяло якісному зростанню потенціалу науки та її орієнтації на розв'язання регіональних проблем. Протягом 1961–1985 рр. чисельність наукових співробітників зросла в 3,5 раза, а кількість докторів і кандидатів наук збільшилася в 5,5 раза.

Щоб прискорити впровадження перспективних здобутків наукового пошуку у виробництво, почали створювати науково-виробничі комплекси.

На базі Інституту електрозварювання ім. Є. Патона було створено два науково-технічні комплекси. Інститут став головним в Радянському Союзі осередком науки зі зварювання металів на землі, під водою і в космосі. У жовтні 1969 р. на космічному кораблі «Салют-6» було здійснено неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану й нержавіючої сталі.

Велику наукову роботу провадили 25 інститутів «аграрного» профілю, які входили до системи Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. Найвагоміші здобутки мав колектив Миронівського інституту селекції і насінництва пшениці під керівни-

Український селекціонер академік В. Ремесло

цтвом академіка В. Ремесла. Сорти озимої пшениці, виведені вчорним, підняли врожайність цієї культури на 10–15 ц з гектара. Ними засівалися мільйони гектарів земель в багатьох країнах світу.

Серед досягнень суспільних наук найпомітнішим стало видання 26-томної «Історії міст і сіл УРСР». Цю фундаментальну працю під керівництвом академіка П. Тронька створювали тисячі авторів.

Зусиллями співробітників АН УРСР, вищих навчальних закладів, музеїв, архівів, наукових бібліотек з'явилися й інші багатотомні видання, зокрема «Історія української літератури», «Історія української мови», «Археологія Української РСР», «Історія Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України», «Історія українського мистецтва». За фактичною основою вони й до цього часу є неперевершеними.

3. Українське письменництво

У 1966 р., виступаючи на з'їзді партії, Л. Брежнев закликав митців відійти від крайнощів в художній культурі: з одного боку, «лакування дійсності», з іншого – її «очорніння». Нову суспільну атмосферу першими зуміли відчути поети. Разом з молодими, але вже визнаними поетами М. Вінграновським, І. Драчем, В. Коротичем, Л. Костенко, Б. Олійником, Д. Павличком розпочали нелегку боротьбу з канонами «соціалістичного реалізму» І. Калинець, Р. Лубківський, В. Стус та ін.

Слідом за поетами заявили про себе й молоді прозаїки – Є. Гуцало, В. Дрозд, Григорій Тютюнник, Вал. Шевчук, Ю. Щербак, В. Яворівський та ін. Вони писали просто й переконливо, реалістично, надаючи перевагу малим формам – новелі й оповіданню.

На початку 1968 р. визнаний лідер українських письменників О. Гончар видав невеликий за обсягом, але вагомий за змістом роман «Собор». Практично одночасно роман з'явився в журналі «Вітчизна».

Особа в історії

Гончар Олександр (1918–1995) народився на Дніпропетровщині. У 1938 р. – студент Харківського університету. У 1941 р. пішов добровольцем на фронт. Від 1959 до 1971 р. очолював Спілку письменників України. Академік НАН України (1978), перший лауреат Шевченківської премії (1962). Після війни здобув світову славу романом-трилогією «Прапороносці». Багато його творів увійшло в скарбницю української літератури. Твори О. Гончара перекладено 67 мовами світу.

О. Гончар

У своєму романі О. Гончар розповідав про історичні традиції українського народу, його волелюбність, патріотизм, глибоку повагу до православної релігії, традицій і звичаїв предків. Це був роман-набат!

Цькування О. Гончара почалося в Дніпропетровську. Перший секретар обкому партії упізнав себе в романі й назвав твір ідейно шкідливим. Режисерів, учителів, журналістів, які публічно висловлювали своє позитивне ставлення до «Собору», виключали з партії та звільняли з роботи.

Восени 1970 р. на пленумі Співки письменників України виступив В. Козаченко, який розгромив роман Р. Андріяшика «Полтва», роман В. Дрозда «Катастрофа», повість В. Маняка «Єврика», збірку повістей І. Чендея «Березневий сніг». Один створював занадто похмуру атмосферу, інший мав сумнівну історичну вартість, третій зображав радянську дійсність у кривому дзеркалі тощо. Багато письменників потрапило до «чорного списку», їх не друкували і не випускали за кордон.

У 1971 р. О. Гончара грубо усунули від керівництва Співкою письменників. Зі Співки письменників були виключені О. Бердник, І. Дзюба, М. Лукаш, Б. Чичибабін та ін. Письменника В. Некрасова, який постійно жив у Києві, вислали за кордон, Л. Костенко «проробляли» за ідеалізацію козацького минулого, буржуазно-об'єктивістський підхід до історії України. Шість років не міг потрапити до читача її роман у віршах «Маруся Чурай».

Нерівну, але безкомпромісну боротьбу з владою вів поет В. Стус. У листі до Президії Верховної Ради СРСР у 1976 р. він писав: «Я боровся за демократизацію, а це оцінили як спробу звести наклеп на радянський лад, мою любов до рідного народу, занепокоєння кризовим станом української культури скваліфікували як націоналізм, моє невизнання практики, на ґрунті якої виросли сталінізм, беріівщина та інші подібні явища, визнали як особливо злісний наклеп». Стус помер у вересні 1985 р. у карцері пермського табору суворого режиму під час голодування.

Доба найвищого тиску на українську інтелігенцію закінчилася наприкінці 1970-х рр. У січні 1979 р. Співку письменників очолив П. Загребельний. Спеціальною постановою президії Співки було дозволено друкувати «Марусю Чурай». Ще через рік з'явилася нова поетична збірка Л. Костенко «Неповторність». У 1981 р. з передмовою О. Гончара побачили світ книжка віршів В. Симоненка «Лебеді материнства», двотомники Д. Павличка й Б. Олійника, вибране М. Вінграновського та ін.

4. Досягнення і проблеми українського кіномистецтва

Жорсткий ідеологічний тиск спотворював творчий процес у мистецтві не менше, ніж в літературі. Наймасовішим видом

мистецтва залишалося кіно. Понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок щорічно обслуговували в Україні близько 800 млн глядачів.

Одним з найкращих творів доби «застою» була кінокартина «Тіні забутих предків», поставлена за повістю М. Коцюбинського. Творчий колектив під керівництвом С. Параджанова з молодим кіноактором І. Миколайчуком у головній ролі створив справжній шедевр. Через події в київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єрного показу фільму в 1965 р. картину вилучили з прокату на два десятки років. За ці роки С. Параджанов устиг створити ще один чудовий фільм «Київські фрески». Згодом за дисидентську діяльність його на півтора десятиріччя відлучили від кіно.

Помітним явищем в 1960-х рр. став фільм режисера В. Денисенка «Сон». У картині відтворено образ молодого Тараса Шевченка, роль якого зіграв І. Миколайчук.

І. Миколайчук

Важка доля чекала на талановиті твори режисера і виконавця головних ролей І. Миколайчука в жанрі поетичного кіно: «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон-XX». Першому з них тільки головний приз Московського міжнародного кінофестивалю 1971 р. забезпечив місце в прокаті.

Фільм Ю. Ілленка «Криниця для спраглих» у прокат не пустили. У ньому знайшли ідейні помилки й «формальні новації». Творча мо-
лодь звинувачувалася в захопленні

поетичним кінематографом на шкоду реалізму. З точки зору партійних ідеологів було недоречно запозичувати художні прийоми західних режисерів М. Антоніоні або І. Бергмана, які не розкривали духовного світу радянської людини.

Поетичне кіно як напрям, що міг би забезпечити українським митцям гідне місце у світовому кіно, було майже знищене.

Основну частину української кінопродукції створювала Київська кіностудія ім. О. Довженка, яка у 1978 р. відсвяткувала своє 50-річчя. Тут плідно працювали режисери Л. Биков, Л. Осика, К. Муратова, Ю. Ілленко, М. Мащенко та ін. Щорічно студія випускала до двох десятків стрічок, з яких лише дві-три озвучувалися українською мовою. На Одеській кіностудії всі фільми озвучувалися російською мовою. У кінотеатрах панувала російська мова. За словами режисера М. Мащенка, кіно стало чи не «найбільшим в Україні поширювачем вірусу національного нігілізму».

5. Художнє мистецтво

Організація дозвілля радянських людей була предметом особливої турботи влади. Хоча мистецтво використовувалося у пропагандистських цілях, разом з тим докладалися зусилля для масового поширення кращих зразків загальнолюдської культури.

Музичне товариство України налічувало понад 100 тис. осіб, які об'єднувалися в більш як 2 тис. професійних та самодіяльних колективів. Найбільш відомими за межами України професійними колективами були хор ім. Г. Верьовки, хорова капела «Думка», ансамбль танцю ім. П. Вірського, Київський камерний хор. У 1970-х рр. виникло багато нових філармонічних колективів, камерні оркестри у Рівному, Херсоні, Чернігові та інших обласних центрах, сотні самодіяльних симфонічних і духових оркестрів, народні хори.

Ідеологічні відділи партійних комітетів ретельно сліdkували за репертуаром творчих колективів. Коли етнографічний хоровий ансамбль «Гомін» під керівництвом Л. Яценка почав активно сприяти відродженню колядок і купальських пісень, оригінальних і неповторних зразків українського фольклору, керівника ансамблю виключили із Спілки композиторів, а колектив розпустили.

Істотним внеском у скарбницю музичного мистецтва були опери Л. Колодуба, Г. Майбороди, симфонії і кантати А. Філіпенка, А. Штогаренка. У жанрі пісенної і хорової музики плідно працювали О. Білаш, П. Майборода, С. Сабадаш, А. Філіпенко, І. Шамо та ін.

Розвивалася пісенна творчість. Велику популярність мали пісні П. Майбороди, О. Білаша, В. Івасюка.

У середині 1980-х рр. в Україні налічувалося 90 театрів. Щорічно їх відвідувало близько 20 млн осіб. Театральний репертуар жорстко контролювався: три чверті поставлених п'єс представляли радянську драматургію й оспівували переважно «соціалістичний спосіб життя». Із семи київських театрів статус українського зберігав лише Драматичний театр ім. І. Франка. Найяскравішими серед театральних зірок України були такі майстри, як В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Н. Ужвій та ін. Заслужену любов мали оперні співаки Д. Гнатюк, Є. Мірошніченко, А. Мокренко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ципола.

Майстри пензля працювали переважно в галузі портретного живопису. Це були портрети передовиків виробництва, панорами новобудов, сюжети з історії КПРС. Серед них траплялися справжні шедеври: полотно М. Божія «XX сторіччя», картини на історико-революційні теми О. Лопухова. Вони залишилися у творчому доробку українських художників як документи епохи.

У творах М. Глуценка, М. Дерегуса, В. Шаталіна, Т. Яблонської оспівувалися природа України і буття людей. Полотна цих майстрів відзначалися високим художнім хистом.

ВИСНОВКИ

Системна криза доби «застою» вплинула на розвиток українського культурного життя.

Реформа освіти забезпечила загальнообов'язкове середнє навчання. Залишався високим загальний рівень навчання, хоча ідеологізація певною мірою й знецінювала вищу та середню освіту.

У збереженні національної самосвідомості громадян значну роль відігравали письменники, поети, митці театру й кіно. Засобами літератури й мистецтва вони протистояли русифікації України.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли почалася реформа загальноосвітньої і професійної школи?
2. Назвіть відомих вам педагогів-новаторів.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Напишіть есе «Романтичне кіно в українському кінематографі». Обговоріть його у класі.
2. Підготуйте повідомлення про творчість одного з поетів 1960-х – 1980-х рр. Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Чим було зумовлено прийняття «Основних напрямків реформи загальноосвітньої і професійної школи»?
2. У чому, на вашу думку, ви бачите здобутки і проблеми мистецтва в 1960-х – 1980-х рр.?

Працюємо з документом

Прочитайте тексти щодо виховання в школі. Дайте відповіді на запитання.

«Ідеологізація навчально-виховного процесу призвела до того, що духовна спадщина народу, у першу чергу українського, вивчалася у сфальсифікованому вигляді, з неї було вилучено все, що не відповідало ідеологічним критеріям системи».

Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С.
Новітня історія України. – Ч. 2. – К., 2000. – С. 271.

«У загальній системі заходів по забезпеченню комплексного підходу до виховання учнів вагоме місце посідає інтернаціональне виховання. Зміцненню благородного почуття патріотизму, інтернаціоналізму та дружбі народів сприяли також експерсії, пошукова робота тощо».

Історія Української РСР. – Т. 8. – К., 1979. – С. 525.

1. Поясніть, чому в радянській школі приділяли велику увагу ідеологізації навчання.
2. Який підхід до виховання учнів в школі поділяєте ви? Поясніть, чому.
3. Чи існує, на вашу думку, ідеологія в школах незалежної України?

Тестові завдання

Хронологія

Позначте, коли планувалося завершення переходу до загальної середньої освіти.

- А** 1970 р.
- Б** 1975 р.
- В** 1978 р.
- Г** 1980 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає визначенню: «Метод відображення в мистецтві світу, людини й життя в світлі соціалістичних ідеалів – це...».

- А** монументальне мистецтво
- Б** романтичне кіно
- В** соціалістичний реалізм
- Г** драматургія

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність подій.

- А** вихід у світ роману О. Гончара «Собор»
- Б** прем'єрний показ фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків»
- В** вручення головного призу Московського міжнародного кінофестивалю фільму «Білий птах з чорною ознакою»
- Д** вихід у світ книжки віршів В. Симоненка «Лебеді материнства»

Відповідність

Позначте відповідність регіональних центрів управління наукою в АН УРСР їхнім назвам.

А Харків	1. Південний
Б Львів	2. Північно-Східний
В Одеса	3. Придніпровський
Г Дніпропетровськ	4. Західний

Відкрите запитання

Відомо, що роман О. Гончара «Собор» викликав негативну реакцію партійного апарату і схвальні відгуки інтелігенції. Чим можна пояснити таку відмінність в оцінках твору?

§23 Міжнародні відносини в 1970-х – 1980-х рр.

Пригадайте!

1. Як можна схарактеризувати міжнародні відносини кінця 1950-х – початку 1960-х рр.?
2. Чи впливала міжнародна політика на внутрішній курс держави в середині 1970-х рр.?

Основні терміни і поняття

► Паритет ► неосталінізм ► експорт революції ► країни «соціалістичного табору» ► регіональні конфлікти ► мілітаризація ► «неоголошена війна».

1. Політика розрядки

На початку 1970-х рр. в Європі відбулося послаблення міжнародної напруженості. Цьому сприяла діяльність канцлера ФРН В. Брандта, який розпочав нову східну політику – політику компромісів. Її результатом стало підписання низки договорів з СРСР, Польщею, Чехословаччиною і НДР. У них визнавалися кордони, які склалися після Другої світової війни. Між СРСР і ФРН було укладено договір про відмову від застосування сили. ФРН і НДР встановили між собою дипломатичні відносини.

Протягом 1970-х рр. Радянський Союз виступав з ініціативою покращання міжнародних відносин, які були оголошені «Програмою миру».

Мовне джерело

Прочитайте витяг з «Програми миру», яка окреслювала завдання радянської держави на міжнародній арені. Дайте відповідь на запитання.

«Програма миру» передбачала:

- ядерне роззброєння всіх держав, які володіють нею;
- заборону ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї;
- припинення гонки озброєнь і скорочення ядерної та звичайної зброї;

- ліквідацію воєнних вогнищ і припинення регіональних конфліктів;
- забезпечення колективної безпеки в Європі та інших регіонах світу;
- забезпечення свободи й незалежності народів світу;
- поглиблення й укріплення співробітництва з усіма державами».

*История Отечества. 1939–1991. / Руков.
В. Островский. – М., 1992. – С. 222.*

Проаналізуйте і дайте оцінку основним положенням Програми.

На початку 1970-х рр. СРСР і США досягли воєнно-стратегічного паритету. Розуміючи, що в майбутній ядерній війні переможців не буде, лідери двох наддержав почали переговорний процес. У травні 1972 р. відбувся візит американського президента Р. Ніксона до Москви.

Л. Брежнев і Р. Ніксон. Вашингтон. 1973 р.

Л. Брежнев і Р. Ніксон підписали «Основи взаємовідносин», де підкреслювалося, що в ядерну добу немає іншої основи для взаємовідносин, окрім мирного співіснування. Було укладено угоду про обмеження стратегічних озброєнь, встановлено граничну чисельність міжконтинентальних ракет, а також ракет, що запускалися з підводних човнів.

За період 1970-х рр. між двома державами було укладено понад два десятки договорів і угод, більшість з яких стосувалася обмеження озброєнь та застосування конкретних видів озброєнь.

Найвищим досягненням політики розрядки міжнародної напруженості стало підписання 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі керівниками європейських країн, США і Канади Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі.

Заключний акт легітимізував територіальний поділ Європи, який склався в результаті Другої світової війни, визнавав радя-

нізацію східноєвропейських країн. Керівники СРСР вважали, що це визнання забезпечить їм довічний контроль над країнами «соціалістичного табору». Уміщені в Заключному акті статті про захист прав людини, про свободу інформації й пересування в умовах тоталітарної системи залишалися декларативними.

2. Війна в Афганістані

У 1978 р. в Афганістані відбувся військовий переворот. Заколотники оголосили про початок національно-демократичної революції, яка переросла в громадянську війну.

На «неодноразове прохання уряду дружнього Афганістану» у кінці грудня 1979 р. – середині січня 1980 р. Радянський Союз увів до країни контингент радянських військ. У відповідь моджахеди (партизани) розпочали справжню партизанську війну. Спочатку дії радянських військ були успішними, але дуже швидко у конфлікт втрутилися арабські країни та США. Моджахеди отримали сучасну зброю, і війна набула затяжного характеру. За 10-річний період перебування на території Афганістану військову службу пройшли 620 тис. радянських воїнів, з них загинуло понад 14,4 тис. Близько 150 тис. з них – уродженці України (загинуло близько 2,5 тис.).

Війна в Афганістані

США звинуватили Радянський Союз в експорті революції з метою закріплення на півдні та здійснення контролю над світовими запасами нафти. У Західній Європі було розміщено амери-

канські ракети середньої дальності, які за лічені хвилини могли досягти території СРСР. На початку 1980-х рр. взаємні звинувачення загострили міжнародну ситуацію, сприяли активізації гонки озброєнь, що значно погіршило соціально-економічне становище як в СРСР, так і в Україні.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті країни, які брали активну участь у формуванні міжнародної політики в Європі в 1970-х рр.
2. У чому полягала «Програма миру»?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поміркуйте, чи можна погодитися з думкою, що загострення міжнародної ситуації значно погіршило соціально-економічне становище в Україні на початку 1980-х рр.
2. Поясніть, чи можна вважати інтервенцію СРСР в Афганістан грубим прорахунком зовнішньої політики Л. Брежнєва.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому у 1970-х рр. розпочалась розрядка міжнародної напруженості.
2. Поміркуйте, чому підписання Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі сприяло зародженню правозахисного руху в Україні.

Працюємо з документом

Прочитайте тексти щодо міжнародної політики СРСР. Дайте відповіді на запитання.

1. «Проводилися галасливі пропагандистські кампанії. Серед них найбільш грубою і багатоцільовою була по Афганістану... Весь цей «спектакль протесту» розігрувався виключно для прикриття чергових мілітаристських дій США, направлених проти соціалістичного світу».

Яковлев А. *От Трумэна до Рейгана*. – М., 1984. – С. 342.

2. «Був здійснений вивід радянських військ з Афганістану, після чого II З'їзд рад визнав «неоголошену війну» проти сусідньої, раніше дружньої, країни грубою політичною помилкою».

Левандовский А., Щетинов Ю., Мироненко С. – М., 2007. – С. 328.

Поясніть, чому в Радянському Союзі із часом змінилися погляди на війну в Афганістані.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте початок введення радянського контингенту військ в Афганістан.

А 1978 р.

Б 1979 р.

В 1982 р.

Г 1981 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому поняттю: «Основний принцип сучасного міжнародного права і міжнародних відносин, який базується на верховенстві держави у внутрішній і зовнішній політиці, – це...».

А федерація

Б суверенітет

В незалежність

Г автономія

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність історичних подій.

А підписання Заключного акта Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі

Б початок подій «Празької весни»

В початок вводу військ до Афганістану

Г візит американського президента до Москви

Відповідність

Позначте відповідність історичних осіб займаним посадам.

А В. Гомулка

1. Канцлер ФРН

Б В. Брандт

2. Генеральний секретар ЦК КПРС

В Р. Ніксон

3. Перший секретар ПОРП

Г Л. Брежнєв

4. Президент США

Відкрите запитання

Поміркуйте, з якою метою СРСР у кінці грудня 1979 р. – середині січня 1980 р. увів до Афганістану контингент радянських військ.

Повторювально-узагальнювальний урок

Орієнтовний перелік запитань і завдань, які допоможуть якісно підготуватися до теми «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х – початок 1980-х рр.)»

Пригадайте!

1. Коли і де було видано журнал «Український вісник»?
2. У якому році почалися події, відомі як «Празька весна»?
3. Коли в «самвидаві» вийшла стаття М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»
4. Статтю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» написав ____ в ____ р.
5. Коли і де відбулася прем'єра фільму «Тіні забутих предків»?
6. Перші арешти дисидентів в Україні відбулися в ____ р.
7. Вивід радянських військ з Афганістану розпочався в ____ р.
8. Роман «Собор», який вийшов в ____ р., написав письменник ____.
9. Коли почалася доба «застою»?
10. Українську Гельсінську групу створено в ____ р.

Дайте визначення основних термінів і понять
демографія, депопуляція, директива, доба «застою», міграція, номенклатура, розрядка міжнародної напруженості, системна криза, політехнічна школа.

Що ви знаєте про історичні персоналії?

Л. Брежнев, М. Брайчевський, І. Дзюба, О. Косигін, О. Ліберман, В. Чорновіл, П. Шелест, В. Щербицький, П. Майборода, О. Білаш, С. Сабадаш, Є. Мірошніченко, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, В. Симоненко, В. Сухомлинський, О. Гончар, І. Миколайчук, С. Параджанов.

Запитання і завдання

1. Хто і з якою метою в середині 1960-х рр. розпочав економічну реформу?
2. Як ви можете пояснити вираз «директивний метод господарювання»?
3. Як сприйняло московське ідеологічне керівництво книгу П. Шелеста «Україно наша радянська»? Поясніть, чому.
4. Вкажіть причини, які спонукали керівництво СРСР до прийняття нової Конституції.
5. Назвіть відомих вам дисидентів та мету їхньої діяльності.

6. Чому в кінці 1980-х рр. російськомовне населення стало переважати в східних і південних областях України?
7. Проаналізуйте причини змін у складі міського й сільського населення в період з 1960 по 1985 рр.
8. Назвіть причини виникнення продовольчої проблеми в багатьох регіонах СРСР у 1980-х рр.
9. Порівняйте умови життя номенклатури і решти населення країни. Зробіть висновки.
10. Що вам відомо про напрямки поетичного кіно в кіномистецтві?

Поміркуйте!

1. Поміркуйте, чи була політика П. Шелеста спрямована на отримання Україною автономії. Відповідь аргументуйте.
2. Проаналізуйте динаміку розвитку народного господарства України в 8–11 п'ятирічках. Зробіть висновки.
3. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р. були пропагандистськими документами? Свою думку аргументуйте.
4. Коли і з якою метою керівництво держави запровадило поняття «розвинутий соціалізм»?
5. Поясніть, чому після усунення з посади М. Хрущова у керівництві країни вперше не виникло відкритої боротьби за владу.
6. Наведіть приклади, які свідчили б про покращення міжнародної ситуації на початку 1970-х рр.
7. Поміркуйте, чому в 1970-х рр. Москва і Київ об'єднали зусилля, спрямовані на придушення нерегламентованих форм національного життя. Зробіть висновки.
8. Поясніть, чому в 1965–1985 рр. в Україні не вдалося розв'язати житлову проблему.
9. Чому, на вашу думку, промислові галузі групи «Б» практично завжди в СРСР залишалися малорозвинутими?
10. Схарактеризуйте основні етапи демографічних змін в Україні в 1959–1989 рр. Зробіть висновки.

Тема 5.

ПОЛІТИКА ПЕРЕБУДОВИ. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985–1991 рр.)

Чому визначений М. Горбачовим курс на «перебудову»
радянського суспільства обернувся розпадом СРСР?

§24 Особливості перебудовного процесу в Україні

Пригадайте!

1. Чи мала місце в період «застою» політична криза?
2. Чому економіка доби «застою» опинилася в кризовій ситуації?

Основні терміни і поняття

► Олігархія ► системна криза ► «нове мислення» ► перебудова
 ► гласність ► конфронтація ► цивілізація ► «стратегічна оборонна ініціатива» (COI) ► адміністративне управління ► бартерний обмін.

1. Зміна лідерів

В останні роки перебування при владі Л. Брежнєв тяжко хворів і у листопаді 1982 р. помер. Його наступником за традицією міг стати лише член політбюро ЦК КПРС. На той час до складу політбюро входило 12 осіб, середній вік яких становив 70 років. Консервативні погляди, похилий вік та поганий стан здоров'я партійної еліти суттєво впливали на внутрішнє й зовнішнє становище країни.

На посаду генерального секретаря ЦК КПРС був обраний колишній голова КДБ Ю. Андропов. Він вважав, що кардинальні зміни можливі лише за умови зміцнення трудової дисципліни та боротьби з корупцією.

Однак проводилася ця політика недовго. За станом здоров'я останні п'ять місяців генсек в Кремлі не з'являвся, а в лютому 1984 р. помер.

При владі опинився К. Черненко, який теж мав незадовільний стан здоров'я. Його смерть в березні 1985 р. загострила політичну кризу в країні.

Знову постало питання про обрання лідера партії. Ним став 54-річний М. Горбачов.

Мовне джерело

Прочитайте уривок з книги В. Литвина. Дайте відповідь на запитання.

«Вирішальну роль у висуванні М. Горбачова на посаду генсека на сіданні політбюро відразу ж після смерті К. Черненка відіграв А. Громико (міністр закордонних справ СРСР. – Авт.). Він виступив в підтримку його кандидатури на пленумі ЦК КПРС. Блискуча характеристика, що її А. Гро-

мико дав М. Горбачову як політику й людині, визначила результати голо-
сування».

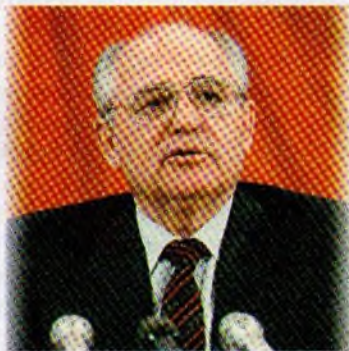
*Литвин В. Політична арена України.
Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С. 36–37.*

Поміркуйте, чи був би затверджений на посаді М. Горбачов без особистої
підтримки впливового члена політбюро А. Громика та твердої партійної
дисципліни серед членів пленуму ЦК КПРС.

Особа в історії

Михайло Горбачов (1931) народив-
ся у Ставропольському краї. Закінчив
юридичний факультет Московського
університету. З 1950-х рр. працював
на комсомольській і партійній роботі.
У 1966–1978 рр. – перший секретар
Ставропольського міськкому, крайкому
КПРС. З 1978 р. працював секретарем з
сільського господарства ЦК КПРС. У бе-
резні 1985 р. обраний генеральним се-
кретарем ЦК КПРС, з 1988 р. (одночасно)
голова Президії Верховної Ради СРСР,
у 1991 р. – президент СРСР.

М. Горбачов

2. Перебудова і гласність

Протягом багатьох років правління олігархії «кремлівських
старців» у партійному апараті й суспільстві утвердилися по-
двійна мораль.

Мовне джерело

Прочитайте уривок із книги В. Врублевського – помічника В. Щербиць-
кого.

Дайте відповідь на запитання.

«Почалося тотальне переродження кадрів... Цей процес захопив споч-
атку комсомол, потім Ради і, насамкінець, саму партію, яка ще довго три-
малася на залізній дисципліні... До керівної годівниці дедалі наполегливіше
й нахабніше потяглися нові герої нашого часу – беспринципні кар'єристи,
готові не тільки служити, а й прислужувати – але кожен за свою ціну.

“Популярність і гроші!” – ці дві складові успіху стали девізом для нової
когорти керівників».

Врублевский В.В. Щербицкий: правда и вымыслы. – К., 1993. – С. 46.

Поміркуйте, чому за відносно невеликий термін – двадцять років «за-
стою» – комсомольські, радянські та партійні керівники так швидко де-
градували.

Після приходу до влади М. Горбачов визнав наявність глибокої кризи в державі. Він намагався переконати в цьому партійний апарат і суспільство. Точкою відліку став пленум ЦК КПРС, який відбувся в квітні 1985 р. На ньому М. Горбачов вперше використав термін «перебудова», говорячи про проблеми удосконалення управління господарським механізмом. Пізніше під перебудовою стали розуміти реформування всіх сфер життя, яке здійснювалося під керівництвом ЦК КПРС. За короткий час СРСР зазнав зрушень історичного характеру: від застою до масштабних перетворень.

Головним гаслом перебудовної політики стала гласність, тобто можливість повідомляти через засоби масової інформації про недоліки в житті суспільства і держави. Це був проміжний етап на шляху до свободи слова. Термін «гласність» набув поширення і вживався на Заході без перекладу.

Об'єктом гласності перш за все стали так звані «білі плями» в історії. М. Горбачов відновив процес десталізації, який розпочався в першій половині 1950-х рр.

Друкувалися матеріали про сталінські репресії, війну в Афганістані, економічні негаразди, привілеї номенклатури тощо. Підточували підвалини тоталітарного ладу й популярні радіо- і телепрограми (наприклад, «Взгляд»).

Не всі в оточенні М. Горбачова підтримали реформи. Спротив перебудові почали чинити консервативні сили на чолі з секретарем ЦК КПРС Є. Лігачовим. Україна тривалий час залишалася так званим «заповідником застою». Восени 1989 р. М. Горбачов відвідав Київ і усунув партійного лідера В. Щербицького. Українську партійну організацію очолив В. Івашко.

3. «Нове мислення» і зовнішня політика

Протягом 1985–1987 рр. відбувся ряд зустрічей між М. Горбачовим і Р. Рейганом. Укладення угоди про знищення ядерних ракет малої та середньої дальності послабило конфронтацію у відносинах двох держав.

У 1987 р. вийшла друком книга М. Горбачова «Нове політичне мислення для нашої країни і для всього світу». Вона популяризувала новий підхід радянського керівництва до міжнародних стосунків, зокрема із США.

«Основний принцип нового політичного мислення простий: ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних, економічних, ідеологічних чи будь-яких цілей».

Проголошувався пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими.

У 1989 р. радянські війська були виведені з Афганістану. Нормалізувалися радянсько-китайські відносини. В односто-

ронньому порядку СРСР зменшив чисельність власних збройних сил на 500 тис. військовослужбовців.

Радянські війська повертаються з Афганістану. 1989 р.

Значні зміни відбулися на Європейському континенті. Радянський Союз розпочав вивід військ з військових баз, розташованих в Центральній та Східній Європі. У 1990 р. М. Горбачов дав згоду на об'єднання Німеччини. Європа стрімко набувала іншого вигляду.

Перехід членів РЕВ у взаємних розрахунках на вільно конвертовану валюту істотно погіршив економічне становище в СРСР. Це змусило М. Горбачова звернутися по фінансову допомогу до «сімки» західних країн. СРСР потребував кредитів для щорічного імпорту мільйонів тонн зерна та поставок сучасної техніки й новітніх технологій. У 1991 р. була ліквідована Організація Варшавського договору.

Керівники західних країн вітали історичні зміни радянської зовнішньої політики, але розпад СРСР не входив в їхні плани. Про це відверто заявили під час перебування в Києві прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер і президент США Дж. Буш. Однак із зникненням віри в результативність політики М. Горбачова їхня позиція поступово змінювалася.

ВИСНОВКИ

Прихід до влади М. Горбачова відбувся в період загострення кризи радянської системи. Під її впливом нове керівництво

держави пішло на значно більшу лібералізацію політичного режиму, ніж це було в 1950-ті рр.

Реформи починалися під гаслами перебудови, нового мислення й гласності. Вони прискорили розпад тоталітарного ладу. Центральна влада почала втрачати контроль над становищем.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Поясніть суть понять «перебудова», «нове мислення» та «гласність».
2. Коли радянські війська були виведені зі Східної Європи та Афганістану?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Який вплив мала перебудова в Радянському Союзі на країни Східної Європи? Для відповіді використайте знання із всесвітньої історії.
2. Одні вважають дії М. Горбачова на посаді генерального секретаря ЦК КПРС деструктивними, інші – конструктивними. Як ви можете пояснити таку розбіжність оцінок? Висловіть власну точку зору.

Висловіть власне судження

1. Поясніть причини стрімкої політизації суспільства в другій половині 1980-х рр.
2. Поміркуйте, чому консервативні сили в партії і суспільстві чинили спротив політиці перебудови.

Працюємо з документом

Прочитайте і порівняйте тексти. Дайте відповіді на запитання.

«У березні М. Горбачов звернувся до Р. Рейгана з посланням, про яке не повідомлялося в пресі: “Наші країни різні за своїм суспільним ладом, за пануючою в них ідеологією. Проте нам здається, що це – не причина ворожнечі. Кожна суспільна система має право на життя, і свої переваги вона повинна доказувати не силою, не воєнним шляхом, а на ниві мирного змагання з іншою системою”».

Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 662.

«У радіоінтерв'ю від 11 серпня 1984 р. Р. Рейган сказав: “Дорогі американці, я радий повідомити вас про те, що тільки-но підписав закон, який назавжди оголошує Росію поза законом. Бомбардування почнуться через п'ять хвилин”, хоча пізніше зауважив, що це “жарт”».

А.Н. Яковлев. От Трумэна до Рейгана. – М., 1984. – С. 399.

1. Поміркуйте, чому з приходом до влади Горбачов запросив Америку до співпраці.
2. Які цілі, на ваш погляд, переслідував Рейган, коли робив свою заяву щодо «бомбардування СРСР»?
3. Чим ви можете пояснити зміну поглядів американського президента щодо Радянського Союзу після 1985 р.?

Тестові завдання

Хронологія

Позначте, коли до влади прийшов М. Горбачов.

A 1981 р.

Б 1984 р.

В 1985 р.

Г 1982 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Політика, спрямована на реформування радянської соціально-політичної системи на демократичних і ринкових засадах, залишаючись в рамках соціалізму, – це...».

A «застій»

Б деєталінізація

В перебудова

Г неосталінізм

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність історичних подій:

A початок перебудови

Б початок виведення військ з Афганістану

В формування політики «нового мислення»

Г зміни в партійному керівництві УРСР

Відповідність

Позначте відповідність осіб посадам, які вони обіймали в 1990 р.

A Тетчер М.

1. Президент США

Б Горбачов М.

2. Голова Верховної Ради УРСР

В Івашко В.

3. Президент СРСР

Г Рейган Р.

4. Прем'єр-міністр Великої Британії

Відкрите запитання

Спираючись на знання з історії, дайте розгорнуту відповідь на запитання: «Чому американська програма «стратегічна оборонна ініціатива» не була реалізована, а СРСР і США покінчили з «холодною війною»?».

§25 Економічна політика перебудовної доби

Пригадайте!

1. Чому була згорнута економічна реформа О. Косигіна?
2. Чим відрізнялися економічні реформи М. Хрущова й О. Косигіна?

Основні терміни і поняття

►Прискорення ►доба перебудови ►людський фактор ►кооператив
►фермер ►шокова програма перебудови економіки ►радикальний

1. Провал «прискорення»

Лейтмотивом перебудовної доби в сфері економіки стало «прискорення». У червні 1985 р. у Москві почала працювати Всесоюзна нарада з питань науково-технічного прогресу. Її організатори були переконані, що запровадження у виробництво сучасної техніки й технології, децентралізація управління економікою та «активізація людського фактору» забезпечить державі необхідне прискорення темпів економічного розвитку. Проте чіткої програми реалізації запропонованих завдань вироблено не було.

Київ відгукнувся на рішення наради всесоюзним семінаром з досвіду роботи промислових підприємств України з питань ресурсозбереження. Проте одночасно з позитивним досвідом виявилось, що багато українських підприємств використовує застаріле імпортне устаткування.

У партійно-радянському керівництві продовжувалася боротьба між консерваторами й реформаторами, які по-різному уявляли собі «прискорення». Щоб продемонструвати переваги політики доби перебудови над періодом «застою» та підтримувати інтерес суспільства до реформ, у державі періодично організовувалися масові кампанії.

У травні 1985 р. почалася кампанія з подолання пияцтва та алкоголізму. Пияцтво справді було серйозною соціально-економічною проблемою, яка призводила до зниження якості роботи, моральної та фізичної деградації осіб, залежних від спиртного, скорочення їхнього життя. Але боротьба із соціальним лихом велася непродуманими методами і не принесла відчутних результатів.

У Закарпатті та в Криму були вирубані виноградники, у тому числі унікальних сортів, що підірвало українську виноробну га-

Черги біля магазинів у часи перебудови

лузь. Через зменшення обсягів реалізації горілчаних виробів державний бюджет втратив мільярди рублів. Поширилося самогонваріння, цукор та дешеві цукерки стали дефіцитом. Хоча міліція вилучала в населення тисячі самогонних пристроїв, споживання спиртних напоїв практично не зменшувалося. Уперше постали проблеми наркоманії та токсикоманії.

Одним з наслідків економічної кризи було поширення тіньової економіки. У травні 1986 р. почалася кампанія боротьби з нетрудовими доходами. Переслідувалися люди, які надавали різноманітні послуги (ремонт житла, пошиття одягу тощо). «Нетрудовим прибутком» часто вважався будь-який вияв приватної ініціативи. Держава обстоювала монопольне право на постачання населенню товарів і послуг, хоча реалізувати його була не в змозі. Консерваторів лякали ринкові відносини.

Під тиском реформаторів було прийнято Закон «Про індивідуальну трудову діяльність». Він дозволяв підприємницьку діяльність тим, хто об'єднувався в кооперативи, які діяли переважно в сфері послуг та громадського харчування. Хоча на прибутки українських кооперативів накладався податок у 65 %, наприкінці 1980-х рр. в них працювало близько 700 тис. осіб. Перебуваючи в системі командної економіки, кооперативний сектор працював за законами ринку.

Новий закон передбачав не переведення економіки на ринкові засади, а лише вдосконалення адміністративного управління підприємствами. Партійні комітети продовжували втручатися в управління виробництвом. У жовтні 1986 р. на політбюро ЦК Компартії України було оголошено, що за вісім місяців мініс-

терства та відомства республіки видали 666 тис. різноманітних наказів та інструкцій.

Повзуча криза дедалі ширше охоплювала господарський організм держави. У 1987 р. розмови про прискорення темпів економічного розвитку припинилися.

Мовне джерело

Прочитайте текст. Дайте відповідь на запитання.

«До кінця 80-х рр. економіка пробуксовувала, темпи її розвитку падали. Але маховик єдиного народногосподарського комплексу, не зважаючи на втрату обертів, продовжував поступальний розвиток. Парадоксально, але факт: мабуть, переваги соціалістичної системи були настільки значними, що економіку не могли остаточно розвалити навіть нікчемні, безкінечно «удосконалювані» методи управління».

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К., 1993. – С. 140–141.

Поясніть, що мав на увазі автор, коли говорив про «удосконалювані» методи управління економікою СРСР.

2. Розвал командної економіки

Традиційно в економіці України переважали галузі, що виробляли продукцію групи «А». Дві третини з них орієнтувалися на потреби воєнно-промислового комплексу і майже цілком залежали від асигнувань із центру. Постійна нестача коштів при-скорювала моральне і фізичне старіння промислового потенціалу УРСР.

Невдала реформа 1987 р. підсилила економічну кризу. У 1988 р. в союзному бюджеті утворився дефіцит у майже сто мільярдів карбованців, що становило десятку частину валового національного продукту. Брак фінансів стали відчувати навіть галузі, які працювали на ВПК.

Улітку 1989 р. глава уряду СРСР М. Рижков розпочав нові економічні реформи. Створена комісія на чолі з академіком Л. Абалкіним висунула ідею роздержавлення економіки та переходу до ринку з одночасним підвищенням цін на товари широкого вжитку. Передбачався поступовий перехід до ринкових відносин під контролем держави. Весною 1990 р. програму було опубліковано, але уряд не наважився її реалізувати. Тим часом з прилавків магазинів зникли майже всі товари.

Одночасно з урядовою комісією діяла група економістів під керівництвом академіка С. Шаталіна. Вона готувала значно радикальнішу програму переходу до ринку протягом 500 днів. Однак М. Горбачов не наважився підтримати «шокову» програму перебудови економіки.

На 1991–1995 рр. було розроблено традиційний п'ятирічний план. Однак в умовах розпаду командної економіки директиви центральних органів уже не діяли.

Економічне становище в Україні різко загострилося. Якщо 1990 р. в республіці інфляція становила 10 % на рік, то в другій половині 1991 р. – 25 % на тиждень. В умовах стрімкого знецінення рубля поширилися натуральні (бартерні) обміни. Щоб розплатитися з боргами, підприємства не хотіли отримувати знецінені рублі, а направляли продукцію передусім тим виробникам, від яких одержували сировину, матеріали, енергоносії.

Нормою стали невиконання планів, порушення контрактів, укладених самими ж підприємствами. Місцеві власті вимагали у першу чергу задовольняти потреби регіону, де розташовувалися підприємства, а потім виконувати свої зобов'язання за планами і контрактами.

3. Погіршення життєвого рівня населення

Командна економіка не могла забезпечити високого життєвого рівня населення. Якщо в передових країнах Заходу на потреби населення спрямовувалося дві третини валового національного продукту, то в Радянському Союзі – не більше третини. Таке співвідношення стійко трималося впродовж десятиліть.

Поглиблення економічної кризи наприкінці 1980-х рр. відсувало СРСР на 77-ме місце у світі за рівнем споживання товарів та послуг на душу населення.

Хоча в Україні продовольче становище було дещо кращим, ніж у багатьох інших регіонах СРСР, але теж почав відчуватися гострий дефіцит продовольства.

З кінця 1980-х рр. дефіцитом стало майже все. З осені 1990 р. в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами.

Знецінення рубля призвело до істотного падіння реальної заробітної плати, стипендій та пенсій. У цій ситуації ЦК КПРС потурбувався про керівних працівників: із жовтня 1989 р. було ухвалено рішення підвищити заробітну плату звільненим працівникам партійного апарату на 50–100 %. Істотно збільшувалась платня працівників радянських, комсомольських і профспілкових органів, міністерств та відомств. Цей захід викликав обурення в суспільстві й подальше падіння авторитету влади.

Карта споживача
з купонами

ВИСНОВКИ

За два роки перебудови прискорення темпів розвитку народного господарства не відбулося.

Спроби заміни директивного управління ринковим, нерішучість кроків реформаторів та відвертий спротив ринковим перетворенням призвели до господарського паралічу.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли почалося реформування радянської економіки?
2. Коли і чому в Україні було запроваджено продаж товарів за картками споживача з купонами?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Відомо, що командна економіка СРСР наприкінці 1980-х рр. після невдалих спроб реформування розвалилася. Аргументовано поясніть, чи був цей процес неминучим.
2. Опрацюйте міні-проект «Економічні реформи в Україні у 1985–1986 рр.». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Відомо, що у травні 1986 р. було посилено боротьбу з «нетрудовими доходами», а в листопаді – прийнято постанову Верховної Ради СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», яка фактично передбачала протилежні дії. Чим ви можете це пояснити?
2. Проаналізуйте основні шляхи реформування економіки республіки в другій половині 1980-х рр.

Працюємо з документом

Прочитайте і порівняйте наведені уривки. Дайте відповіді на запитання.

1. «Генрі Харт – один з претендентів на пост президента США... писав: Горбачов та його союзники не уявляли собі повною мірою ту багатоярусну систему, яку вони успадкували, і недооцінили її протидію змінам... Вони прийшли до керівництва переконані, що сплячій економіці необхідно... дати... м'якого стусана».

2. «Дещо спрощений початковий підхід з реформаторського керівництва до змін в суспільстві... з часом визнав і сам М. Горбачов. "Справа перебудови виявилася більш важкою, ніж уявлялося на початку, – писав він у 1987 р. – ...Якби у квітні 1985 р. нам сказали: через два роки у вас буде ось це і ось це, тобто те, що відбувається сьогодні в житті, ми б, скоріше за все, не повірили і вважали б, що це неприйнятне"».

Бойко О. Історія України в XX столітті. – Ніжин, 1994. – С. 241.

1. Поясніть розбіжності в поглядах на перебудову радянських та американських високопосадовців.
2. Поміркуйте, про що свідчив той факт, що М. Горбачов, довгий час перебуваючи у складі політбюро ЦК КПРС, не знав реального стану радянської економіки.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік початку антиалкогольної кампанії.

- А 1987 р.
- Б 1986 р.
- В 1988 р.
- Г 1985 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Багатозначний термін, який може означати тимчасовий замінник грошей. У значенні відрізного талона є свідченням права на одержання (з оплатою грошима і без оплати) певного продукту в умовах його дефіциту – це...».

- А валюта
- Б акція
- В облігація
- Г купон

Послідовність

Визначте хронологічну послідовність подій:

- А прийняття постанови про самостійність підприємств
- Б прийняття постанови про нетрудові доходи
- В початок реформи в сфері сільського господарства
- Г початок реформ Л. Абалкіна

Відповідність

Позначте відповідність термінів і понять їхнім значенням.

А дефіцит	1. Знецінення грошової одиниці, викликане надлишковим, порівняно з обсягом вироблених товарів та послуг, випуском грошової маси в обіг.
Б інфляція	2. Перевищення витрат над надходженнями чогонебудь (грошей, капіталів, продуктів, сировини тощо).
В директива	3. Перетворення, зміни, нововведення будь-якого змісту.
Г реформа	4. Розпорядження, керівна вказівка вищого органу.

Відкрите запитання

Схарактеризуйте хід боротьби з нетрудовими доходами в УРСР та її наслідки у другій половині 1980-х рр. Висловіть свою точку зору з цього питання.

§26–27

Розгортання національного руху в Україні

Пригадайте!

1. У чому полягали особливості національного життя в Україні в 1960-х рр.?
2. Чому дисиденти не могли пропагувати свої погляди в ширших колах суспільства?

Основні терміни і поняття

►Екологія ►радіонукліди ►національне питання ►економічний страйк ►альтернатива ►виборча система ►фальсифікація
 ►координація ►конституційна реформа ►«неформальні організації».

1. Перебудова і національне питання

Керівники СРСР були впевнені у відсутності в країні національного питання. Під час візиту до Києва в 1985 р. М. Горбачов називав Радянський Союз Росією, а Харків – російським містом. У своєму родоводі він знаходив українські корені й був щиро переконаний, що в Україні національне питання відсутнє. Проте в 1987 р. після масових заворушень в Алма-Аті тональність виступів М. Горбачова змінилася.

Мовте джерела

Прочитайте уривок з доповіді М. Горбачова на пленумі ЦК КПРС. Дайте відповідь на запитання.

«Треба визнати, що помилки, яких припускалися в сфері національних відносин, їх вияви залишалися в тіні і говорити про них було не прийнято. Це призвело до негативних наслідків, з якими зараз доводиться мати справу».

Горбачов М. *Избранные речи и статьи*. – Т. 4. – М., 1987. – С. 331.

224

Спираючись на знання з історії, поміркуйте, чому лише на третій рік перебудови керівництво партії зрозуміло, що в державі існує національне питання.

Особливо гостро небезпеку цілковитої залежності від московського центру відчула Україна. **26 квітня 1986 р.** на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС стався вибух, який призвів до найбільшої в історії людства техногенної катастрофи.

Керівництво СРСР і УРСР не відразу зрозуміло масштаб лиха, який вчинив «мирний атом». М. Горбачов назвав керівників

України «панікерами» і наказав провести в Києві масову першотравневу демонстрацію, хоча рівень радіації загрозливо зростав. Лише на дев'ятий день після вибуху було оприлюднено інформацію про шкідливість радіоактивних викидів.

Завдяки гласності масштаби Чорнобильської катастрофи стали відомі широкій громадськості. Від катастрофи постраждала 1/12 території республіки. До зони обов'язкового відселення потрапили 92, а до гарантованого державою добровільного відселення – 835 населених пунктів. Десятки тисяч людей, які перебували в зоні аварії, передчасно пішли з життя.

Екологічні наслідки Чорнобиля й сьогодні не підлягають точній оцінці. Руйнівна дія радіонуклідів на генофонд народу триватиме ще багато років.

Чорнобиль зіграв роль каталізатора суспільно-політичних процесів в Україні. Дедалі наполегливіше ставилося питання про «духовний Чорнобиль» – русифікацію. У 1987 р. письменники України дійшли висновку про необхідність конституційного захисту української мови і підготували листа на адресу Верховної Ради УРСР.

До російських колег звернулися О. Гончар та інші письменники з проханням підтримати вимоги щодо обов'язкового вивчення рідної та російської мов у школах національних республік.

У 1989 р. було прийнято Закон «Про мови в Українській РСР».

Мова джерела

Прочитайте витяг із закону про мови. Дайте відповіді на запитання.

«Стаття 2. ...Державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Стаття 4. Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови.

Стаття 6. Службові особи... повинні володіти українською та російською мовами, а в разі необхідності – й іншою національною мовою...

Стаття 25. Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян».

Україна в ХХ столітті (1900–2000). Збірник документів і матеріалів/ Упорядн. А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Король та ін. – К., 2002. – С. 185.

1. Поясніть, чому закон про мови було прийнято саме в 1989 р.
2. З якою метою відбулося офіційне закріплення української мови як державної?
3. Поміркуйте, чому закон не визначав одну мову міжнаціонального спілкування, як це було у Радянському Союзі.

Чорнобильська АЕС після аварії. 1986 р.

2. Лібералізація державної політики щодо церкви

У перебудовні роки піднесення національно-визвольного руху яскраво виявилось в релігійній сфері. У західних областях, де рівень релігійності населення був особливо високим, розпочалася боротьба за легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яку підтримав Папа Римський Іван Павло II.

Намагання влади приборкати активність греко-католиків спричинило голодування шести єпископів і священників у центрі Москви. У Верховній Раді СРСР народні депутати Р. Братунь, О. Гончар і Б. Єльцин поставили питання про легалізацію УГКЦ. У Західній Україні на заклик захисту релігійної свободи відгукнулися близько 150 тис. осіб. Жителі Львова увечері 17 вересня 1989 р. провели акцію пам'яті, виставивши на підвіконня палаючі свічки. УГКЦ було легалізовано. У 1990 р. католикам східного обряду повернули львівський собор Святого Юра.

У лютому 1989 р. в Києві виник ініціативний комітет по легалізації Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). У серпні священник і віруючі церкви Святих Петра і Павла у Львові відмовилися підпорядковуватися Російській православної церкві (РПЦ). Однак цей рух не набрав масового характеру. На сході й півдні України церковні служителі залишалися вірними московському патріарху. Держава, користуючись правом власності на храмові споруди, надавала підтримку автокефальній церкві лише на заході України, що спричинило конфлікт між громадами УГКЦ й УАПЦ.

У січні 1990 р. в Москві зібрався архієрейський собор РПЦ Московського патріархату, який виділив православні єпархії, громади й монастирі на території УРСР в окрему адміністративну одиницю – екзархат з власним синодом. Він став називатися Українською православною церквою (УПЦ) і дістав певну самостійність в управлінні.

У листопаді 1991 р. постало питання про надання Українській православній церкві автокефалії, тобто права обирати власного главу на своїх соборах. Московський патріарх відповів відмовою. За релігійними канонами церква, що відокремлюється без згоди патріарха, позбавляється Божої благодаті. Більшість ієрархів та віруючих Української православної церкви залишилися у підпорядкуванні Московського патріархату. Меншість утворила Українську православну церкву Київського патріархату.

3. Мета і наслідки конституційної реформи М. Горбачова

На XIX партійній конференції (1988 р.) М. Горбачов висунув проект конституційної реформи. Вона передбачала передачу всієї повноти влади радам. Партійні органи мали залишити за собою лише ідеологічні функції. Раніше секретарі партійних комітетів мали право втручатися в діяльність радянських органів влади, не

несучи відповідальності за наслідки свого втручання. У партійних апаратах різних рівнів сформувалися стосунки особистої відданості, які перетворили їх на замкнену організацію, позбавлену зв'язку з громадянами. Запровадження реформи передбачало для претендентів на керівні партійні посади випробування виборами.

Із запровадженням конституційної реформи партія втратила ознаки державного інституту влади. Повновладдя рад мало докорінно змінити характер радянської влади. Повернення виборцям їхніх прав на вільний вибір органів влади означало, що партійно-радянська влада в СРСР втратила тоталітарний характер. Тепер держава залежала від суспільства, а не навпаки.

4. Виникнення «неформальних» організацій

Стрімка політизація українського суспільства призвела до виникнення «неформальних» (непідконтрольних партії) організацій. У 1987 р. в Києві виник Український культурологічний клуб (УКК), у Львові – Товариство Лева. Відновив роботу «Український вісник» на чолі з В. Чорноволом. Члени «неформальних» організацій обговорювали проблеми національного відродження, заходи щодо охорони навколишнього середовища і пам'яток культури. У березні 1988 р. на базі Української Гельсінської групи сформувалася політична організація – Українська Гельсінська спілка (УГС) на чолі з Л. Лук'яненком.

Улітку діяльність «неформальних» об'єднань вийшла на вулиці. Уперше за багато десятиліть відбувся масовий шахтарський страйк. На знак солідарності з шахтарями Кузбасу в липні 1989 р. припинила роботу одна з дільниць шахти «Ясинуватська Глибока» в Макіївці. Страйк підхопили півмільйона шахтарів Донецького і Львівсько-Волинського вугільних басейнів. Вони протестували проти нестерпних умов життя й незадовільної оплати праці.

Одночасно у Києві в листопаді відбувся масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам, в якому взяли участь близько 20 тис. осіб.

У вересні 1989 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Програма Руху орієнтувала на підтримку реформаторських сил у КПРС. Владі дедалі важче було боротися із зростаючим впливом Руху.

Восени було створено екологічну асоціацію «Зелений світ» на чолі з письменником Ю. Щербаком. Почало працювати Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал», покликане відновлювати історичну правду.

Піком суспільно-політичної активності перебудовної доби стала акція «живий ланцюг», організована Народним рухом України 21 січня 1990 р. Щоб відзначити Акт злуки УНР і ЗУНР (22 січня 1919 р.), сотні тисяч громадян вийшли на трасу Львів – Київ і взяли за руки. Влада не перешкоджала цій акції.

5. Загострення політичної ситуації в Україні

Наприкінці березня 1989 р. в Україні відбулися вибори народних депутатів СРСР. Уперше не обмежувалася кількість кандидатів, висунутих на одне місце. Реформатори сподівалися, що КПРС через вибори посилить свій вплив на суспільство. Але несподівано значну кількість партійних і господарських керівників не було обрано. Від України народними депутатами СРСР стала 231 особа. Більшість з них були консерваторами.

У березні 1990 р. в республіці пройшли вибори до Верховної та місцевих рад УРСР. Сорок «неформальних» організацій об'єдналися у передвиборчий Демократичний блок, члени якого були налаштовані на реформи. Однак під час виборів партпарат переміг у всіх областях, крім Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської.

Новообрана Верховна Рада УРСР уперше почала працювати як парламент – на постійній основі. У ній сформувалися два блоки: парламентська більшість – «група 238» («За суверенну радянську Україну») на чолі з О. Морозом і опозиційна «Народна рада» – лідер І. Юхновський. Робота Верховної Ради транслиувалася по радіо й телебаченню і мала значний вплив на суспільство.

Головою парламенту було обрано першого секретаря ЦК Компартії України В. Івашка. У червні на його прохання він був звільнений з партійної посади.

На З'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. М. Горбачов був обраний президентом СРСР. Запровадженням цієї посади він зміцнив своє владне становище в державі. Одночасно було скасовано шосту статтю Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі. Комуністична ідеологія перестала бути визначальною. Протягом року 251 тис. осіб вийшло із лав Компартії України.

ВИСНОВКИ

Чорнобильська катастрофа продемонструвала небезпечність залежності республіки від рішень центру. Вона сприяла активному пошуку української політичної еліти шляхів зближення з власним народом.

Прагнучи зберегти контроль за суспільно-політичним життям, партійні реформатори зважилися на конституційну реформу, яка повинна була надати реальну владу радам.

Лібералізація політичного життя зумовила появу в республіці великої кількості так званих неформальних організацій. Найголовнішою і наймасовішою з них став Народний рух України за перебудову.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Як ви розумієте термін «інтернаціоналізм»?
2. Коли в Україні почали виникати «неформальні організації»?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поясніть, чому національне питання в реформаторській програмі М. Горбачова перебувало на останньому місці.
2. Поміркуйте, чому з'їзд народних депутатів СРСР у березні 1990 р. скасував статтю Конституції СРСР. Відповідь обґрунтуйте.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чому М. Горбачов наказав В. Щербицькому провести першотравневу демонстрацію в Києві у 1986 р.
2. Поясніть, чому, на вашу думку, висвітлення «білих плям» в історії активізувалося в період перебудови.

Працюємо з документом

Прочитайте тексти щодо причин аварії на Чорнобильській АЕС. Дайте відповідь на запитання.

«Лишь 2 мая в Киев прилетели Рыжков и Лигачев... Однако и после посещения руководством Чернобыля обстановка яснее не стала. Ведь нельзя было всерьез воспринять утверждение Лигачева, что авария — это результат недостатков в массово-политической и воспитательной работе в коллективе ЧАЭС».

Врублевский В. В. Щербицкий: правда и вымыслы. — К., 1993. — С. 211.

«Розгорнута постанова політбюро ЦК КПУ була прийнята на рішення ЦК КПРС «Про результати розслідування аварії на Чорнобильській АЕС і заходи по ліквідації її наслідків, забезпеченню безпеки атомної енергетики». Проте як у першому, так і в другому документах йшлося не про глибинні причини аварії, а швидше про наслідки, називалися не головні винуватці, а «стрілочники»».

Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1999. — С. 180.

Поміркуйте, чому керівництво СРСР і УРСР намагалося приховати правду про причини аварії на Чорнобильській АЕС від свого народу та світової громадськості.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте дату Чорнобильської трагедії.

- А** 26 квітня 1985 р.
- Б** 26 квітня 1986 р.
- В** 26 червня 1985 р.
- Г** 26 червня 1986 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Необхідність вибору одного з двох можливих рішень, напрямків, варіантів – це...».

- А** асоціація
- Б** альтернатива
- В** фальсифікація
- Г** координація

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність історичних подій.

- А** утворення Української Гельсінської спілки
- Б** страйк шахтарів
- В** створення Українського екзархату Московського патріархату
- Г** лист Спілки письменників України до Верховної Ради УРСР з приводу захисту української мови

Відповідність

Позначте відповідність подій датам, коли вони відбувалися.

А прийняття закону «Про мови в Українській РСР»	1. 1986 р.
Б виникнення Українського культурологічного клубу	2. 1989 р.
В конституційна реформа в СРСР	3. 1990 р.
Г перші вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі	4. 1988 р.

Відкрите запитання

Чи можна вважати, що Чорнобильська катастрофа відіграла роль каталізатора суспільно-політичних процесів, які привели до здобуття незалежності України? Обґрунтуйте свою відповідь.

§28 Суверенізація України

Пригадайте!

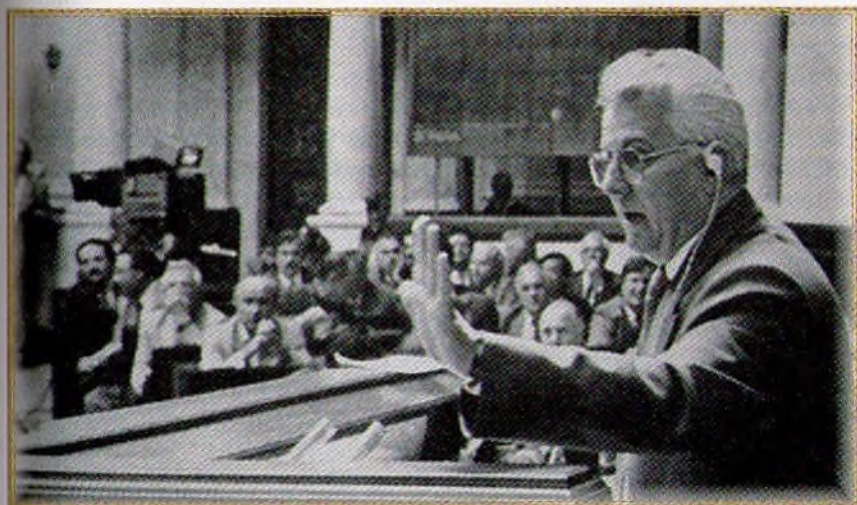
1. Як ви розумієте термін «суверенітет»?
2. Чи була УРСР в 1990 р. суверенною державою?

Основні терміни і поняття

►Суверенізація ►державний суверенітет ►декларація ►«позаблокова держава» ►державний переворот.

1. Прийняття Декларації про державний суверенітет України

Після виборів Верховна Рада України перетворилася на центр влади в республіці. Протистояння депутатів парламенту свідчило про втрату комуністами монополії на владу. Проте опозиція була не достатньо сильною, щоб взяти владу в свої руки. З весни 1990 р. розпочалася боротьба за зменшення залежності від центру. У цей період голова Верховної Ради В. Івашко неочікувано оголосив про свою відставку в зв'язку з обранням заступником генерального секретаря ЦК КПРС. Замість нього Верховну Раду очолив Л. Кравчук.

Виступ Л. Кравчука на сесії Верховної Ради. 1991 р.

Особа в історії

Леонід Макарович Кравчук (1934) народився на Рівненщині. Закінчив економічний факультет Київського державного університету. З 1960 р. працював у партійних органах, з 1970 р. – в апараті ЦК Компартії України. У 1990 р. обраний головою Верховної Ради України. Від 1991 до 1994 р. – перший президент України. З 1994 р. – політичний і громадський діяч.

Зміна керівництва парламенту полегшила боротьбу опозиції за утвердження суверенітету республіки. 16 липня 1990 р. Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет України.

Декларація розглядала державний суверенітет України «як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Від імені народу України могла виступати тільки Верховна Рада.

Економічна самостійність підкреслювалася наміром створення власної фінансової, митної й податкової систем. Передбачалося, що Україна самостійно формуватиме державний бюджет, а за необхідності – запровадить національну валюту.

Декларація проголошувала курс на забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Усім національностям, що проживали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

Підкреслювалося право республіки на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Висловлювався намір України стати нейтральною, позаблоковою державою, яка буде дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Україна почала встановлювати самостійні зв'язки з іншими союзними республіками. У листопаді 1990 р. в Києві було підписано договір про співробітництво між Україною та Росією. До кінця року двосторонні угоди були укладені з республіками Балтії, Білоруссю, Узбекистаном і Казахстаном.

2. Початок формування багатопартійності

Протистояння більшості й опозиції у Верховній Раді України активізувало боротьбу політичних сил. На початку 1990 р. в суспільстві активно обговорювалося питання про запровадження багатопартійності. Значна частина партійних діячів, розуміючи, що багатопартійність – це шлях політичних сил до влади, вважала за необхідне або заборонити виникнення нових партій, або оновити комуністичну партію. Проте зупинити цей процес було вже неможливо.

У 1989–1990 рр. у республіці виник ряд політичних партій. Восени 1989 р. у Львові утворилася Українська національна партія (УНП) радикально-націоналістичного спрямування, яка проголосила своєю метою відновлення УНР доби Центральної Ради. У квітні 1990 р. виникли Українська християнсько-демократична партія (УХДП) і об'єднання Державна самостійність України (ДСУ). На основі Української Гельсінської спілки сформувалася Українська республіканська партія (УРП) – перша офіційно зареєстрована некомуністична партія.

На кінець 1990 р. сформувалися три групи партій різного спрямування: праві, ліві й центр. До правих, радикально-націоналістичних, відносилися УНП, УХДП, ДСУ, до лівих – Компартія України. Центр був представлений Демпартією України, Демократичним союзом, Об'єднаною соціал-демократичною партією України. Загальна чисельність членів некомуністичних партій в 1991 р. складала всього 35–45 тис. осіб.

Масовою організацією ставав Народний рух України за перебудову, чисельність якого сягала майже 600 тис. осіб.

Політично активною частиною суспільства була молодь, на яку під час перебудови робив ставку М. Горбачов. На початку жовтня 1990 р. у Києві розпочалося голодування студентів, які серед іншого вимагали проведення нових виборів до Верховної Ради, націоналізації майна КППС і ВЛКСМ в Україні, відставки голови Ради міністрів УРСР, проведення військової служби громадян України винятково в межах республіки тощо. Реального результату студенти досягли лише з одного пункту вимог – кадрового. Невдовзі головою уряду було затверджено В. Фокіна.

3. Підготовка нового Союзного договору

Консервативні сили КППС і Верховної Ради СРСР продовжували боротися за збереження радянської держави, яка реально була унітарною. Вони погоджувалися лише на «оновлення» або «удосконалення» існуючого Союзу. Республіки ж вимагали перетворення СРСР на справжню федерацію або навіть конфедерацію. Національні політичні еліти дедалі більше поверталися обличчям до власного суспільства. Ситуація загострилася взимку 1991 р., коли центр силою зброї захотів придушити спроби прибалтійських республік стати незалежними. Реакція республік була прогнозованою. На їхню вимогу було створено спеціальний комітет по розробці нового Союзного договору.

У березні М. Горбачов виніс на всенародний референдум питання про майбутню долю СРСР. Складність його формулювання наперед передбачала позитивну відповідь більшості учасників референдуму. У цих умовах Л. Кравчук запропонував одночасно із загальнодержавним референдумом провести в

Україні додаткове опитування з питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

За результатами референдуму 17 березня 1991 р. на запитання союзного бюлетеня про збереження СРСР «так» відповіли 70,2 % осіб, а на запитання республіканського бюлетеня – 80,2 %. Таким чином, не вступаючи в пряму конфронтацію з Верховною Радою СРСР, парламентарі України здобули підтримку народу і домоглися схвалення Декларації про державний суверенітет України.

Попереднє підписання договору планувалося на останню декаду серпня. Союзний договір мав бути компромісом між республіками і центром.

Проте в ніч на 19 серпня 1991 р. політики з найближчого оточення М. Горбачова ізолювали його на кримській дачі, утворили Державний комітет з надзвичайного стану (російська аббревіатура ГКЧП) і зробили спробу взяти всю повноту влади в свої руки.

Уранці 19 серпня командуючий сухопутними військами СРСР генерал В. Варенников прибув до Києва.

Усна історія

Прочитайте уривок з розповіді президента України Л. Кравчука у вигляді письменника В. Чемериса про серпневі події 1991 р. Дайте відповіді на запитання.

«...Подзвонив Гуренко (перший секретар ЦК КПУ. – Авт.): “Тут приїхав уповноважений від ГКЧП Варенников і хоче зустрітися з нами”... “Якщо відбудеться зустріч, – кажу, – то тільки у Верховній Раді. І тільки в мене, тому що це державний переворот, а держава – поки що я!”...Заходять до кабінету. Почалася розмова. Варенников мені відразу про надзвичайний стан... “Рекомендую змінити свій особистий курс і курс Верховної Ради... Війська мають наказ і будуть діяти. Якщо ситуація потребує введення надзвичайного стану, він буде введений”. Я далі: “Надзвичайний стан в республіці може ввести лише Верховна Рада”... “Мы будем жить и действовать по своим законам. Угрозы же я, как председатель Верховного Совета суверенного государства, не воспринимаю”. На цьому і закінчили».

Чемерис В. Президент. Роман-есе. – К., 1994. – С. 204, 207, 209.

1. Як ви гадаєте, чи мала право Москва ввести надзвичайний стан в Україні?
2. Поміркуйте, чи могла розмова з генералом, який представляв заколотників, закінчитися для Л. Кравчука арештом.

У той же день питання про ГКЧП обговорювалося на засіданні Президії Верховної Ради України. До спільного висновку не дійшли.

Наступного дня було прийнято рішення про невизнання дії постанов ГКЧП на території України. Однак низка обласних виконкомів, контрольованих Компартією України, визнала повноваження ГКЧП.

Дії змовників напшовхнулися на опір мас. Його очолив В. Єльцин, який тимчасово взяв на себе функції президента СРСР. Більшість росіян підтримала В. Єльцина.

Основна частина армії, військ КДБ і МВС виявила небажання брати участь у розв'язуванні заколотниками громадянській війні. На третій день переворот був припинений.

4. Акт проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р. відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР. На ній більшість і опозиція домовилися з головного питання – про Акт проголошення незалежності України. Головами 346 депутатів цей документ було прийнято.

Нове джерело

Прочитайте документ. Дайте відповіді на запитання.

«Виходячи зі смертельної небезпеки, що нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ...

та створення самостійної

української держави – УКРАЇНИ.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція України і закони України.

Тисяча років української суспільно-політичної думки. –

Т. 9. – К., 2001. – С. 224.

1. Поміркуйте, про яку смертельну небезпеку йшлося в документі.

2. Чому депутати з особливою силою підкреслили, що на території України діятимуть Конституція і закони України?

Одночасно на сесії було прийнято рішення про підняття над Верховною Радою національного синьо-жовтого прапора. Депутати також затвердили дату всеукраїнського референдуму на підтримку Акта проголошення незалежності України – 1 грудня 1991 р. Під час референдуму мали відбутися й вибори президента України.

30 серпня указом Президії Верховної Ради України було заборонено діяльність Комуністичної партії. Однак ця заборона не означала, що діяльність комуністів у політичному житті припиняється. Вони продовжували залишатися на своїх посадах. 26 жовтня 1991 р. в Києві відбувся установчий з'їзд нової партії, яку назвали Соціалістичною партією України (СПУ). Її очолив О. Мороз.

1 грудня 1991 р. відбулися референдум і вибори президента України. У бюлетень було включено текст Акта від 24 серпня 1991 р. На запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» позитивну відповідь дало 90,3 % населення України.

У голосуванні під час виборів президента України за Л. Кравчука проголосували 61,8 % громадян. Він став першим в історії всенародно обраним президентом України.

Мовно-джерела

Прочитайте уривок із щоденника члена політбюро ЦК КПРС В. Медведєва (подається мовою оригіналу). Дайте відповіді на запитання.

«Шок от итогов референдума и выборов на Украине. Даже Крым, не говоря о Юге и Востоке и тем более Западе, проголосовал за независимость республики. Говорят, что избиратели были поставлены в трудное положение самим вопросом... Но главное, по-моему, в другом: на Украине не хотят быть "под Москвой" с ее полной неразберихой и угрозой диктатуры».

Союз можно было сохранить. – М., 2007. – С. 417.

1. Поясніть, чому в Москві відчували шок від референдуму 1 грудня.
2. Чому автор щоденника стверджував, що Україні могла загрожувати диктатура?

Через тиждень після українського референдуму 8 грудня 1991 р. президент Російської Федерації Б. Єльцин, президент України Л. Кравчук і голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич зібралися у Біловезькій Пущі під Мінськом і заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. Була підписана угода про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). До СНД могли приєднатися як члени колишнього Союзу РСР, так і інші країни, які поділяли принципи цієї угоди. 21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік.

ВИСНОВКИ

Демократичні вибори посилили національно-визвольний рух, спрямований на суверенізацію України. У липні 1991 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Після втрати КПРС монополії на владу в республіці розпочався процес формування багатопартійності.

Заколот консервативних сил прискорив розпад КПРС і СРСР. Прийняття Верховною Радою 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України завершило процес суверенізації. Україна здобула незалежність.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Чому відбулася спроба перевороту в СРСР?
2. Поясніть, чому розпався Радянський Союз.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поміркуйте, чим відрізняється Декларація про державний суверенітет від Акта проголошення незалежності України.
2. Поясніть причини заборони діяльності Компартії України. Хто став її ініціатором?

Висловіть власне судження

1. У чому полягало історичне значення прийняття Акта проголошення незалежності України?
2. Назвіть причини утвердження багатопартійності в Україні.

Працюємо з документом

Прочитайте висловлювання членів ЦК КПРС щодо існування партійної системи в СРСР.

1. «...Мы практически уже перешли на многопартийность. Либо мы не признаем этого, либо идем на широкий демократизм вместе с другими партиями».

Н. Рыжков

2. «Надо сохранить однопартийную систему. И создать общенациональный гражданский фронт, в котором объединить все здоровые силы. А коммунистам занять ключевые позиции».

Е. Лигачев

Союз можно было сохранить. – М., 2007. – С. 127.

1. Чому серед членів політбюро ЦК КПРС не було єдності щодо багатопартійності в СРСР?
2. Чи можна було на практиці заборонити виникнення політичних партій в національних республіках?

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік проголошення незалежності України.

- A** 1990 р.
Б 1991 р.

В 1989 р.

Г 1985 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Добровільне об'єднання незалежних країн з метою досягнення певних цілей, при якому країни зберігають свій суверенітет і незалежність, але передають частину владних повноважень спільним органам влади для координації дій, – це...».

А суверенітет

Б незалежність

В федерація

Г конфедерація

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність історичних подій.

А державний переворот в СРСР

Б заборона діяльності Компартії України

В голодування студентів у Києві

Г прийняття Декларації про державний суверенітет

Відповідність

Позначте відповідність подій датам, коли вони відбувалися.

А референдум щодо виборів президента України **1.** 8 грудня 1991 р.

Б прийняття Декларації про державний суверенітет **2.** 24 серпня 1991 р.

В утворення Співдружності Незалежних Держав **3.** 1 грудня 1991 р.

Г прийняття Акта проголошення незалежності України **4.** 16 липня 1990 р.

Відкрите запитання

Чи справедливим є твердження, що результатом перебудови було усвідомлення суспільством неможливості жити в умовах тоталітарного режиму? Дайте розгорнуту відповідь на запитання.

Повторювально-узагальнювальний урок

Орієнтовний перелік запитань і завдань, які допоможуть якісно підготуватися до теми «Політика перебудови. Проголошення незалежності України»

Пригадайте!

1. Перебудова в СРСР розпочалася в _____ р.
2. Коли була оголошена радикальна економічна реформа?
3. Екологічна катастрофа планетарного масштабу відбулася в _____ р.
4. Закон «Про мови в Українській РСР» було прийнято в _____ р.
5. Коли вперше в Україні відбулися вибори народних депутатів на альтернативній основі?
6. Дата впровадження посади президента України _____ р.
7. Коли було прийнято Декларацію про державний суверенітет України?
8. СРСР як геополітична реальність перестав існувати в _____ р.
9. Акт проголошення незалежності України прийнято _____ в _____ р.?
10. Коли було утворено СНД?

Дайте визначення основних термінів і понять перебудова, «нове мислення», гласність, альтернатива, конституційна реформа, консерватори, радикали, національний рух, суверенізація, демократизація, автокефалія, фермер, кооператив, екологія.

Що ви знаєте про ці історичні персоналії?

Л. Абалкін, Ю. Андропов, М. Горбачов, В. Івашко, Л. Кравчук, О. Мороз, М. Рижков, К. Черненко, С. Шаталін, В. Щербийський, І. Юхновський.

Запитання і завдання

1. Чому консерватори вели непримиренну боротьбу проти гласності?
2. Схарактеризуйте процес оновлення зовнішньої політики СРСР за часів М. Горбачова. Зробіть висновки.
3. Коли і чому почалося виведення радянських військ з Афганістану?

4. Які причини призвели до згорання радикальної економічної реформи в СРСР?
5. Поясніть, чому в 1989–1990 рр. в СРСР раптом проявилися національні суперечності.
6. Чому на початку 1990-х рр. для партійного апарату стало неможливим здійснення контролю над висвітленням і пропагандою історії України?
7. Чому розпочалося голодування студентів у Києві?
8. Коли і з якою метою було прийнято Закон «Про мови в Українській РСР»?
9. Чому в СРСР відбулася спроба державного перевороту?
10. Напишіть складний план до питання: «Суверенізація України».

Поміркуйте!

1. Відомо, що процес гласності йшов болісно і повільно для багатьох членів радянського суспільства. Чим можна пояснити саме таку реакцію основних верств населення країни?
2. Чому відбулася у 1980-х рр. лібералізація державної політики щодо церкви?
3. Коли і чому розпочалася кампанія боротьби з пияцтвом. Які наслідки вона мала?
4. Чи відрізнявся хід перебудовчих процесів у Москві і Києві в 1985–1989 рр.? Зробіть відповідні висновки.
5. У чому полягали причини невдачі реформаторської діяльності М. Горбачова?
6. Чому основні положення Декларації про державний суверенітет не були відразу втілені в життя?
7. Командна економіка СРСР після невдалих спроб реформування розвалилася. Чи був цей процес неминучим? Поясніть свою точку зору.
8. Уявіть себе керівником України в другій половині 1980-х рр. Запропонуйте власні методи реформування економіки республіки.
9. Чому спроба демократизувати радянське суспільство закінчилася розвалом СРСР?
10. Дайте характеристику результатів загальнонаціонального референдуму.

Тема 6.

УКРАЇНА В СУЧАСНУ ДОБУ

Чому соціально-економічні реформи в незалежній
Україні за 20 років суттєво не вплинули на підвищен-
ня рівня життя населення?

§29 Міжнародні зв'язки України

Пригадайте!

1. Який характер мала зовнішня політика УРСР у 1980-х рр.?
2. Яку роль відігравало Міністерство зовнішніх справ УРСР у зовнішній політиці СРСР?

Основні терміни і поняття

- периферія ► без'ядерний статус ► меморандум ► ядерна держава
 ► євроінтеграція ► регіональна інтеграція.

1. Вихід на міжнародну арену

Після референдуму 1 грудня 1991 р. розпочався процес міжнародного визнання України. Першими 2 грудня її визнали Польща й Канада. Країни Заходу поставилися до появи в Європі нової держави, яка володіла третім (після Росії і США) ракетно-ядерним потенціалом, з певною пересторогою. Проте США визнали Україну 25 грудня 1991 р. За перші п'ять років Україну визнали 154 країни, 138 встановили з нею дипломатичні відносини.

12 вересня 1991 р. український парламент прийняв Закон «Про правонаступництво України». Він встановлював, що державним кордоном України є колишні кордони УРСР у складі Радянського Союзу. Україна проголосила себе правонаступницею прав і обов'язків УРСР за міжнародними договорами, які не суперечать Конституції та інтересам республіки.

Міністерство закордонних справ України розпочало створення мережі посольств. Гостро постало питання дипломатичних кадрів, матеріально-технічної бази посольств і консульств, країнознавчих науково-дослідних центрів тощо. У 2001 р. вже діяло 84 посольства та консульства.

У липні 1993 р. Верховна Рада затвердила «Основні напрями зовнішньої політики України», за якими Україна зосереджувалася на розвитку двосторонніх міждержавних відносин, участі в європейському співробітництві і співробітництві в рамках Співдружності Незалежних Держав (СНД), ООН та міжнародних організацій.

2. Відносини з Росією

Після проголошення незалежності одним з першочергових завдань зовнішньої політики України було врегулювання взаємин з Російською Федерацією (РФ). Уряд Б. Єльцина за допомогою

механізму СНД прагнув зберегти за Москвою функції керівного центру в республіках колишнього СРСР. У межах СНД почали створювати наднаціональні органи, здатні розв'язувати принципові проблеми внутрішньої та зовнішньої політики держав – членів Співдружності без узгодження з їх органами влади.

Президент України і Верховна Рада підтримували курс на співробітництво в рамках Співдружності, проте Україна не підписала Статут СНД і наголосила, що входить до складу цієї організації на засадах асоційованого члена.

У травні 1992 р. Верховна Рада РФ заявила про територіальні претензії щодо Кримської області. Наступного року російський парламент прийняв безпрецедентне рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Непримиренна позиція України та реакція міжнародної спільноти змусили президента Б. Єльцина заявити про юридичну неспроможність такого рішення. Багато років залишався нерозв'язаним статус Чорноморського флоту.

Переговори про укладення угоди між Україною і Росією тривали від 1991 р. і завершилися 31 травня 1997 р. підписанням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство. У ньому сторони визнавали територіальну цілісність одна одної в межах СНД і підтверджували непорушність кордонів.

У вересні 2003 р. президенти Росії, України, Казахстану і Білорусі підписали угоду про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП). Однак Україна не увійшла в ЄЕП.

*Посол РФ в Україні
В. Чорномірдин і президент
України Л. Кучма*

Мовля джерела

Прочитайте уривок з послання президента України Л. Кучми до Верховної Ради. Дайте відповіді на запитання.

«...Україна зацікавлена у всебічному розвитку багатостороннього співробітництва з країнами СНД, зокрема з Росією. Цей розвиток передусім передбачає подолання ускладнень, що виникли впродовж останніх років у розвитку зовнішньоторговельних відносин. Позитивну роль у цьому може відіграти реалізація Угоди про формування за участю Білорусі, Казахстану, Росії та нашої держави Єдиного економічного простору. Головним для України для нинішнього етапу розвитку є пошук джерел ресурсного забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку, підвищення конкурентоспроможності економіки, наближення соціальної сфери до європейських стандартів».

*Послання президента України до Верховної Ради.
Про внутрішнє і зовнішнє становище у 2003 році. – К., 2004. – С. 10.*

1. Поясніть, чому Україна була зацікавлена в економічному співробітництві з країнами СНД.
2. Чому Україна не увійшла в ЄС?

3. Відносини з іншими країнами

Для утвердження України як незалежної держави життєво необхідним було співробітництво з країнами Заходу. США й провідні країни Західної Європи виявили себе прихильниками української незалежності. Але для них поява в Східній Європі держави, яка володіє потужним ядерним потенціалом, була небажаною. Після розпаду СРСР республіка успадкувала 1656 ядерних боезарядів (17 % від загальносоюзної кількості). Та ще у 1990 р. Україна заявила про свій намір не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Україна зробила вагомі зовнішньополітичні кроки в напрямку утвердження свого без'ядерного статусу.

У 1994 р. вона, як без'ядерна держава, приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Утилізація наявних ядерних озброєнь ставила на порядок денний питання про надання Україні гарантій національної безпеки. У грудні 1994 р. в Будапешті лідери США, РФ і Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки України. Окремі документи щодо гарантій безпеки підписали глави Китаю і Франції.

У вересні 1995 р. Україна стала членом Ради Європи. У Мадриді в липні 1997 р. було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору (НАТО).

Важливим кроком щодо забезпечення національних інтересів України та зміцнення європейської безпеки стало укладення широкомасштабного договору з Румунією. Румунські політики висували до України територіальні претензії щодо Північної Буковини, Хотинщини й Південної Бессарабії. Після багаторічних переговорів румунська сторона погодилася з існуючою системою повоєнного європейською устрою. У червні 1997 р. між Україною і Румунією було підписано Договір про відносини добросусідства й співробітництва із взаємним визнанням існуючих кордонів.

Від 1993 р. більшість українських товарів мала або безмитний доступ на ринок ЄС, або мінімальне мито. Наступного року Україна уклала з ЄС Угоду про партнерство і співробітництво.

У 2004–2009 рр. економічні й соціальні показники України не дозволяли ставити питання про вступ до Євросоюзу. У листопаді 2010 р. Європарламент визнав право України подати заявку на членство в ЄС. Одночасно Україною ставиться за мету оптимізація відносин з Росією, конструктивна взаємодія з Казахстаном, Білоруссю, Туркменистаном та іншими країнами СНД.

Україна активно співпрацює з ООН та багатьма міжнародними організаціями.

ВИСНОВКИ

З появою незалежної України геополітична ситуація в Європі змінилася. У зв'язку з приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї склалися сприятливі обставини для входження України в світове співтовариство.

На початку третього тисячоліття Україна в зовнішніх відносинах стала на шлях реалізації курсу на євроінтеграцію та подальше регіональне співробітництво з країнами СНД.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли і з якою метою було утворено Співдружність Незалежних Держав (СНД)?
2. Складіть план питання «Вихід України на міжнародну арену та її діяльність у міжнародних організаціях».

Питання для обговорення в групі, класі

1. Чи можна стверджувати, що зовнішня політика України є однією із сфер державного життя, в якій досягнуто вагомі результати? Обґрунтуйте свою думку.
2. Чому президент Росії Б. Єльцин не підтримав вимоги багатьох російських політиків щодо приєднання Криму до Росії?

Висловіть власне судження

1. Спираючись на знання з історії, схарактеризуйте процес ядерного роззброєння України, його труднощі і здобутки.
2. Поясніть, чому російське керівництво прагнуло надати інститутам СНД наддержавні функції.

Працюємо з документом

Прочитайте тексти щодо оцінки діяльності СНД. Дайте відповіді на запитання.

1. «Опікування формуванням суверенної державності, облаштуванням кордонів, ліквідацією воєнних конфліктів в різних кінцях держави, що розпалася, відсунули на другий план питання збереження й укріплення економічних зв'язків, здавна об'єднуючих території утворених держав СНД».

Левандовский А., Щетинов Ю., Мироненко С. История России. XX – начало XXI века. – М., 2007. – С. 365.

2. «У ставленні до СНД Україна виходила насамперед з реалій економічної доцільності існування Співдружності, розвитку тісних і взаємовигідних торговельно-економічних відносин між державами-учасниками. Від самого початку утворення СНД наша держава виступала з пропозиціями, які передбачали трансформування її в раціональний механізм економічного співробітництва».

Литвин В. Історія України. – К., 2010. – С. 703.

1. Поміркуйте, чому в Росії й України існують різні погляди на функції СНД.
2. Яку точку зору ви підтримуєте?

Тестові завдання

Хронологія

Позначте дату приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови гарантії безпеки з боку ядерних держав.

- А 1994 р.
- Б 1991р.
- В 1995 р.
- Г 1992 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Поняття, що означає процес зближення чи поєднання окремо існуючих систем або функцій, – це...».

- А без'ядерний статус
- Б хартія
- В інтеграція
- Г меморандум

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність історичних подій.

- А приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї
- Б підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)
- В вступ України до Ради Європи
- Г підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство України з Росією

Відповідність

Позначте відповідність подій і дат:

А укладення між Україною і ЄС	1. 2000 р.
Угоди про партнерство і співробітництво	
Б затвердження Верховною Радою	2. 1991 р.
«Основних напрямів зовнішньої	
політики України»	
В утворення СНД	3. 1993 р.
Г підписання угоди про створення ЄЕП	4. 1994 р.

Відкрите запитання

Поясніть, чому в міжнародній діяльності України присутні два вектори зовнішньої політики. Дайте розгорнуту відповідь.

§30–31

Досягнення і прорахунки в державотворчому процесі

Пригадайте!

1. Які основні групи партій сформувалися в Україні в 1989–1990 рр.?
2. У який спосіб в Україні було затверджено інститут президентства?

Основні терміни і поняття

►Громадські організації ►політичні партії ►політична криза
►державотворення ►мажоритарна система ►конституційний договір ►помаранчева революція.

1. Утвердження національної державності

З прийняттям Декларації про державний суверенітет проблема державотворення перейшла в практичну площину. Через тиждень перед будинком Київської міської ради на Хрещатику, а 4 вересня 1991 р. – над будинком Верховної Ради було піднято синьо-жовтий прапор. Підписання Біловезьких домовленостей остаточно зробило Україну незалежною.

На початку 1992 р. український парламент затвердив державну символіку України: у січні – Державний гімн України «Ще не вмерла України» (композитор М. Вербицький) і Державний прапор України, у лютому – Державний малий герб України – тризуб Володимира Великого. Нова Україна відмовилася

від радянської символіки і підтвердила свою спорідненість і правонаступність з УНР.

8 жовтня 1991 р. було прийнято Закон України «Про громадянство України», що не допускав подвійного громадянства. Закон «Про державний кордон» від 7 листопада 1991 р. на території України зберігав з Польщею, Угорщиною, Словаччиною та Румунією конфігурацію державного кордону СРСР і перетворював адміністративний кордон з Молдовою, Білоруссю і Росією на державний.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада прийняла Военну доктрину. Вона наголошувала, що Україна не вбачає в сусідніх країнах супротивників і не є потенційним противником жодної з держав. Підтверджувався без'ядерний статус України.

2. Процес трансформації державної влади

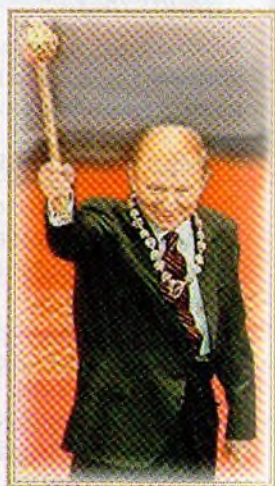
Процес формування державної влади незалежної України відбувався досить складно. Після прийняття закону про заснування посади президента України в липні 1991 р. виникла проблема невизначеності повноважень президента й Верховної Ради. Конституційно невизначеними залишалися відносини між президентом і прем'єр-міністром.

У лютому 1992 р. Л. Кравчук заснував консультативний орган при президенті – Державну думу, яка проіснувала лише дев'ять місяців. У березні 1992 р. Верховна Рада прийняла закон про представників президента на місцях. Встановлювалося, що в областях, районах і містах Києві та Севастополі представник президента є найвищою посадовою особою виконавчої влади – главою місцевої адміністрації. Відносини між представниками президента і головами обласних та районних рад залишалися невизначеними.

Протистояння президента й Верховної Ради на тлі всеохоплюючої кризи закінчилося достроковими виборами. Навесні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради, які вперше проводилися за мажоритарною системою на багатопартійній основі. Половину місць у парламенті здобули позапартійні кандидати. Більшість народних депутатів попереднього скликання не була переобрана. Головою Верховної Ради обрали О. Мороза. Прем'єр-міністром залишився В. Масол.

Після виборів формувалися три гілки демократичної влади: законодавча, виконавча й судова.

Улітку 1994 р. відбулися дострокові президентські вибори. У другому турі перемого отримав Л. Кучма.

Л.Д. Кучма

Особа в історії

Леонід Кучма (1938) народився на Чернігівщині. Після закінчення Дніпропетровського університету від 1960 р. працював у КБ «Південне», в якому конструювалися міжконтинентальні ракети стратегічного призначення. Від 1986 до 1992 р. – генеральний директор ракетобудівного концерну «Південний машинобудівний завод». У 1992–1993 рр. – прем'єр-міністр України. У 1994–2004 рр. – президент України. Державний і політичний діяч.

Через розбалансованість виконавчої вертикалі влади навіть вдачі рішення, натрапляючи на перешкоди, викликані політичною боротьбою, важко втілювалися в життя.

3. Прийняття Конституції України

19 червня 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції України. Проте конституційний процес відбувався уповільнено і набрав сили лише після утворення в 1994 р. конституційної комісії із двома співголовами – Л. Кучмою і О. Морозом.

У травні 1995 р. Л. Кучма ініціював прийняття конституційного закону «Про державну владу та місцеве самоврядування», але він не набрав конституційної більшості голосів (дві третини). Виникла криза влади, яка завершилася в червні 1995 р. укладенням Конституційного договору строком на один рік. З його прийняттям припинялася або змінювалася дія багатьох положень чинної Конституції 1978 р.: обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад, розширювалися функції виконавчої влади.

Після завершення дії Конституційного договору у Верховній Раді було утворено тимчасову комісію на чолі з депутатом М. Сиротою. Вранці 28 червня текст Конституції України було проголосовано. День 28 червня 1996 р. проголошено державним святом.

4. Вибірчі перегони 1998–2010 рр.

У жовтні 1997 р. Верховна Рада прийняла закон про парламентські вибори 1998 р., який змінив мажоритарну систему виборів на пропорційно-мажоритарну. Нова виборча система передбачала, що в одномандатному виборчому окрузі один депутатський мандат будуть виборювати кілька претендентів, у багатомандатному загальнодержавному окрузі переможцем визначатиметься партія або блок партій за партійними списками. До Верховної Ради вважалися обраними партії або блоки партій, які набирали більше 4 % голосів. Кількість їхніх депутатських мандатів мала бути пропорційною кількості поданих за них голосів виборців.

Незадоволення виборців економічною діяльністю влади призвело до перемоги лівих сил у парламенті в березні 1998 р. Склад

депутатів істотно відрізнявся від попереднього. Найбільшу групу депутатів становили бізнесмени. Більшість в парламенті сформувати не вдалося.

Президентським виборам передувала жорстка політична боротьба. Об'єднання «Громада» втратило політичний вплив і розкололося. На його основі в 1999 р. виникла партія «Батьківщина», яку очолила Ю. Тимошенко. Після загибелі лідера Народного руху України В. Чорновола у березні 1999 р. на основі Руху виникли дві окремі партії: Народний рух України і Український Народний Рух, які очолили відповідно Г. Удовенко та Ю. Костенко.

Восени 1999 р. відбулися президентські вибори, в яких перемогу отримав Л. Кучма.

Наступні вибори в парламент відбулися в березні 2002 р. за пропорційно-мажоритарною системою. Чотиривідсотковий бар'єр подолали лише: блоки «Наша Україна», «За єдину Україну» та партії КПУ, СПУ, СДПУ(о), «Батьківщина». Основна лінія суперництва пролягла між фракціями «Наша Україна» і «За єдину Україну». Головою Верховної Ради став В. Литвин. Уряд очолив В. Янукович – глава Донецької обласної державної адміністрації.

У 2004 р. під час президентських виборів політична ситуація в Україні різко загострилася. Кандидат у президенти від «Нашої України» В. Ющенко не визнав результати другого туру виборів. Влада не змогла контролювати ситуацію в країні, народ вийшов на вулиці. У листопаді в Києві на майдані Незалежності почалася безстрокова акція протесту – помаранчева революція. Увага всього світу була прикута до подій в Україні. Верховний Суд підтримав вимоги протестувальників. Після повторного голосування другого туру президентом України став В. Ющенко.

Особа в історії

Віктор Ющенко (1954) народився на Сумщині. Після закінчення Тернопільського фінансово-економічного інституту від 1975 до 1993 року працював бухгалтером у колгоспі, на різних посадах у банках Києва. У 1993–2001 рр. очолював Національний банк України. У 2000–2001 рр. – прем'єр-міністр України. У 2005–2010 рр. – президент України.

У 2008 р. внаслідок позачергових парламентських виборів за пропорційною системою до складу Верховної

В. Ющенко

Ради увійшли Партія регіонів, Комуністична партія та блоки «БЮТ», «Наша Україна» і «Блок Литвина». Головою парламенту було обрано В. Литвина.

Чергові президентські вибори завершилися в лютому 2010 р. Президентом України був обраний В. Янукович.

Особа в історії

Віктор Янукович (1950) народився в с. Жуківці Єнакіївського району Донецької області. У 1980 р. закінчив Донецький політехнічний інститут. Пройшов шлях від робітника-автоелектрика до глави Донецької обласної державної адміністрації (з 1997 р.). Двічі очолював уряд України (2002–2004, 2006–2007). У лютому 2010 р. обраний президентом України.

В. Янукович

ВИСНОВКИ

У перші роки незалежності України політичне структурування суспільства відбувалося з великими труднощами. З утворених десятків партій лише три виявилися масовими – Комуністична, Народний рух і Соціалістична.

П'ятирічний конституційний процес завершився в 1996 р. прийняттям Конституції України. В Україні сформувалися три демократичні гілки влади, урівноваження яких є надійною гарантією демократії.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли було прийнято Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування»?
2. Складіть план відповіді на питання «Хід конституційного процесу в Україні».

Питання для обговорення в групі, класі

1. Проаналізуйте і порівняйте політичні системи, які затвердили Конституції України 1978 та 1996 рр.
2. Створіть міні-проект «Конституційний процес в Україні».

Висловіть власне судження

1. Проаналізуйте відносини, які склалися між головами місцевих рад народних депутатів і головами відповідних адміністрацій. Поясніть їх причини.

2. Поясніть відмінності мажоритарної системи виборів від мажоритарно-пропорційної.

Працюємо з документом

Прочитайте тексти щодо здобуття незалежності України. Дайте відповідь на запитання.

1. «Після проголошення Незалежності 24 серпня 1991 р. ... Гавриїл Попов, мер Москви, виступив по телебаченню, сказавши, що акти проголошення незалежності були недійсними і тому вони повинні бути переглянуті для забезпечення російської меншини. Він також заявив, що статус Криму та Одеської області повинен бути визначений місцевим референдумом».

Гунчак Т. Україна ХХ століття. – К., 2005. – С. 317.

2. «Кравчук привез нам из Беловежской Пуши, если вдуматься, отпускную грамоту от России. Документ, подписанный им... отменял, в широком историческом смысле, все, что когда-то привязало Украину к России... Эти акты хоть и давно принадлежали прошлому, но сохранили для кого-то символическое значение».

Кучма Л. Украина – не Россия. – М., 2003. – С. 434.

Поміркуйте, чи було підписання договору в Біловезькій Пущі гарантією для України щодо подальшої цілісності території та її незалежності від Росії.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте дату прийняття Конституції незалежної України.

- А 1991 р.
- Б 1994 р.
- В 1996 р.
- Г 1995 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому поняттю: «Основний закон держави, який визначає суспільний і державний устрій, порядок, принципи утворення і повноваження законодавчих, виконавчих, судових органів влади, права, свободи і обов'язки громадян, – це...».

- А конституція
- Б указ
- В статут
- Г декрет

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність історичних подій.

- А** прийняття Конституції України
Б утворення Соціалістичної партії
В перші вибори, які пройшли за пропорційно-мажоритарною системою
Г укладення Конституційного договору

Відповідність

Позначте відповідність партій прізвищам їхніх лідерів у 1998 р.

А Мороз О.	1. «Батьківщина»
Б Симоненко П.	2. Соціалістична партія України
В Вітренко Н.	3. Комуністична партія України
Г Тимошенко Ю.	4. Прогресивна соціалістична партія України

Відкрите запитання

Поміркуйте, чим була обумовлена необхідність прийняття нової Конституції України. Дайте розгорнуту відповідь.

§32–33

Економічна політика в період трансформації

Пригадайте!

1. Які основні риси характеризували розвиток економіки України на початку 1991 р.?
2. Чому радянська економіка в період перебудови не піддавалася реформуванню?

Основні терміни і поняття

- Дефіцит бюджету ► дефолт ► кредитор ► купоно-карбованець
 ► реструктуризація ► ринкова економіка ► тіньова економіка
 ► приватизація ► лібералізація ► корупція.

1. Економіка на початку 1990-х рр.

Незалежна Україна успадкувала економічну кризу від радянських часів. Криза зумовлювалася низкою об'єктивних причин:

– наявністю застарілої техніки, особливо в добувній галузі та металургії, що позначалося на якості продукції, перевитратах сировини, палива та погіршенні екології;

– розривом регіональних господарських зв'язків українських промислових підприємств, який призвів до втрати споживачів у Росії та інших країнах СНД і падіння майже на третину обсягів виробництва;

– залежністю від дорогих енергоносіїв – нафти й газу та відсутністю енергозберігаючих технологій, що спричинило стрімке зростання собівартості продукції.

Не останню роль у поглибленні кризи відігравала відсутність у керівників України політичної волі. У 1992 р. під час виходу з рубльової зони не було проведено грошової реформи. З вересня 1991 р. роль грошової одиниці виконував купоно-карбованець.

Мовне джерело

Прочитайте текст. Дайте відповідь на запитання.

«Найважливішими передумовами переходу до ринку мають бути... створення власної кредитної, фінансової, банківської, грошової системи. Не маючи власної грошової одиниці, ми виявилися зовсім незахищеними від можливої навали рубля... Цим і зумовлюється наш перехід до купонів».

Кравчук Л. Є така держава – Україна. – К., 1991. – С. 138–139.

Поміркуйте, чому керівництво України, розуміючи нагальну потребу в грошовій реформі, її не здійснило.

Стратегію економічних реформ у 1994 р. проголосив президент України Л. Кучма. Вони розпочалися з лібералізації цін та валютного курсу. Держава відмовилася від невмотивованого втручання в економічні відносини. Національний банк розпочав політику приборкання інфляції, але досяг цього лише за рахунок штучного затримання виплат заробітної плати, пенсій та інших соціальних видатків. Курс купоно-карбованця стрімко падав. У листопаді в обігу з'явилася 500-тисячна купюра, реальна вартість якої не перевищувала чотирьох доларів. Усі українські громадяни раптом перетворилися на мільйонерів.

Запровадження фіксованого курсу купонів щодо долара і рубля призвело до зростання «тіньової економіки» і відпливу вітчизняних капіталів за кордон. Наприкінці 1994 р. вітчизняні власники мали в державі 2–4 млрд доларів США, а за кордоном – 10–20 млрд. Щоб врятувати бюджет, в Україні було встановлено найвищу в світі ставку податку з громадян – 90 % від одержаного прибутку.

Експерти Міжнародного фінансового фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні в 1994 р. була гіршою, ніж в будь-якій пострадянській країні, за винятком воюючих. Щоб сплатити борги, уряд здійснював нові запозичення. Країна опинилася в борговій ямі. Виплати за основною масою боргових зобов'язань припадали на 2000–2001 рр.

Восени 1996 р. в обіг було запроваджено національну грошову одиницю – гривню. Істотним недоліком грошової реформи став завищений курс гривні щодо долара та інших іноземних валют. Під час уведення гривні мінімальна зарплата в Україні становила 15 грн. (8,5 дол.).

Завищений курс підривав можливості експорту і не сприяв зникненню бартеру (натурального обміну) у внутрішній торгівлі. За короткий період гривня знецінилася вдвоє.

2. Перші кроки на шляху економічної стабілізації

У першій половині 2000 р. спад виробництва в основних галузях промисловості припинився. Уряд домогся своєчасного прийняття бездефіцитного бюджету, домовився з кредиторами про реструктуризацію боргів. Приріст валового внутрішнього продукту в 2001 р. становив 9 %, обсяг випуску промислової продукції зріс на 14 %.

Прискорення темпів економічного зростання супроводжувалося скороченням безробіття та випереджаючими темпами підвищення реальної заробітної плати. Збільшилися валютні резерви Національного банку України.

Головним напрямом змін в економіці було реформування відносин власності. На початок 2000 р. у приватну власність перейшло понад 65 тис. підприємств і організацій. На недержавних підприємствах вироблялося понад 70 % загального обсягу промислової продукції.

Приватизація здійснювалася хаотично, без відповідних законодавчих актів. За 10 років (1992–2002 рр.) державний бюджет отримав від приватизації 5 410 млн гривень, тобто всього 1,1 млрд доларів США.

3. Аграрна проблема

Сільське господарство реформувалося значно повільніше. У березні 1991 р. землю було оголошено об'єктом реформи, але лише через рік почалося перетворення колгоспів в асоціації та колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). До 1994 р. реформувалося 8,8 тис. колгоспів (94 % від загальної кількості). Майже всі з них здійснили паювання майна – надання права власності на частку майна (пай) членам колгоспів. Фермерське господарювання розвивалося уповільнено. У селян не було капіталів для купівлі техніки, та й техніка для господарств фермерського типу в країні не вироблялася.

Обсяг виробництва в сільському господарстві невпинно зменшувався. Продукція колгоспів і радгоспів обходилася суспільству дедалі дорожче. Сільське господарство було одним з головних чинників зростання інфляції.

Наприкінці грудня 1999 р. вийшов указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки». Його реалізація призвела до остаточної ліквідації колгоспно-радгоспного ладу і зростання виробництва валової сільськогосподарської продукції: за 2000 р. – на 9 %, за 2001 р. – на 10 %.

4. Здобуття статусу країни з ринковою економікою

У грудні 2005 р. Європейський Союз надав Україні статус країни з ринковою економікою. Через два місяці аналогічне рішення прийняло міністерство торгівлі США. Про наявність у державі ринкової економіки свідчили п'ять чинників:

- вільна конвертованість національної грошової одиниці;
- непорушність права приватної власності;
- забезпечення захисту прав іноземних інвесторів;
- невтручання держави у механізм ціноутворення;
- організація відносин між працівниками і працедавцями на договірній основі.

У листопаді 2006 р. США скасували дію поправки Джексона-Веніка відносно України. Цим було знято обмеження фінансових і торговельних стосунків із США. Україна могла розраховувати на режим найбільшого сприяння в торгівлі.

Країни з ринковою економікою об'єднуються в Світову організацію торгівлі (СОТ), яка для своїх членів лібералізує умови торговельного обміну (ліцензії, мита, квоти тощо). За декілька років національне законодавство було узгоджено з вимогами СОТ. У травні 2008 р. Україна стала 152-м членом Світової організації торгівлі.

На подальший економічний розвиток України суттєво вплинула сукупна дія економічної й політичної криз. Остання набула гіпертрофованого вигляду у зв'язку з президентськими виборами 2010 р. Опинившись перед загрозою дефолту державних фінансів, уряд почав зловживати «ручним управлінням» бюджетними коштами. Це призвело до того, що відомства, організації й установи не могли розпоряджатися коштами на власних рахунках, а підприємства-експортери не отримували відшкодування стягнутого з них податку на додану вартість.

Намагаючись нейтралізувати наслідки «ручного управління», власники підприємств за допомогою корумпованих чиновників стали приховувати від державних органів реальні обсяги виробничої діяльності. Почав розростатися тіньовий сектор економіки. Обсяг неоподаткованого ВВП досяг 460 млрд грн. Суб'єкти господарської діяльності сплачували державі не більше третини належних податків.

У 2009 р. міжнародна організація (The Heritage Foundation) за індексом економічної свободи оцінила Україну 49 балами, що

поставило її серед так званих деспотичних держав, разом з Білоруссю (45) і Туркменистаном (44 бали). Перші місця займають північні країни з найбільш лібералізованим економічним життям: Гонконг (90 балів), Сінгапур (87), Австралія (83). Максимально можлива сума балів – 100. Висновки були зроблені за такими показниками, як ліберальна податкова політика, прозорість у формуванні й використанні коштів державного бюджету, наявність або відсутність «тіньової» економіки, свобода від корупції, захист прав власника тощо.

Мовля джерела

Прочитайте текст. Дайте відповідь на запитання.

«За результатами опитування, проведеного соціологічною службою Центру ім. Разумкова, на запитання: "Чи почуваєте ви себе захищеними від спроб відчуження вашої власності?" лише 12,5 % відповіли ствердно, а 78,3 % визнали, що такої впевненості не мають».

Газета «День». – 2010. – 30 березня.

Поміркуйте, чому українські громадяни мають невисокий ступінь довіри до державних органів, покликаних гарантувати їхні права.

5. Стан промислового виробництва

На початку третього тисячоліття вітчизняна промисловість виробляла близько 40 % товарів та послуг і забезпечувала 80 % експортних ресурсів країни. Поки що не подолані диспропорції між добувним і обробним секторами, між застарілою й високо-технологічною продукцією, між традиційними виробництвами індустріальної епохи й наукоємним виробництвом постіндустріальної доби. На світовому ринку Україна виступає головним чином як продавець сировини й напівфабрикатів.

Через світову кризу 2008–2009 рр. стан промисловості погіршився. У промисловій продукції за питомою вагою перше місце посідає металургія. Галузь спрямовує на експорт три чверті своєї продукції, хоча й відстає за техніко-технологічними показниками від зарубіжних виробників. Частка машинобудування сягає лише 13 %. За обсягом виробництва українське машинобудування значно відстає від рівня колишньої УРСР. Лише за деякими виробництвами Україна може суперничати з конкурентами. У 2010 р. Україна увійшла в першу п'ятірку світових продавців озброєння.

Перспективною галуззю української промисловості залишається електроенергетика. Проте 90 % енергоблоків (із 104) на теплових електростанціях потребують модернізації. Електрика АЕС втричі дешевша. Саме за її рахунок утримується низька ціна за електрику для населення та інших споживачів.

6. Стан сільськогосподарського виробництва

Соціально-економічні процеси на селі неможливо оцінити однозначно. Розпад колгоспного ладу відкрив селянам перспективу переходу на нові умови господарювання. У колгоспах, перетворених на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), за 1990-ті рр. продуктивність праці порівняно з радянською добию скоротилася більше ніж удвічі.

У грудні 1999 р. з'явився указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки». Реформа Л. Кучми зберігала земельну і майнову цілісність КСП, але змінювала умови їхнього господарювання. Відтепер стали можливими кілька варіантів праці селян:

1. Селяни, власники земельних паїв, могли працювати в КСП за договором найму. Свої земельні паї на засадах оренди вони могли передавати керівникам КСП, які ставали засновниками агрофірми. Керівники агрофірм брали на себе зобов'язання виплачувати власникам паїв винагороду за користування їхньою землею.

2. Селяни могли працювати в агрофірмі за договором найму. При бажанні вони могли зосередити трудові зусилля на присадибній ділянці, обмежившись винагородою за оренду їхньої землі КСП.

3. Селяни могли використати земельний пай для заснування фермерського господарства.

Президентський указ давав можливість селянам обрати найбільш зручну форму господарювання. Водночас на селі створювалися господарства ринкового типу, покликані постачати місту й давати на експорт сільськогосподарську продукцію.

Більшість селян господарюють лише на присадибних ділянках, одночасно одержуючи орендну плату за передані в агрофірму паї. Враховуючи, що на селі проживають в основному люди похилого віку й переважно жінки, такий вибір є зрозумілим.

Разом з тим майже половина селян (48,7 %) вважає, що реформи сприяли розвалу виробництва, падінню життєвого рівня й культури сільського населення. Члени КСП, які не були залучені до числа засновників агрофірм, часто не сприймають таку реорганізацію позитивно. У колгоспах учасники виробництва мали однаковий статус, тепер одні стали розпорядниками, а інші, у переважній більшості, – найманими працівниками. Пом'якшує ситуацію те, що наймані працівники одночасно виступають як орендодавці. Крім того, значна частина селян усвідомлює, що через похилий вік і відсутність оборотного капіталу вони не зможуть використовувати земельні паї у самостійному господарюванні. Ефективність домогосподарств, які використовують тільки присадибну ділянку, істотно нижча, ніж сільгосппідприємств.

Україна стала країною з надзвичайно розвинутою орендою землі у сільському господарстві. Але домогосподарства, сіль-

ського господарські виробничі кооперативи й приватні підприємства не є власниками використовуваних земель (як юридичні особи) і не можуть одержувати кредити під заставу землі. Здійснювати ефективне господарювання без банківських кредитів під заставу землі практично неможливо.

У Земельному кодексі, прийнятому в жовтні 2001 р., визнається право власності на землю. Але законодавці запровадили мораторій на купівлю-продаж землі, який зберігається й дотепер. Інститут соціології НАН України тривалий час здійснює моніторинг громадської думки щодо купівлі-продажу землі.

Результати опитування щодо купівлі-продажу землі (у %):

Роки	Дозволити купівлю-продаж	Не дозволити купівлю-продаж	Важко відповісти
2000	32,3	47,9	19,8
2010	25,8	57,2	17,0

В останньому десятиріччі сформувалося сільськогосподарське виробництво перехідного типу. За даними Держкомстандарту України роль підприємницьких структур і господарств сільського населення у виробництві продукції рослинництва й тваринництва поступово змінюється. Продукція, що виробляється на селянському подвір'ї, все ще переважає продукцію, вироблену в агрофірмах. Проте великі підприємства мають позитивну динаміку розвитку і в найближчому майбутньому завоюють внутрішній ринок.

Основні показники виробництва продукції рослинництва й тваринництва в середньому за рік (у млрд грн. в цінах 2005 р.)

Показники	2001–2005 рр.	2006–2008 рр.
Підприємницькі структури	30,7	40,1
Господарства населення	56,3	55,8
Всі господарства	87,0	95,9
Питома вага підприємницьких структур	35,3	41,8

Україна має великі перспективи як світовий експортер продовольства, зокрема пшениці. Високі конкурентні позиції нашої держави на світовому агропродовольчому ринку зумовлені наявністю потужного потенціалу земельних ресурсів, у цілому сприятливих кліматичних умов та відносно дешевою робочою силою.

ВИСНОВКИ

Успадкована від радянських часів криза народного господарства в незалежній Україні рік від року ставала глибшою. Це пояснювалося як об'єктивними обставинами, так і прорахунками українського керівництва.

Зайнята боротьбою за владу, українська політична еліта не приділяла достатньої уваги розвитку економіки і не змогла розв'язати більшість складних проблем переходу до ринку. Більшість населення України опинилася за межею бідності.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Які форми власності є в Україні?
2. Як ви розумієте термін «інтеграція»?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поміркуйте, як впливали бартерні угоди на розвиток промисловості України на початку 1990-х рр.
2. Відомо, що Україна отримує кредити від урядів інших країн і міжнародних організацій. Частина українських економістів вважає, що це допоможе запровадити нові технології та робочі місця. Інші доводять, що в такий спосіб держава потрапляє у залежність від зарубіжної фінансової допомоги. Дайте власну аргументовану відповідь на запитання.

Висловіть власне судження

1. Як ви розумієте поняття «реструктуризація економіки»? Поясніть, чи має вона місце в сучасній Україні. Які її наслідки?
2. Перед українськими політиками стоїть вибір: ЄС чи ЄП. Спираючись на знання з історії, аргументовано оберіть інтеграційний шлях розвитку України.

Працюємо з документом

Прочитайте тексти щодо економічного розвитку незалежної України. Дайте відповіді на запитання.

1. «Нечіткість, непослідовність, половинчастість реформаційного курсу в економіці, який ґрунтується не на продуманому науковому підході, а фактично визначається співвідношенням політичних сил у суспільстві. Спеціалісти і вчені, на жаль, не змогли розробити таку економічну програму, яка була б адекватна історичному розвитку України та менталітету нашого народу».

Бойко О. Історія України у XX столітті. – Ніжин, 1994. – С. 272.

2. «Найголовнішою проблемою залишається неподоланість таких фундаментальних рис радянської економіки, як висока енерго- і матеріалоемність, екстенсивний характер розвитку. Досі (як показали «газові кризи» 2005 і 2009 рр.) не досягнуто реальної економічної незалежності».

Литвин В. Історія України. – К., 2010. – С. 712.

1. Поясніть, спираючись на знання з історії, чому через двадцять років від проголошення незалежності Україна не досягла «реальної економічної незалежності».
2. Висловіть власний погляд на шляхи реформування української економіки.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік запровадження гривні.

- А** 1991 р.
- Б** 1996 р.
- В** 1995 р.
- Г** 1993 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Відмова держави гарантувати встановлений обмінний курс своєї грошової одиниці, тобто фактично банкрутство держави, – це...».

- А** ліцензія
- Б** реструктуризація
- В** дефолт
- Г** мито

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність подій.

- А** указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»
- Б** вступ України до СОТ
- В** підписання Україною документів про вступ до ЄЄП
- Г** прийняття Земельного кодексу

Відповідність

Позначте відповідність історичних подій датам.

А оголошення землі об'єктом реформи	1. 2006 р.
Б запровадження гривні	2. 1996 р.
В скасування США дії поправок
Джексона-Веніка щодо України	3. 1991 р.
Г надання Європейським Союзом Україні
статусу країни з ринковою економікою	4. 2005 р.

Відкрите запитання

Спираючись на знання з історії, поміркуйте, Україна почала ринкові реформи з власної ініціативи чи під тиском ринкових перетворень в інших країнах. Дайте розгорнуту відповідь.

§34 Соціальне життя

Пригадайте!

1. Яким був демографічний стан України на момент проголошення незалежності?
2. Чим було викликане погіршення соціального життя в Україні в першій половині 1990-х рр.?

Основні терміни і поняття

►Демографія ►депопуляція ►показник народжуваності ►соціальний захист ►соціальне страхування ►гендер ►прожитковий мінімум.

1. Соціальний захист населення

Найбільшою проблемою в Україні була й залишається система соціального захисту. В радянські часи людина втрачала в заробітній платі, але натомість користувалася безкоштовним навчанням, медичним обслуговуванням, отримувала безплатне житло, сплачувала символічну плату за комунально-житлові послуги. Із суспільних фондів споживання оплачувалися чергові відпустки, пенсії і стипендії громадян. Безплатність і безадресність різноманітних послуг істотно погіршували їхню якість, але відігравали важливу ідеологічну роль.

Затверджуючи програму реформ у 1991 р., парламентарі не передбачили її наслідки у сфері задоволення матеріальних потреб суспільства.

Мовно-джерела

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання.

«Тепер розуміємо, що творці тієї програми не уявляли собі, як революційний катаклізм позначиться на добробуті народу. Як і ті, хто складав програму, так і ті, для кого вона призначалася, були переконані в тому, що економічна криза негайно закінчиться, а промисловість, яка працювала на ВПК, освоїть випуск товарів народного споживання. Утім зростаючий дефіцит бюджету і гіперінфляція змушували шукати нові методи захисту доходів населення».

Литвин В. Історія України. – К., 2010. – С. 728.

1. Поміркуйте, чому депутати, приймаючи програму економічних реформ у 1991 р., не передбачили соціального захисту населення.
2. Поясніть, чому парламентарі сподівалися на шляхи задоволення соціальних потреб, притаманні плановій економіці.

В умовах ринкової економіки держава переставала бути одноосібним власником засобів виробництва. У державному бюджеті значно скоротилася частина коштів, яка призначалася на обслуговування соціальних видатків. Щоб витримувати тягар соціальних виплат, держава обкладала вироблені товари й надані послуги податком на додану вартість (ПДВ).

Протягом 1998–2003 рр. відбулося реформування системи державного соціального страхування. Були створені чотири види страхування з відповідними фондами:

1) від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;

2) на випадок безробіття;

3) з тимчасової втрати працездатності;

4) пенсійне.

Бюджети фондів були відокремлені від державного бюджету.

Нерозв'язаним залишається питання про утворення фонду медичного страхування. Мова йде насамперед про:

1) перехід усієї системи охорони здоров'я на контрактну модель державних замовлень медичних послуг;

2) надання бюджетним установам охорони здоров'я статусу державних або комунальних некомерційних підприємств;

3) здійснення бюджетного фінансування закладів охорони здоров'я залежно від обсягу й структури надання медичних послуг;

4) розроблення механізму договірної оплати медичних послуг.

Як і раніше, медичні послуги вважаються безплатними, хоча такими вони не є. Державне соціальне страхування фінансується з фондів, які утворюються за рахунок внесків роботодавців та працюючих громадян.

Система соціальної допомоги і пільг підтримується державним бюджетом, який поповнюється за рахунок податків. Її було створено ще за радянських часів, але найбільш розвинено в кризові 1990-ті рр. Виборчі кампанії теж сприяли прийняттю державою додаткових зобов'язань (підвищення розмірів пенсій, виплат у зв'язку з народженням дитини). Чинне законодавство передбачає понад два десятки різних пільг, які поширюються на значну частину населення. Серед тих, хто отримує допомоги всіх видів і форм, до 70 % не належать до категорії бідняків. Зокрема, пільгами на користування міським та приміським громадським транспортом охоплено майже 30 % населення, переважно не бідного.

У 1999 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про прожитковий мінімум». Він є основним соціальним стандартом і застосовується для встановлення розмірів мінімальної зарплати та мінімальної

пенсії за віком, для визначення розмірів соціальної допомоги різним категоріям громадян. Прожитковий мінімум – це фундамент, на якому стоїть вся система соціального захисту населення. Однак встановлені розміри прожиткового мінімуму недостатньо враховують інфляційні процеси.

У соціальному захисті населення найважливішою є проблема пенсійного забезпечення.

Щоб наповнити Пенсійний фонд України, має бути достатньою кількість осіб, які сплачують пенсійний збір. Крім того, повинні зростати заробітна плата та інші доходи населення, з яких відраховують пенсійні внески.

За існуючих несприятливих демографічних процесів кількість платників до пенсійного фонду скорочується. Близько чверті працюючого населення не сплачує внески до пенсійного фонду.

До їхнього числа відносяться й зайняті в особистих селянських господарствах (близько 3,7 млн осіб працездатного віку) і ті, хто отримує зарплати в конвертах, працюючи в тіньовому секторі економіки.

Із січня 2004 р. поряд із солідарною пенсійною системою (коли кошти пенсійного забезпечення створюються працею покоління, яке перебуває у працездатному віці) почала розвиватися накопичувальна система. Від квітня 2006 р. державою встановлено мінімальний розмір пенсії за віком у розмірі 359 грн. У 1990 р. середня пенсія становила 34,9 % середньої заробітної плати, у 2006 р. – 46,0 %.

Проблеми щодо системи пенсійних пільг, забезпечення гендерної рівності у питанні про вік виходу на пенсію, достроковий вихід на пенсію тощо має розв'язати пенсійна реформа, запроваджена у дію в жовтні 2011 р.

2. Демографічні процеси

Системна криза початку 1990-х рр. включала й демографічну кризу. На початку 1993 р. в Україні чисельність населення становила 52,2 млн осіб. Перепис 2001 р. зареєстрував 48 457 тис., а на початок 2011 р. в країні проживало 45 779 тис. осіб. Зменшення чисельності населення спричинене депопуляцією, тобто перевищенням смертності над народжуваністю.

Депопуляція властива всім високорозвинутим країнам світу. Там здобутки в охороні здоров'я сприяють підвищенню питомої ваги населення старшого і похилого віку, але приводять до зменшення рівня народжуваності. В Україні від'ємні показники природного приросту населення формуються і через підвищену смертність в усіх вікових групах, і через низьку народжуваність.

Особливо помітна депопуляція в сільській місцевості. У 2009 р. в сільській місцевості проживало 14,5 млн осіб (31,5 % від загальної чисельності населення). На це впливали різні фактори: урбанізація, падіння народжуваності й підвищення смертності населення. За даними Мінагропрому, в 2001–2010 рр. в Україні щороку зникало в середньому 20 сіл. Основною причиною зникнення населених пунктів є депопуляція.

Зупинити цей процес може підвищення рівня зайнятості та доходів сільського населення.

Подолання тенденції до скорочення населення вимагає, щоб в українських сім'ях народжувалося 2–3 і більше дітей. Сучасна модель сім'ї передбачає наявність 1–2 дітей. Існують сім'ї, які з різних причин дітей взагалі не мають.

Від квітня 2005 р. почав діяти Закон України «Про одноразову допомогу при народженні дитини». З того часу розміри виплат неодноразово змінювались у бік підвищення. Бюджетом на 2011 рік передбачена виплата на першу дитину 17 952 грн., на другу – 36 720 грн., на третю і кожну наступну – 73 440 грн.

Кількарічна практика показала, що ефект від разової допомоги є нетривалим. Відтворення населення більше залежить від розміру позитивної різниці між рівнем оплати праці й рівнем цін.

У структурі населення України жіноче населення переважає чоловіче. У 2010 р. частка жінок становила 54 %, а чоловіків – 46 %. Але ця перевага формується за рахунок жінок старшого віку. Чисельність жінок у дітородному віці, яка впливає на рівень народжуваності, скорочується. Цей чинник стане особливо помітним тоді, коли в дітородний вік увійдуть жінки, народжені в кризових 1990-х рр. Державна допомога сім'ям, які народжують дітей, стає все актуальнішою. Вона покликана не перебороти (це неможливо), але пом'якшити несприятливі тенденції в народжуваності.

Характеристики смертності населення визначаються через показник очікуваної тривалості життя існуючого покоління. Він залежить від двох чинників – біологічного і повсякденного. Обидва вони діють на користь жінок: біологічний чинник – внаслідок самої природи жіночого організму, а повсякденний – через підви-

Новонароджені у пологовому будинку

цену смертність, викликану несприятливими умовами праці, палінням, зловживанням алкоголем та іншими ознаками нездорового способу життя, які більше властиві чоловікам.

Середня очікувана тривалість життя в Україні (в роках)

Роки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
2003	68	63	74
2009	68	62	75

Середня очікувана тривалість життя скорочується серед чоловіків і жінок. Українці живуть в середньому на 16 років менше, ніж японці, і на 9 років менше, ніж європейці. У розвинених країнах теж існує гендерний розрив, але він не перевищує 6–7 років.

Державні витрати на охорону здоров'я в Україні в 14 разів менші в розрахунку на душу населення, ніж в Європейському Союзі. Збільшення асигнувань на охорону здоров'я і поліпшення їхнього використання – першочергове завдання держави. Зусилля мають бути зосереджені на профілактиці захворювань.

Людей потрібно навчати берегти своє здоров'я. Воно залежить від багатьох чинників. Учені вважають, що здоров'я визначається на 20 % успадкованими генами, на 20 % – екологією, на 50 % – способом життя, на 10 % – іншими чинниками. Україна за показником тривалості життя посідає передостаннє місце в Європі.

Соціально-економічний розвиток держави має бути спрямований на припинення міграції з України, поліпшення якості життя, оптимальний розвиток процесів відтворення населення України.

ВИСНОВКИ

Економічна криза згубно позначилася на соціальній сфері. Більшість населення України опинилася за межею бідності. Зникли заощадження, нагромаджені протягом життя.

Несприятливі економічна та екологічна ситуації вплинули на демографічні показники. В Україні розпочалася депопуляція.

Проблемним питанням залишається соціальний захист населення.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Як ви розумієте поняття «державне соціальне страхування»?
2. Які, на вашу думку, основні причини вплинули на демографічні показники в Україні?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поміркуйте, у який спосіб можна загальмувати депопуляцію в Україні.
2. Відомо, що в Україні переважає випуск товарів групи «А» над групою «Б». Поясніть, чи впливає цей фактор на демографічну ситуацію.

Висловіть власне судження

1. Чи є збереження здоров'я особистою справою кожного?
2. Чому в Україні «не працює» солідарна система соціального страхування?

Працюємо з документом

Прочитайте тексти щодо розвитку соціальної сфери в Україні. Дайте відповідь на запитання.

1. «Попри демократичні перетворення в державі, напруження єдиної стратегічної соціальної політики в умовах ринкової економіки не стали завданням жодної влади, навпаки, в умовах економічної кризи популярним стає згортання ринкових реформ та регулювання економічної і соціальної сфер за рахунок адміністративного втручання».

Соціально-економічний стан України: наслідки для народу. Національна доповідь НАН України. Секція суспільних і гуманітарних наук. – К., 2009. – С. 386.

2. «Програма адміністрації Л. Кучми базувалася на необхідності вдосконалення всієї системи оплати праці, розробки та реалізації програм допомоги безробітним, малозабезпеченим та неповним сім'ям, непрацюючим пенсіонерам та інвалідам».

Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України (1946–1998). – К., 2000. – С. 255.

Поясніть, чому в Україні, попри гучні заяви політиків, напруження у створенні єдиної соціальної політики в умовах ринкової економіки «не стали завданням жодної влади».

Тестові завдання

Хронологія

Позначте дату, коли відбувся перший Всеукраїнський перепис населення.

- А** 2002 р.
Б 2001 р.

В 2004 р.

Г 2003 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Перевищення смертності над народжуваністю – це...».

А гендерна рівність

Б депопуляція

В асиміляція

Г мінімізація

Послідовність

Установіть хронологічну послідовність прийняття документів.

А початок реформування системи державного соціального страхування

Б прийняття закону про прожитковий мінімум

В введення в дію накопичувальної пенсійної системи

Г початок реформування економічної системи в Україні

Відповідність

Позначте відповідність подій рокам, у яких вони відбулися.

А прийняття Закону України «Про одноразову допомогу при народженні дитини»

1. 2005 р.

Б введення в дію накопичувальної пенсійної системи

2. 2004 р.

В початок депопуляції в Україні

3. 1999 р.

Г прийняття Закону України «Про прожитковий мінімум»

4. 1993 р.

Відкрите запитання

Чи позначилася економічна криза на соціальній сфері? Підтвердіть свою відповідь конкретними фактами.

§35-36

Культурне і духовне життя суспільства

Пригадайте!

1. Чим пояснювався високий рівень радянської освіти?
2. Чому галузь культури в Радянському Союзі фінансувалася за залишковим принципом?

Основні терміни і поняття

► «Втеча умів» ► плюралізм ► меценат ► спонсор ► Болонський процес.

1. Освіта

У 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про освіту». Він визначав загальноосвітню школу як основу духовного і соціально-економічного розвитку держави.

У 1993 р. уряд затвердив національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»). Вона передбачала глибокі зміни в освітній галузі: демократизацію та забезпечення безперервності освіти, багатоваріантність навчальних планів, програм і підручників, гуманізацію й індивідуалізацію навчально-виховного процесу. У травні 1999 р. було прийнято Закон України «Про загальну середню освіту», який від вересня 2001 р. започаткував у загальноосвітніх навчальних закладах поступовий перехід до 12-річного терміну навчання.

Початок ХХІ століття змінив філософію освіти. Зміни освітньої діяльності стосувалися перш за все її змісту та якості. На початку 2004 р. уряд прийняв постанову, якою затвердив «Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти». Він визначав вимоги до освіченості учнів та гарантії держави у її досягненні. Перед освітою постало завдання сформувати суспільно компетентну особистість, конкурентоздатну та всебічно адаптовану до нових умов життя. Людину, яка розуміє національний інтерес і може ефективно його відстоювати. Закон передбачав набуття випускником знань протягом життя та застосування їх в реальному житті.

Реалізація законодавства в освітній галузі передбачала профілізацію старшої школи та докорінне оновлення матеріально-техніч-

Сучасні школярі

ної бази загальноосвітніх навчальних закладів. І хоча сучасну освіту певною мірою підтримує не тільки держава, а й суспільство, галузь потребує значних бюджетних коштів. Світова економічна криза боляче вдарила по економіці України. Держава змушена була в серпні 2010 р. повернутися до 11-річної освіти.

У 1985 р. 515 європейських університетів (у тому числі 17 українських) підписали в університеті Болоньї (Італія) Велику університетську хартію. Її метою була консолідація зусиль освітньої, наукової громадськості та урядів у підвищенні конкурентоспроможності європейської системи науки і вищої освіти. Так розпочався Болонський процес. Через 10 років 29 міністрів європейських країн підписали угоду про створення єдиної європейської системи вищої школи. Вона передбачала надання студентам можливості переходу до інших вузів та забезпечувала визнання дипломів на території Європи.

Приєднавшись у 2005 р. до Болонського процесу, Україна зобов'язалася внести відповідні зміни до національної системи освіти. Побудована двоступенева модель вищої освіти (бакалаври і магістри). Щороку за кордон для навчання, стажування, підвищення кваліфікації тощо виїжджають 50 тис. учнів, студентів, учителів, науковців. Установлені плідні контакти з ЮНЕСКО, Радою Європи, Британською радою та іншими міжнародними організаціями.

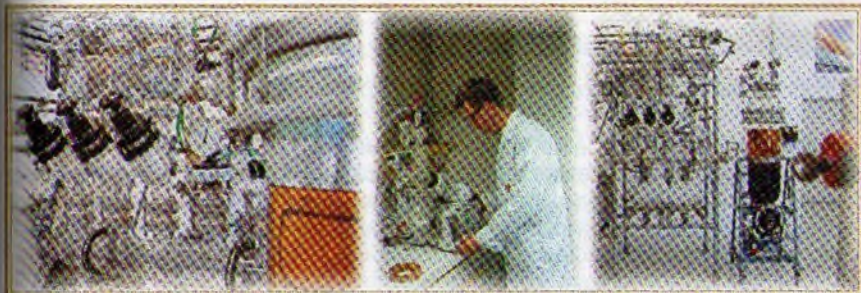
2. Наукові дослідження

На початок 1990-х років Україна мала розвинутий науковий потенціал. У сфері науки і наукового обслуговування було зайнято 450 тис. осіб, налічувалося близько 1300 різноманітних наукових установ. Половина науковців зосереджувалася у вищих навчальних закладах.

У радянські часи істотна частка наукових досліджень здійснювалася в інтересах воєнно-промислового комплексу, що забезпечувало стабільне фінансування. За роки незалежної України виділення бюджетних коштів на розвиток науки скоротилося у 10 разів. Це не могло не позначитися на загальному стані вітчизняної науки. У 2010 р. середній вік наукових

Л. Каденюк. Перший космонавт України. Герой України

Лабораторія із створення наночасток

працівників НАН України перевищував 50 років. Серед молодих вчених (віком до 35 років) Академія має лише трьох докторів наук.

Незважаючи на істотні втрати, у фундаментальних науках забезпечується високий рівень досліджень. Розгорнуто перспективні роботи в галузі енергетики, екології, геології, генної інженерії, у широкому спектрі фізико-хімічних проблем.

Під керівництвом Національного космічного агентства інституту НАН в координації з установами Росії, США та інших країн проводять різноманітні дослідження, пов'язані з освоєнням космічного простору.

Підготовка до запуску ракетоносія «Зеніт»

Вагомий внесок в державотворчий процес зробили вчені-гуманітарії, зокрема юристи, які старанно вивчають зарубіжний досвід і успішно використовують його на вітчизняному ґрунті. Має місце досить плідне співробітництво з ученими західної діаспори.

Мова дожерела

Прочитайте текст щодо ролі науки в суспільстві. Дайте відповіді на запитання.

«Наука стала основою для системи освіти й основою науково-технічного прогресу. Разом з тим абсолютизація науки і проголошення її універсальним інструментом перетворення світу таїть у собі чимало небезпек. Недарма людство сьогодні так стривожене екологічними й техногенними катастрофами. Необхідно знайти розумний баланс між раціональним і духовно-художнім сприйняттям світу».

Киселев А., Попов В. История России. XX – начало XXI века. – М., 2007. – С. 289.

Поміркуйте, чи може бути наука універсальним засобом перетворення світу.

У 1994 р. Академія наук одержала статус національної. По-над 800 установ НАН України, об'єднаних у п'ять регіональних центрів і Кримське відділення, охоплюють своїм впливом всі області. У 1990-ті роки в Україні засновані Академія наук вищої школи, Академія правових наук, Академія мистецтв тощо. У 1993 р. створено Міжнародну асоціацію академій наук (МАН). Це єдина структура, яка зберігає і розвиває зв'язки з науковцями країн СНД.

3. Нові закономірності культурного розвитку

Два останні десятиліття стали переломними у розвитку української культури. Вони характеризувалися ліквідацією перепон на шляху національної культури, скасуванням цензурних заборон, звільненням від ідеологічних догм «соціалістичного реалізму», вільним доступом до здобутків світової культурної скарбниці.

За 2001–2010 рр. виникло багато фондів, асоціацій, товариств, які прагнули відродити національні культурні традиції.

Однак разом з відкриттям доступу до цінностей світової культури Україну заповонила низькопробна масова культура, яка пропагує насилля, всюдозволеність, бездуховність. У першу чергу вона привертає увагу молоді. Надбання антикультури створили велику загрозу для духовного здоров'я нації.

Прищеплювати населенню добрий смак, вміння і бажання сприймати високу культуру могла б інтелігенція. Проте статус інтелігенції втратив свою престижність, люди розумової праці принижені жалюгідними матеріальними умовами існування.

Культурний процес має суперечливий характер. Позитивні паростки культури народжуються і розвиваються з труднощами. Але вони поступово пристосовуються до нових умов існування.

4. Література і мистецтво

Характерною рисою сучасності став відхід основної маси творчих працівників літератури й мистецтва від комуністичної ідеології, що призвело до переоцінки суспільних ідеалів.

Багато письменників стали політиками і майже відійшли від творчої роботи. Деякі з них успішно поєднують творчість з громадською і державною діяльністю, як, наприклад, І. Дзюба, І. Драч, Р. Іваничук, Д. Павличко, Є. Сверстюк, Вал. Шевчук, Ю. Щербак.

У добу суспільних змін особливо актуальними стали історичні традиції українського народу, які відіграють величезну роль у спрямуванні державотворчого процесу.

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання.

«Кінець ХХ віку дає підстави шукати традицій, як вода шукає свого пересохлого річища і як скалічена істота шукає своєї природи, бо в цій природі закладені самозахисні інстинкти й доцільні реакції, що уможливають продовження роду. Нині все живе тягнеться до свого коріння, до своїх джерел».

Сверстюк Є. На святі надій. – К., 1999. – С. 237.

1. Поміркуйте, чи актуальні слова автора у ХХІ столітті.
2. Розкажіть, як ви ставитеся до національних традицій.

Справжній розквіт переживає театральне мистецтво, про що свідчить національний конкурс «Золота пектораль». Переважно за рахунок появи студій збільшується кількість театрів. Творча самостійність художніх колективів сприяє збагаченню тематики театрального мистецтва. Незважаючи на жорстку конкуренцію телебачення, популярність театру не зменшується.

Розвиток театрального мистецтва пов'язаний з новаторською діяльністю таких режисерів, як Р. Віктюк (тепер працює в Москві), С. Данченко, А. Жолдак, Е. Митницький, М. Резнікович та ін.

Р. Віктюк

Розвивається українське образотворче мистецтво. Дедалі більше уваги привертають твори художників-концептуалістів. Вони намагаються сприймати «світ ідей», а не оточуюче середо-

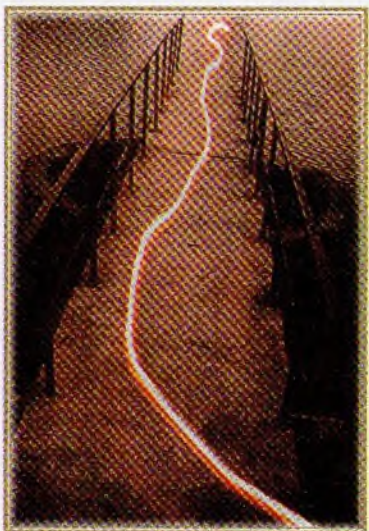
вище. Помітне місце в їхній творчості посідає інсталяція – просторова композиція, яка сконструйована з різних матеріалів і побутових предметів.

*Велика гра. 1993 р.
Скульптор О. Пінчук*

Держава пропонує різні форми соціального захисту художників. Указом президента України в 1996 р. були засновані стипендії для видатних діячів культури, мистецтва, науки та освіти. Серед перших стипендіатів були М. Деревус, Д. Лідер, Д. Нарбут, М. Примаченко, Т. Яблонська.

Останнім часом переживає кризу музичне мистецтво. Особливо це позначається на колективах, у яких налічуються десятки

*Дія у довіллі «Біла тінь».
1999–2002 рр. Художник
П. Бєвза. Інсталяція*

Твори художників популяризуються на виставках, кількість яких неухильно зростає. Виставкові зали пропагують творчість талановитих митців. Зокрема, в 2010 р. у «Мистецькому арсеналі» в Києві відбувся V ART-Kyiv contemporary, який перетворився в потужну мистецьку подію. На виставці було представлено актуальне мистецтво галерей і вулиць. У ній взяли участь українські митці та представники Москви, Парижа, Берліна тощо.

митців, – оперних трупах, оркестрах, хорових капелах. Як засвідчує світова практика, такі колективи не можуть вижити без постійної підтримки з боку держави. Попри всі труднощі вдалося не тільки зберегти славетні колективи, а й сформувати нові. Серед них – Одеський філармонічний оркестр, Київський камерний музичний театр, ансамбль солістів «Київська камерата» та ін.

Музична культура України пропагує свої здобутки через фестивалі та конкурси. Стали традиційними фестивалі «Музичні прем'єри сезону», «Харківські асамблеї», «Оксамитові сезони Криму». У Львові проводяться фестивалі оперного мистецтва ім. С. Крушельницької. Молодих виконавців приваблюють міжнародні конкурси ім. В. Горо-

виця у Києві, ім. С. Людкевича у Львові, ім. Д. Січинського в Івано-Франківську та ін.

Пісенна творчість пропагується на фестивалях «Червона рута», «Пісенний вернісаж». З метою відтворення та збереження фольклорної спадщини започатковано фестиваль української народної творчості «Берегиня».

Українське кіновиробництво представлено двома студіями художніх фільмів (у Києві та Одесі), а також студією хронікально-документальних фільмів. Національна кінематека і Студія анімаційних фільмів раніше створювали до п'ятдесяти повнометражних художніх фільмів і телесеріалів, до п'ятисот короткометражних кінострічок. Тепер держава виділяє на кіновиробництво дуже скромні кошти. Згортаються кінопрокат і кіномережа. Поширюється вплив телебачення та Інтернету.

Одночасно відкриваються комфортні кінопалаці, обладнані сучасною технікою. Вони «крутять» голлівудські фільми зі спецефектами, що сприймаються тільки на великому екрані.

5. Релігійне життя

Надзвичайною інтенсивністю характеризувалося релігійне життя в Україні. Стрімко зростали різноманітні конфесії, течії та релігійні напрямки. За 20 років їхня кількість збільшилася у п'ять разів і нараховувала до сотні напрямків.

Ще в квітні 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації». Він визначив нове ставлення держави до церкви і дав можливість задовольняти релігійні потреби кожній віруючій людині. Релігійні організації вперше одержали право на просвітницьку, доброчинну, виробничу та іншу суспільно корисну діяльність. Держава зрівняла їх у правах з громадськими організаціями і надала їм права юридичної особи. Громадяни, релігійні переконання яких перешкоджали їм у проходженні дійсної строкової служби в армії, одержували можливість проходити альтернативну трудову службу. Закон передбачав також поступове повернення конфіскованої державою церковної власності.

В Україні домінують християнські організації. Станом на початок 2011 р. вони склали 33,7 тис. (93,9 % від загальної кількості релігійних організацій).

Серед православних конфесій найбільш чисельною є Українська православна церква (УПЦ МП) – 12 343 общин. Другою за чисельністю є УПЦ КП – 4 538 общин. На третьому місці – Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), яка має 1227 общин.

Католицькі конфесії представлені Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ) – 3826 общин і Римо-католицькою церквою – 1086 общин.

Протестантська гілка християнства надзвичайно різноманітна, але порівняно нечисельна – 8772 общини.

Іслам представлений 1208 мусульманськими об'єднаннями, серед яких найбільш чисельними є Духовне управління мусульман Криму. Іудаїзм має 303 об'єднання, серед яких найбільш численним є Об'єднання хасидів.

Немало політичних діячів прагнуть утворення в Україні єдиної національної церкви. Проте Україна залишається поліконфесійною державою. Стаття 35 її Конституції проголошує: «Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». Тому майбутнє українського суспільства – в релігійному плюралізмі, у мирному співіснуванні різних віросповідань.

У 2009 р., за даними соціологічного опитування, дві третини (65,5 %) громадян України віднесли себе до певної релігії або віросповідання. За рівнем релігійності Україна поступається 12 країнам Європи.

ВИСНОВКИ

У незалежній Україні культурне життя набуло суперечливого характеру. З одного боку, відкрилися багатства людської культури, з іншого – значне скорочення фінансування призвело до занепаду культурного життя.

Відбулося реформування освітніх установ, з'явилися нові типи навчальних закладів.

Фундаментальна наука все ще зберігає високий рівень досліджень.

Зросли можливості для розкриття і розвитку здібностей молоді, хоча комерціалізація мистецтва негативно впливає на його стан.

Важливе місце в духовному житті суспільства посідає релігія.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Схарактеризуйте шляхи, якими можна здобути освіту в сучасній Україні.
2. З якою метою Україна приєдналася до Болонського процесу?

Питання для обговорення в групі, класі

1. Проаналізуйте розвиток музичного мистецтва незалежної України. Які колективи і виконавці вам подобаються? Підготуйте про них невеликі повідомлення.

2. Створіть міні-проект «Мистецтво сучасної України». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Доведіть або спростуйте твердження, що кінець ХХ ст. є переломним у розвитку української культури.
2. Поясніть, чому Конституція України наголошує: «Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова».

Працюємо з документом

Прочитайте тексти щодо спонсорства в Україні. Дайте відповідь на запитання.

1. «Про спонсорство. Цілком підтримую оцінку Джека Лондона, який сказав: спонсорство – це коли вночі прийшов чоловік у масці, вбив батька й матір і запалив хату. А дитина врятувалася, сховалася під ліжком. Вранці злочинець прийшов, заплакав і дав дитині із 100 доларів 1 цент. Спонсорство – це 50 відсотків тіньового сектору, що є в економіці».

Круглий стіл: «Освіта» // Голос України. – 2003. – 26 червня.

2. «Податкове законодавство не заохочувало спонсорської діяльності».

Кульчицький С., Гусев В., Калінцев Ю. Історія України. – К., 2003. – С. 387.

Чи погоджуєтесь ви з думкою учасника круглого столу «Освіта» колишнього міністра освіти і науки України С. Ніколаєнка про те, що законодавство не повинне заохочувати спонсорство.

Тестові завдання

Хронологія

Позначте рік прийняття Закону України «Про загальну середню освіту».

- А** 1995 р.
- Б** 1999 р.
- В** 2001 р.
- Г** 2005 р.

Терміни, поняття

Позначте термін, який відповідає такому визначенню: «Заможна людина-благодійник, що надає протекцію науці й мистецтву, – це ...».

- А** власник
- Б** меценат
- В** спонсор
- Г** акціонер

Послідовність

Позначте хронологічну послідовність подій.

- А** створення Міжнародної асоціації академії наук
- Б** приєднання України до Болонського процесу
- В** відкриття Національного університету «Києво-Могилянська академія»
- Г** присвоєння Академії наук статусу національної

Відповідність

Позначте відповідність документів про освіту датам їхнього прийняття.

А Закон України «Про освіту»	1. 1999 р.
Б «Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти»	2. 1993 р.
В Національна програма «Освіта»	3. 1991 р.
Г Закон України «Про загальну середню освіту»	4. 2004 р.

Відкрите запитання

Відомо, що процес демократизації суспільства не тільки сприяє всебічному розвитку культури, а й відкриває шлях до псевдокультури. Що, на ваш погляд, можна протиставити такому стану речей? Дайте розгорнуту відповідь.

Повторювально-узагальнювальний урок

Орієнтовний перелік запитань і завдань, які допоможуть підготуватися до теми «Україна в сучасну добу»

Пригадайте!

1. Дата створення незалежної України _____.
2. У _____ р. була прийнята Конституція незалежної України.
3. Коли було прийнято закон про заснування посади Президента України?

4. Коли було прийнято закон про заснування Збройних сил України?
5. Підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією відбулося в ____ р.
6. Коли було затверджено Державний гімн України, прапор України і Державний малий герб України?
7. Коли було створено Співдружність Незалежних Держав?
8. Україна стала повноправним членом Ради Європи в ____ р.
9. Назвіть дату підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору (НАТО).
10. Коли в грошовому обігу було здійснено заміну купонів карбованців гривнями?

Дайте визначення основних термінів і понять

«Відлига», перебудова, «застій», конституційний процес, мажоритарна система, ринок, реструктуризація, номенклатура, конституція, коаліція, інтеграція, екстенсивний, інтенсивний, ВВП, периферія, міграція, інфляція, бюджет, бюрократія.

Що ви знаєте про історичні персоналії?

Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Литвин, П. Симоненко, Ю. Тимошенко, В. Ющенко, В. Янукович.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте стратегічні вектори економічної і політичної інтеграції України у 2002 р.
2. Назвіть подію, яка кардинально змінила міжнародний статус і зовнішню політику України.
3. У чому полягав конфлікт між Росією і Україною з питань розподілу Чорноморського флоту?
4. Схарактеризуйте процес виходу України на міжнародну арену та її діяльність у міжнародних організаціях.
5. Поміркуйте, чому Україна не увійшла до Єдиного економічного простору (ЄЕП).
6. Складіть таблицю «Провідні політичні сили сучасної України».

Назва партії, партійного блоку	Дата утворення	Політичний лідер	Мета діяльності
--------------------------------	----------------	------------------	-----------------

7. Яку позицію займає Україна щодо діяльності СНД? Пояснить її суть.

8. Назвіть основні ідеї, викладені президентом Л. Кучмою у щорічному посланні до Верховної Ради 23 травня 2002 р. «Європейський вибір».
9. Наведіть приклади, які свідчили б про демографічні зміни в Україні в 1991–2010 рр. Поясніть їхні причини.
10. Наведіть факти, які свідчили б про зміни в сфері освіти України.

Поміркуйте!

1. Чим можна пояснити приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови гарантії безпеки з боку ядерних держав? Якими є наслідки цього кроку для України?
2. Чи можна погодитися із твердженням, що на початку 1990-х рр. для України важливою була економічна підтримка країн Заходу? Відповідь аргументуйте.
3. У чому полягав конфлікт між Росією і Україною у питанні розподілу Чорноморського флоту? Висловіть власну точку зору з питання.
4. Які виклики постали перед Україною після приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї?
5. Які стратегічні вектори економічної і політичної інтеграції обрала Україна?
6. Чому президент Росії Б. Єльцин не підтримав вимоги деяких російських політиків щодо приєднання Криму до Росії?
7. Чи можна стверджувати, що зовнішня політика України є однією із сфер державного життя, в якій досягнуто вагомих результатів? Обґрунтуйте свою думку.
8. Поясніть, чому під час конституційного процесу проблема розподілу влади виявилася найскладнішою.
9. Коли і з якою метою було прийнято закон про державну владу і місцеве самоврядування?
10. Яке значення для обох держав мало укладення широко-масштабного договору з Румунією?

Тема 7. НАШ КРАЙ (1939-2010 рр.)

Чи можна досягти високого рівня
соціально-економічного розвитку в окремо
взятому регіоні країни?

§37–38

Історія рідного краю

Вивчення рідного краю надає вітчизняній історії особистісного сенсу, стає життєвим орієнтиром для тих, хто вступає в доросле життя. Пошуково-дослідницька робота формує знання й навички для свідомої громадянської активності.

Мовля дожерела

Прочитайте слова Є. Сверстюка. Дайте відповіді на запитання.

«Звичайно, є моря світової культури. Але хто їх перепливе? Людина живе на березі своєї річки, і світ відкривається їй із рідної хати. Якщо вона не знатиме своєї річки, своєї хати, а все говоритиме про сусідів і далекий світ – це буде поверховий базіка».

Сверстюк Є. Вибране. На святі надій. – К., 1999. – С. 218.

1. Поясніть, чому автор вважає, що світ відкривається людині із рідної хати.
2. Висловіть власне ставлення до вивчення історії рідного краю.

Історія вашого родоводу органічно пов'язана з історією регіону, яка є невід'ємною частиною вітчизняної історії. З національних історій складається історія Європи й світу. Причетність до історії своєї держави допоможе усвідомити себе повноправним громадянином України та Європи.

Події вітчизняної історії від початку 1990-х рр. до сьогодні напевно не можуть бути висвітлені абсолютно об'єктивно. Необхідно вчитися самостійно знаходити альтернативні шляхи вирішення проблем, мати власну точку зору на минуле та прогнозувати майбутнє. Існування різних оцінок спонукає дослідника аналітично сприймати інформацію.

Велику роль у дослідницькій роботі відіграє пошук традицій. Саме вони ведуть дослідника до свого коріння.

Під час вивчення історії рідного краю в 10-му класі ви почали створювати «Усну історію свого міста (селища, села)» та «Усну історію вашої сім'ї». Продовжіть пошукову роботу! Ширше використовуйте матеріали регіонального краєзнавчого музею та поради дослідників-краєзнавців. Під керівництвом вчителя продовжіть написання історії населеного пункту, в якому ви живете. Користуйтеся посібниками з регіональної історії, додатковою літературою, фотоархівами, інформацією в Інтернеті тощо.

*Населення Львова вітає радянських воїнів. 1939 р.
Позачергова сесія Верховної Ради УРСР ухвалює рішення
про входження Західної України до складу УРСР*

Сучасні історичні процеси мають краєзнавчий вимір. Вивчаючи історію рідного краю і конкретного населеного пункту, можна краще зрозуміти закономірності загальноісторичного процесу. І навпаки, знання подій, які відбувалися на всій території України, допомагають оцінити і зрозуміти час, у якому жили ваші рідні й близькі.

Проаналізуйте передвоєнний економічний стан вашого регіону. 1 серпня 1939 року в Європі виник збройний конфлікт між Німеччиною і Польщею, який переріс у Другу світову війну. Від 1939 до 1941 р. на теренах Західної України розгорнулися активні події. Вони завершилися входженням західноукраїнських земель до складу УРСР, що було реальним кроком на шляху формування соборної України. Якщо ви проживаєте в цьому регіоні, дослідіть методи, якими діяла радянська влада на приєднаних територіях, та їхні наслідки. Схарактеризуйте передвоєнний стан економічного піднесення у вашому регіоні.

22 червня 1941 р. Німеччина та її союзники напали на Радянський Союз. Рівно через рік і місяць вся територія України була окупована. Складний перебіг Великої Вітчизняної війни наклав відбиток на історію кожного регіону України. Ваше місто (селище, село) опинилося в зоні воєнних дій 1941–1945 рр. Які наслідки це мало для вашого краю? Як ставилося населення до учасників воєнних дій? До війни взагалі? Дослідіть події тих років, проаналізуйте дії протидіюючих сторін.

Як і коли здійснювалося визволення вашого міста (селища, села)? Проаналізуйте, якою ціною дісталася мирне життя. Візьміть інтерв'ю у ветеранів війни та праці або членів їхніх сімей.

Якщо ви проживаєте в південних і західних регіонах, проаналі-

Бої у Криму

*Хрещатик, перший повоєнний парад у Києві, 1945 р.,
та відновлення Дніпрогесу*

зуйте процес депортації мирного населення в 1944 р. Опишіть, як позначилася війна на соціально-економічному стані краю. Ознайомтеся з документами, що зберігаються у місцевому державному архіві та краєзнавчому музеї. Якщо у вашій сім'ї збереглися документи тих часів, проаналізуйте їх. Під керівництвом учителя порівняйте й опрацюйте зібрані матеріали. За результатами зробіть доповідь та обговоріть її в класі. Створіть сторінку пам'яті для шкільного музею або класного куточка.

Україна увійшла до складу країн-переможниць у цій війні, стала членом ООН. Якщо ваша школа є колективним членом ЮНЕСКО, напишіть про це есе і розмістіть інформацію у місцевій пресі чи зробіть радіоповідомлення про свою роботу.

У період повоєнної відбудови (1946 – початок 1950-х рр.) потужними темпами йшла розбудова економіки України. Дослідіть її основні напрямки на території вашого регіону. Яке місце і роль відігравало ваше місто (селище, село) в післявоєнній економіці краю чи республіки? Уточніть, який напрямок переважав в розвитку економіки краю: промисловий чи сільськогосподарський.

Відомо, що диспропорції в розвитку економіки особливо важко позначилися на становищі колгоспного села. Якщо ви або ваші рідні проживають у сільській місцевості, дослідіть процеси розвитку післявоєнного села, візьміть інтерв'ю у односельців. Як вплинула відбудова на повсякденне життя місцевих жителів?

Якщо ви проживаєте в західних регіонах, проаналізуйте процес радянзації та його наслідки.

Друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр. відома як період «відлиги». Радянська влада, не бажаючи змінити своєї суті, намагалася повернутися обличчям до народу. Були зроблені спроби реформувати практично всі сфери суспільного життя. Разом з позитивними наслідками вони породили й багато проб-

*М. Хрущову в одному з українських колгоспів вручають
вінок з кукурудзи*

лем. Дослідіть, як змінилося (і чи змінилося?) життя вашого краю в роки реформ М. Хрущова. Опишіть, як позначилися наслідки реформ на житті вашої сім'ї або рідних та близьких. Візьміть інтерв'ю у жителів вашого міста (селища, села) та своїх рідних. Проаналізуйте зібрані дані й підготуйте повідомлення або реферат.

Друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр. увійшли в історію як «застій». Проаналізуйте розвиток господарства краю і дайте відповідь, чи дійсно в цей період були наявними лише провали в економічному розвитку вашого регіону. Візьміть інтерв'ю у людей старшого віку щодо їхнього життя в ті часи. Проаналізуйте і спробуйте систематизувати та пояснити отримані дані. Чи зачепили ваш регіон міграційні процеси. Якщо так, то які наслідки вони мали?

Дослідіть і опишіть, який вплив і результати мала «перебудова» на життя вашого регіону, міста, селища, села? Висловіть ваше ставлення до спроби державного перевороту, яка паралізувала владу в СРСР і призвела до його розпаду. Відомо, що події 1991 р. сприяли піднесенню національного життя. Як ви та ваша сім'я поставилися до розпаду СРСР? Дізнайтеся, у який спосіб виявилася (і чи виявилася?) політизація українського національного руху на прикладі життя мешканців вашого міста (селища, села). Порівняйте отриману інформацію з історичними джерелами і встановіть їхню достовірність.

Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. Коли та в який спосіб дізналися мешканці вашого населеного пункту про події в Києві? Дізнайтеся, як поставилися жителі та ваша сім'я до цих подій. Які політичні пар-

Україна: кроки до незалежності

тії та громадські організації діяли у вашому населеному пункті у 1989–1990-х рр.? Схарактеризуйте їхні програми. Чи впливала їхня діяльність на суспільно-політичне життя краю, міста (селища, села)? У який спосіб? Проаналізуйте політичне, економічне, соціальне та культурне життя регіону в 1991–1999-х рр. Якщо ви живете в сільській місцевості, дізнайтеся, чого прагнули жителі вашого регіону на початку незалежності. Чи здійснилися їхні сподівання? Спираючись на знання з історії та ваші дослідження, зробіть висновки.

Схарактеризуйте період 2000–2010 рр. Опишіть соціально-економічне становище мешканців вашого населеного пункту. Порівняйте його з іншими регіонами України. Дізнайтеся, у який спосіб позначилася криза 2008 р. на господарстві вашого краю, вашої сім'ї. Зробіть відповідні висновки.

Чи позначилися процеси націотворення на житті вашого краю, вашої родини? До яких наслідків це привело? Дослідіть культурний розвиток населення краю у той період. Порівняйте розвиток культурних процесів до 1990-х рр. і періоду незалежної України. Що, на ваш погляд, заважає культурному розвитку вашого регіону?

Чи позначилася екологія на стані господарства і життя вашого регіону? У який спосіб? Чи попав ваш населений пункт в зону дії Чорнобиля? Які наслідки це мало для життя вашого міста (селища, села)?

Дослідіть побут та повсякденне життя населення краю в період 1939–2010 рр., життя жінок та дітей. Спираючись на знання з історії, порівняйте їх з аналогічними явищами та процесами, які мали місце в інших регіонах України.

Підсумки дослідницької діяльності оформіть у вигляді альбому, презентації на електронних носіях, куточка в класі або стенда у шкільному музеї. Під керівництвом учителя узагальніть матеріали «Усної історії вашого міста (селища, села)» та «Усної історії вашої сім'ї» у вигляді рефератів. Заслухайте їх в класі, на засіданні Малої академії наук.

Ви підвели підсумки роботи, яку вели протягом двох років. Можливо, навички пошуково-дослідницької роботи знадобляться у подальшій професійній роботі або стануть вашою професією.

Додатки

Хронологічний довідник

1939, 15 березня – проголошення незалежності Карпатської України.

1939, 23 серпня – підписання німецько-радянського Договору про ненапад та таємного протоколу до нього (пакт Молотова–Ріббентропа).

1939, 1 вересня – напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.

1939, 17 вересня – перехід Червоною армією польського кордону.

1939, 2 листопада – включення Західної України до складу УРСР.

1940, серпень – включення трьох повітів Бессарабії і Північної Буковини до складу УРСР.

1941, 22 червня – напад Німеччини на СРСР; початок Великої Вітчизняної війни.

1941, 30 червня – проголошення у Львові Акта про відновлення Української держави.

1942, червень – утворення Українського штабу партизанського руху (УШПР).

1942, липень – завершення окупації території УРСР німецькими й румунськими загарбниками.

1943, 5 липня – початок битви на Курській дузі.

1943, серпень–грудень – битва за Дніпро.

1943, 6 листопада – визволення Києва від німецьких загарбників.

1944, квітень – вихід Червоної армії на західний кордон СРСР в районі Румунії.

1944, травень – прийняття рішення Державного Комітету Оборони про виселення татар з Криму.

1944, липень – створення Української головної визвольної ради (УГВР).

1945, лютий – Кримська (Ялтинська) конференція Великої трійки.

1945, квітень–червень – заснування ООН. Україна – співзасновниця ООН.

1945, 8–9 травня – капітуляція Німеччини. Завершення війни в Європі.

1945, червень – возз'єднання Закарпатської України з УРСР.

1945, 2 вересня – капітуляція Японії. Завершення Другої світової війни.

1946, осінь – весна 1947 – масовий голод в Україні.

1947, 10 лютого – у Парижі представники УРСР підписали мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією.

1947, квітень – операція «Вісла».

1954, лютий – входження Кримської області до складу УРСР.

1956, лютий – прийняття ЦК КПРС постанови «Про культ особи та подолання його наслідків».

1956, лютий – XX з'їзд КПРС.

1957, лютий – утворення територіальних рад народного господарства – раднаргоспів.

1961, 12 квітня – Ю. Гагарін здійснив перший у світі політ у космос.

1968, вересень – акція протесту в київському кінотеатрі «Україна».

1975, серпень – підписання Заключного акта Гельсінської Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі.

1975, вересень – прем'єрний показ фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків».

1976, листопад – утворення Української Гельсінської групи (УГГ).

1978, квітень – прийняття нової Конституції УРСР.

1979, грудень – введення контингенту радянських військ до Афганістану.

1985, квітень – початок «перебудови» в СРСР.

1986, 26 квітня – аварія на Чорнобильській АЕС.

1988, березень – утворення Української Гельсінської спілки (УГС).

1988, липень – XIX конференція КПРС, яка схвалила рішення «про повновладдя рад».

1989, березень – перші альтернативні вибори народних депутатів СРСР.

1989, липень – загальноукраїнський страйк шахтарів.

1989, вересень – установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.

1989, жовтень – прийняття Верховною Радою Закону УРСР «Про мови в Українській РСР».

1989–1990 рр. – формування багатопартійності в Україні.

1990, 21 січня – акція «Живий ланцюг» на відзначення Акта злуки УНР і ЗУНР.

1990, березень – перші альтернативні вибори до Верховної Ради України.

1990, 16 липня – прийняття Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет.

1991, березень – Всесоюзний референдум з питання про збереження Союзу РСР з одночасним Всеукраїнським опитуванням з питання про існування УРСР у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України.

1991, липень – Верховна Рада запровадила посаду президента України.

1991, 19–21 серпня – спроба державного перевороту в СРСР.

1991, 24 серпня – прийняття Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України.

1991, вересень – введення в обіг купонів багаторазового використання.

1991, жовтень – прийняття Верховною Радою України Закону України «Про громадянство України».

1991, листопад – прийняття Верховною Радою України Закону України «Про державний кордон України».

1991, 1 грудня – Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України. Обрання Л. Кравчука президентом України.

1991, грудень – утворення Співдружності Незалежних Держав.

1992, січень-лютий – утвердження державної символіки незалежної України.

1994, липень – обрання Л. Кучми президентом України.

1994, листопад – приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

1995, вересень – Україна стала членом Ради Європи.

1996, 28 червня – прийняття Конституції України.

1997, травень – підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією із взаємним визнанням існуючих кордонів.

1997, червень – підписання Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією із взаємним визнанням існуючих кордонів.

1997, липень – підписання Україною Хартії про особливе партнерство з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО).

2005, січень – обрання В. Ющенка президентом України.

2006, листопад – прийняття Верховною Радою України Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».

2008, травень – Україна стала 152-м членом Світової організації торгівлі.

2010, лютий – обрання В. Януковича президентом України.

ІМЕНА в історії

Андропов Юрій (1914–1984) – генеральний секретар ЦК КПРС у 1982–1984 рр.

Бандера Степан (1909–1959) – лідер Організації українських націоналістів (ОУН-б).

Богомолець Олександр (1881–1946) – президент АН УРСР у 1930–1946 рр.

Брежнєв Леонід (1906–1982) – перший (з 1966 р. – генеральний) секретар ЦК КПРС (1964–1982 рр.).

Ватутін Микола (1901–1944) – радянський воєначальник, командуючий 1-м Українським фронтом під час визволення Києва в листопаді 1943 р.

Верьовка Григорій (1895–1964) – видатний композитор, організатор і головний диригент Українського державного народного хору (з 1965 р. – його імені).

Вишня Остап (Павло Губенко, 1889–1956) – український письменник, сатирик, гуморист.

Волошин Августин (1874–1945) – президент Карпатської України.

Гайдай Зоя (1902–1965) – видатна українська співачка, народна артистка СРСР.

Гітлер Адольф (1885–1945) – фюрер націонал-соціалістичної партії, від 1933 р. – глава німецького рейху.

Горбачов Михайло (1931) – генеральний секретар ЦК КПРС (1985–1991), президент СРСР (1991).

Довженко Олександр (1894–1956) – видатний український кінорежисер.

Єльцин Борис (1931–2007) – президент Російської Федерації (1991–1999).

Жуков Георгій (1896–1974) – радянський воєначальник.

Касіян Василь (1896–1976) – художник-графік, мистецтвознавець.

Кирпонос Михайло (1892–1941) – радянський воєначальник, у 1941 р. командуючий Південно-Західним фронтом.

Ковпак Сидір (1887–1967) – командир з'єднання партизанських загонів.

Кравчук Леонід (1934) – президент України (1991–1994).

Кучма Леонід (1938) – президент України (1994–2005).

Лятошинський Борис (1894–1968) – український композитор, диригент і педагог.

Мельник Андрій (1890–1964) – полковник армії УНР, один з найближчих соратників Є. Коновальця, у 1938–1964 рр. голова проводу ОУН(м).

Миколайчук Іван (1941–1987) – видатний український кіноактор, сценарист і режисер.

Палладін Олександр (1885–1972) – радянський біохімік, організатор і беззмінний директор Інституту біохімії АН УРСР, у 1946–1962 рр. – президент АН УРСР.

Патон Борис (1918) – видатний вчений в галузі електрозварювання. Президент НАН України від 1962 р.

Патон Євген (1870–1953) – видатний український вчений в галузі мостобудування і електрозварювання, організатор і перший директор Інституту електрозварювання АН УРСР.

Паторжинський Іван (1896–1960) – видатний український співак, народний артист СРСР.

Птуха Михайло (1884–1961) – видатний український вчений, статистик, організатор першого в світі Демографічного інституту в складі Всеукраїнської академії наук.

Ревуцький Лев (1889–1977) – композитор, педагог, громадський діяч.

Сталін Йосип (1879–1953) – від 1922 р. генеральний секретар ЦК РКП(б) (від 1952 р. – ЦК КПРС).

Тимошенко Семен (1895–1971) – радянський воєначальник. У 1939–1940 рр. командував Українським фронтом.

Хрущов Микита (1894–1971) – перший секретар ЦК КПРС у 1953–1964 рр.

Юра Гнат (1887–1966) – актор, режисер, один із засновників Українського драматичного театру ім. І. Франка.

Ющенко Віктор (1954) – президент України в 2005–2010 рр.

Янукович Віктор (1950) – президент України від 2010 р.

Основні терміни і поняття

Адміністративно-командна система – система управління суспільством, яка базується на адміністративних методах, бюрократичному централізмі.

Антинацистський рух – 1. В Україні і країнах Західної Європи – народний рух, спрямований проти нацистських окупантів (рух Опору). 2. У Німеччині – патріотичний рух, метою якого була боротьба з тоталітарним нацистським режимом.

Авторитаризм – антидемократичний політичний режим з елементами особистої диктатури.

Амортизація – поступове зношування основних фондів (устаткування, споруд).

Автономія – право самостійно вирішувати питання, які входять в компетенцію конкретного державного або адміністративно-територіального утворення (республіки, області, округу), національної або релігійної спільноти.

Анексія – насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави.

Антисемітизм – одна з форм расового шовінізму, спрямована проти євреїв.

Асиміляція – злиття представників одного народу з іншим народом шляхом засвоєння його мови, звичаїв, релігії, ментальності тощо.

Багатопартійна система – партійна система в державі, яка характеризується наявністю двох або більше партій, що ведуть боротьбу за політичну владу.

Бюджет – сукупність прибутків і видатків держави, підприємства, сім'ї тощо за певний період.

Бюрократ – 1. Особа, яка належить до бюрократії. 2. Посадова особа, яка формально виконує свої обов'язки.

Валюта – грошова система певної країни, а також грошові одиниці в цій системі.

Вандалізм – безглузде знищення матеріальних і культурних цінностей.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – узагальнений показник, який відображає сукупну вартість вироблених товарів і послуг кожної країни.

«Відлига» – лібералізація політичного режиму в СРСР після смерті Й. Сталіна.

Волюнтаризм – у політиці і суспільному житті – довільні вольові рішення, які ігнорують об'єктивно існуючі закономірності.

Виконавча вертикаль влади – система державних органів виконавчої влади місцевого, регіонального та центрального рівнів.

Вільна економічна зона – спеціальна територія країни, якій надано валютний і кредитний пільгові режими для заохочення ділових стосунків з іноземним капіталом.

Гето – особливі міські квартали, за межами яких не могли оселитися представники дискримінованих суспільних груп.

Генерація – покоління.

Геноцид – цілеспрямоване знищення (часткове або повне) соціальних, расових, етнічних, національних або релігійних людських спільнот.

Гігантomanія – невинуватене тяжіння до грандіозного, величезного (плани, проекти, завдання тощо).

Десталінізація – лібералізація суспільно-політичного та економічного життя в СРСР, здійснювалася М. Хрущовим у 1953–1964 рр. і М. Горбачовим у 1985–1991 рр.

Дисидентський рух – політичний рух, який виник в другій половині 1950-х рр. Дисиденти піддавали сумніву або заперечували ідеологічні цінності радянського ладу.

Деградація – погіршення, занепад, втрата позитивних якостей.

Декларативний – 1. Той, що має форму декларації, урочистий. 2. Суто словесний, зовнішній.

Декрет – постанова верховної влади з певного питання, яка має силу закону.

Демографія – наука, предметом вивчення якої є закономірності розвитку народонаселення.

Демократичний централізм – основоположний принцип побудови і діяльності комуністичних партій, який характеризувався обов'язковим виконанням рішень вищих за ієрархією органів нижчими. Призводив до цілковитої залежності нижчих партійних ланок від вищих і зосередження всієї влади в руках вождів.

Депортація – насильницьке переселення певних груп населення за соціальними або етнонаціональними ознаками.

Диктатура – нічим не обмежена влада окремої особи або групи осіб, яка спирається на насильство.

Директива – керівна вказівка, розпорядження, наказ.

Доктрина – учення, наукова теорія, система, керівний принцип.

Децентралізація – скасування або послаблення централізації.

Дивіденди – частина прибутку акціонерного підприємства, що розподіляється між власниками акцій.

Екстремізм – схильність до крайніх поглядів або дій.

Еліта – верхівка, привілейовані представники суспільства (політична, військова, наукова, культурна).

Етнос – етнічна спільнота, що склалася історично (плем'я, союз племен, народність, нація).

«Застій» – назва періоду в історії СРСР, який прийшов на зміну лібералізації. Характеризувався відмовою від реформ, що призвело до системної кризи суспільно-економічного й політичного ладу.

Загальнонаціональна криза – поєднання економічної, соціальної і політичної криз, яке характеризується паралічем державного управління, наростанням в суспільстві анархії та хаосу.

Екстенсивний – кількісний розвиток, не пов'язаний з якісними змінами.

Інтенсивний – напружений, підсилений.

Індустріалізація – процес створення великого машинного виробництва передусім у промисловості.

Ідеологія – система політичних, правових, моральних, релігійних та інших поглядів та ідей.

Ієрархія – 1. Розташування частин, елементів від вищого до нижчого. 2. Поділ на вищі й нижчі посади, чини; порядок підлеглості нижчих за посадою або чином осіб вищим. 3. Елемент соціальної структури, сукупність установ, цінностей, культурних зв'язків.

Інвестиції – довгострокові вкладення капіталу у виробництво.

Інститут – 1. Назва науково-дослідної установи або вищого спеціалізованого навчального закладу. 2. Сукупність норм права в якій-небудь сфері суспільних відносин.

Інтелігенція – соціальний прошарок, що складають особи, професійно зайняті розумовою працею.

Капітальні вкладення – витрати на капітальне будівництво.

Коаліція – об'єднання держав, партій, політичних діячів для досягнення спільної мети.

Колабораціоністи – особи, які співпрацюють з окупаційною владою.

Касація – опротестування рішення суду, яке ще не набрало чинності, до суду вищої інстанції з метою перевірки справи у певному обсязі.

Компетенція – 1. Коло повноважень, які надані законом, статутом або іншим актом конкретному органу або посадовій особі.
2. Знання і досвід у тій або іншій галузі.

Концепція – основна ідея будь-якої теорії.

Кар'єра – успішне просування в галузі громадської, службової та іншої діяльності; рід занять, професія.

Консерватор – прихильник усталеного, традиційного; член консервативної партії.

Культурництво – діяльність, спрямована на розвиток національної культури.

Лібералізм – течія, що обстоює свободу підприємництва, парламентський лад і демократію; зайва терпимість, потурання.

Мілітаризація – підпорядкування життя ідеям мілітаризму; політика підготовки до війни; політичне панування військових.

Мажоритарна виборча система – система виборчого права, що передбачає перемогу кандидата, за якого подано більшість голосів виборців.

Мандат – документ, що засвідчує повноваження пред'явника.

Менталітет – спосіб мислення особи або суспільної групи, притаманна їм духовність.

Мобілізація – 1. Приведення до активного, готового до дії стану.
2. Зосередження сил і засобів на виконання якої-небудь мети.
3. Комплекс заходів щодо переведення на воєнний стан збройних сил, економіки і державних інститутів всієї країни або її окремих частин.
4. Призов військовозобов'язаних запасу в армію.

Нацистська партія – націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини, очолювана А. Гітлером.

Націоналізація – передача засобів виробництва з приватної власності у державну.

Націоналізм – психологія, ідеологія і політика з національного питання, яка базується на визнанні пріоритету національних чинників у суспільному розвитку.

Неокласицизм – загальна назва художньої течії другої половини XIX і XX ст., яка використовувала класичні традиції мистецтва античності, відродження і класицизму.

Нігілізм – заперечення загальноприйнятих моральних цінностей: ідеалів, культури тощо.

Олігархія – спосіб правління, який полягає у пануванні невеликої групи людей, а також сама група людей, яка володіє необмеженою владою; у переносному змісті – група осіб, яка заволоділа в певний спосіб економічними ресурсами країни.

Опозиція – протиставлення своєї політики, дій і поглядів пануючим у політиці діям і поглядам.

Окупаційний режим – система військового або цивільного управління.

Пангерманізм – політична доктрина в Німеччині, яка проповідувала встановлення світового панування німецького рейху.

Периферія – територія, протиставлена центру.

Політична еміграція – виїзд громадян із своєї країни в іншу на постійне місце проживання з політичних причин.

Політичні репресії – каральні заходи (ув'язнення в тюрму або концтабір, депортація, позбавлення засобів до існування, застосування смертної кари) щодо тих, хто чинив або міг чинити опір державній владі.

Популізм – політика загравання з масовою аудиторією з метою маніпуляції громадською думкою, голосами виборців тощо.

Радикальний – докорінний, рішучий; такий, що дотримується крайніх, рішучих поглядів.

Репатріант – особа, яка повертається на батьківщину.

Реструктуризація промисловості – цілковита заміна техніки й технології існуючих підприємств з метою забезпечення випуску продукції, що користується попитом.

Ринок – обмін товарами і послугами за цінами, що автоматично склалися на основі попиту й пропозиції в конкурентній боротьбі.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення.

Тоталітарний режим – режим, який характеризується цілковитою незалежністю держави від суспільства, здатністю правлячої верхівки контролювати всі сфери суспільного життя, нав'язувати громадянам силою, пропагандою або вихованням норми життєдіяльності, спосіб життя, характер мислення тощо.

«Самвидав» – позацензурні твори, нелегально видані або розмножені кустарним способом.

Соборність – з'єднання, збирання разом; принцип спільного обговорення і рішення найважливіших питань загальнонаціонального значення на вищих зборах народних представників, возз'єднання етнічних земель народу.

Терор – політика залякування аж до фізичного знищення.

Українське державотворення – процес формування і діяльності органів державної влади та управління в Україні, спрямований на

утвердження суверенітету, розбудови національної держави, розвиток економіки і культури.

Харизматичний – виключно обдарований і надзвичайно популярний.

«Холодна війна» – політичне та ідеологічне протистояння двох ядерних держав – СРСР і США та їхніх союзників, яке виникло після Другої світової війни.

«Шістдесятники» – представники покоління, чий світогляд формувався наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., тобто в період лібералізації суспільного життя в СРСР.

Література

1. Литвин В. Історія України. – К., 2010.
2. Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – К., 2008.
3. Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945–2000. – К., 2007.
4. Грицак Я. Історія України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996.
5. Історія Української РСР. – К., 1983. – Т. 8.
6. Історія Києва. – К., 1984. – Т. 5.
7. Гунчак Т. Україна XX століття. – К., 2005.
8. Чемерис В. Президент. – К., 1994.
9. Кучма Л. Україна – не Росія. – М., 2003.
10. Кредер О. Новітня історія. XX століття. Ч. I. 1914–1944. – М., 1995.
11. Слюсаренко А., Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни. – К., 2009.
12. Усі українські письменники: Довідкове видання. – Харків, 2008.
13. Усі українські поети: Довідкове видання. – Харків, 2008.
14. Митці України: Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. – К., 1992.
15. Сто великих українців. – К., 2008.
16. Клімов А. Україна. Видатні постаті. – К., 2008.
17. Усна історія Степової України. Запорізький край. – Запоріжжя, 2008. – Т. 3.
18. Лагутенко О. Нариси з історії української графіки XX століття. – К., 2007.
19. Ілюстрована енциклопедія моди. – Прага, 1966.
20. Солод Ю. Українська класична література. – К., 2006.
21. Кучер В., Чернега П. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004.

ЗМІСТ

Шановні учні.	3
Вступ.	5

Тема 1. Україна в роки Другої світової війни.

Велика Вітчизняна війна.	11
§ 1. Міжнародні відносини в 1939 – першій половині 1941 рр.	12
§ 2. Напередодні агресії.	20
§ 3–4. Перший етап Великої Вітчизняної війни.	29
§ 5. Україна в роки окупації. Визвольний рух.	42
§ 6. Визрівання корінного перелому в ході війни.	52
§ 7. Україна на завершальному етапі війни.	62
§ 8. Культура в 1939–1945 рр.	71
Повторювально-узагальнювальний урок.	79

Тема 2. Україна в перші повоєнні роки

(1946 – перша половина 1950-х рр.)	81
§ 9. Вихід УРСР на міжнародну арену.	82
§ 10. Повоєнна відбудова.	90
§ 11. Радянська західноукраїнських земель.	101
§ 12. Особливості суспільно-політичного і культурного життя.	110
Повторювально-узагальнювальний урок.	123

Тема 3. Україна в умовах лібералізації

суспільного життя (середина 1950-х – середина 1960-х рр.)	125
§ 13. Лібералізація суспільно-політичного життя.	126
§ 14–15. Спроби соціально-економічних реформ.	137
§ 16. Зародження опозиційного руху.	147
§ 17. Культурне життя.	153
Повторювально-узагальнювальний урок.	163

Тема 4. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х – середина 1980-х рр.)

.....	165
§ 18. Економічне становище.	166
§ 19. Суспільно-політичне життя.	173
§ 20. Соціальні та демографічні зміни в суспільстві.	180
§ 21. Дисидентський рух.	188
§ 22. Культурне життя.	196
§ 23. Міжнародні відносини в 1970-х–1980-х рр.	204
Повторювально-узагальнювальний урок.	209

Тема 5. Політика перебудови.	
<i>Проголошення незалежності України (1985–1991)</i>	211
§ 24. Особливості перебудовного процесу в Україні	212
§ 25. Економічна політика перебудовної доби	218
§ 26–27. Розгортання національного руху в Україні.	224
§ 28. Суверенізація України.	231
Повторювально-узагальнювальний урок	239
 Тема 6. Україна в сучасну добу.	241
§ 29. Міжнародні зв'язки України	242
§ 30–31. Досягнення і прорахунки в державотворчому процесі.	247
§ 32–33. Економічна політика в період трансформації	253
§ 34. Соціальне життя.	262
§ 35–36. Культурне і духовне життя суспільства	269
Повторювально-узагальнювальний урок	278
 Тема 7. Наш край (1939–2010)	281
§ 37–38. Історія рідного краю	282
 Додатки	288

Навчальне видання

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович
ЛЕБЕДЄВА Юлія Геннадіївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 11 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рівень стандарту, академічний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*
Художнє оформлення *Юлії Ясінської*
Технічний редактор *Цезаріна Федосіхіна*
Комп'ютерна верстка *Наталії Корсун*
Коректори *Алла Кравченко, Любов Федоренко*

Формат 60×90/16.

Умовн. друк. арк. 19,0. Обл.-вид. арк. 17,1.

Тираж 3023 пр. Вид. №1140.

Зам. № 11-460.

Видавництво «Гене́за», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3966 від 01.02.2011.

Виготовлення фотоформ та друк на
ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
вул. Л. Курбаса, 4, м. Біла Церква, 09117.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4063
від 11.05.2011.